

Final Report of
MINOR RESEARCH PROJECT
funded by UGC (WRO), Pune
In the subject 'Marathi' entitled,

‘अनुवाद सिद्धांत आणि प्रक्रिया’
‘Anuwad Siddhant Ani Prakirya’

Submitted to
The Joint Secretary,
University Grants Commission
Western Regional Office,
Ganeshkhind, Pune -411007

By
Dr.Suresh V. Shinde
Assistant Professor & Head
Dept. of Marathi (UG & P.G.)
KSPM's Shivaji Mahavidyalaya,
Udgir Dist.Latur 413517 (M.S.)

October, 2017

Dr. A.M. Patil M.Sc.Ph.D.
In-PRINCIPAL

Kisan Shikshan Prasarak Mandal's
SHIVAJI MAHAVIDYALAYA, UDGIR
Dist. Latur-413517 (Maharashtra State)

NAAC Reaccredited 'B' Grade with 2.78 CGPA Score

Affiliated to : Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded
Sr. College Code No 309 Jr. College index No. 62. 10. 002

Phone : 02385- 256118

Fax : 02385- 252991

Website: Shivajicollegeudgir.in

E-mail: smusrcollege2007@rediffmail.com

Ref. No.

Date :

To,
The Joint Secretary,
University Grants Commission,
Western Regional Office (WRO)
Pune University, Ganeshkhind, Pune- 411 007

Through
The Director,
Board of College and University Development,
Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

Sub : Submission of Final progress report, Utilization Certificate of Minor
Project and Release of Final Installment.

Dear Sir/Madam,

With reference to the subject cited above, please find enclosed herewith the progress Report and Utilization certificate of Minor Research Project completed by **Dr. Suresh V. Shinde**, Head, Department of Marathi, Shivaji Mahavidyalaya, Udgir Dist. Latur, Maharashtra. The project work is completed within the stipulated period. For the project the sum of Rs. 140963/ (Rupees One Lakh Forty Thousand Nine Hundred Sixty Three Only) totally utilized.

Kindly acknowledge the same & favor me, by arranging the release of final installment and oblige.

Thanking you.

Yours faithfully,

PRINCIPAL
Shivaji Mahavidyalaya,
Udgir Dist. Latur

- Encl : 1. Final Progress report.
2. Audited Utilization Certificate.
3. Audited statement of expenditure with item wise details
Under non-recurring and recurring heads.
4. Statement of Expenditure Incurred on Filed Work
5. Declaration Certificate
6. Brief report of the Work done

DECLARATION

I hereby declare that the Minor Research Project (MRP) entitled, '**Anuwad Siddhant Ani Prakirya**' sanctioned by UGC is original work carried out by me in the Dept. of Marathi, Shivaji Mahavidyalaya,, Udgir. Dist- Latur.

During 02 May 2011 to 02 May 2013.

Dr.Suresh V. Shinde

Head Dept. of Marathi
Shivaji Mahavidyalaya, Udgir
Dist.Latur (M.S.)

CERTIFICATE

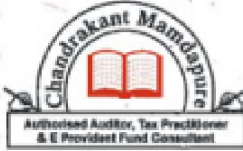
This is to certify that, The Minor Research Project of Principal Investigator (PI) **Dr.Suresh V. Shinde** has uploaded with the executive summary of the project on the college website.

The URL link is <http://shivajicollegeudgir.in/wp-content/uploads/2017/10/shindeSV.pdf>

This certificate is as per the requirement under Minor Research Project (MRP) guidelines.

Principal
PRINCIPAL
Shri. Maheshwar
(Signature and Seal)
Udgir Dist. Latur

॥ श्री सगमेश्वर प्रसादा ॥
॥ बेदमि बंधुबन्धु प्रसादा ॥

Chandrakant Mamdapure

B.Com., D.T.L., GDC & A
Authorised Auditor, Tax Practitioner
& E.Provident Fund Consultant
ITP Reg. No. C-23/8/03-04
STD Reg. No. M-9221

Flat No.103, Snehband Apartment, Opp.Dutta Mandir, Sarvodaya Housing Society, Behind Udyog Bhavan,
Udgir 413517 Dist.Latur Ph.02385 : 252505 Mob.9423077989

GFR 19-A
[See Rule 212(1)]
UTILIZATION CERTIFICATE

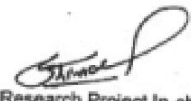
Sr. No	Letter No and Date	Amount	
1	No. 23-2512/10 (WRO) Dt. 02/05/2011	1,17,500/-	Certified that out of Rs.1,17,500/- (Rs. One Lakh Seventeen Thousand Five Hundred Only) Grant-in-Aid sanctioned for the financial year 2010-2011 to 2016-17 in favor of Principal, Shivaji Mahavidyalaya, Udgir under this University Grants Commission, Western Regional Office, Ganeshkhind, Pune 411007, Letter F. No 23-2512/11(WRO) Dt. 02/05/2011. given in the margin and Rs. NIL unspent balance of the previous year, a sum of Rs. 1,40,963/- (Rs. One Lakh Forty Thousand Nine Hundred Sixty Three Only) has been utilized for the purpose of implementation i.e. Minor Research Projects on "Translation Theory & Processes" for which it was sanctioned and that the balance of Rs. Nil. Remaining unutilized at the end of the year has been surrendered to UGC (vide Nil) will be adjusted towards the grants-in-aid payable during the next year ——— . If any later stage any objection raised by UGC, then action will be taken. Some of the expenses made on home vouchers.
	Total Rs.	1,17,500/- =====	

2. Certified that I have satisfied myself that the conditions on which the grants-in-aid was sanctioned have been duly fulfilled / are being fulfilled and that I have exercised the following checks to see that the money was actually utilized for the purpose for which it was sanctioned.

Kinds of checks exercised. - 1) Cash book 2) Ledger Book 3) Bills and Voucher book 4) Copy of Grant order.

Place : Udgir
Dated. 28/10/2017

Principal
Shivaji Mahavidyalaya,
Udgir Dist. Latur

Research Project In-charge

Authorised Auditor

Chandrakant G.Mamdapure
Authorised Auditor L.No 98/2017
Behind Gramin Police Station
Nanded Road, Udgir 252505

2. STATEMENT OF EXPENDITURE

Name of Principal Investigator : **Dr.Suresh V. Shinde**

Name of the College : **Shivaji Mahavidyalaya,Udgir Dist.Latur (MS)**

Date of Starting of Project 02 May 2013 and date of Completion of

Project 02 May 2013

(Two Years)

Heads	Sanctioned Amount	Received Amount	Actual Expenditure
Books and Journals	50,000/-	50,000	53,763/-
Equipment	50,000/-	50,000	50,000/-
Contingencies	15,000/-	7500/-	15,200/-
Special Needs	-	-	-
Travel / Field Work	20,000/-	10,000	22,000
Other -	-	-	-
Total	1,35,000/-	1,17,500/	140,963/-

PRINCIPAL
Signature of the Principal
Shivaji Mahavidyalaya,
Udgir Dist.Latur

Signature of Principal
Investigator

Signature of the
Chartered Accountant
ith seal & Regd. No. of
C.A.

3. PROJECT COMPLETION REPORT (PCR)

This is to certify that the Minor Research Project entitled '**Anuwad Siddhant Ani Prakirya**' sanctioned to **Dr.Suresh V. Shinde, Head Dept. of Marathi, Shivaji Mahavidyalaya, Udgir** is completed within the stipulated period of **During 02 May 2011 to 02 May 2013.**

Hence certified.

PRINCIPAL
Shivaji Mahavidyalaya,
Udgir Dist Latur
Shivaji Mahavidyalaya,

Udgir 413517 Dist. Latur (MS)

4. ASSETS CERTIFICATE

It is certified that the following equipment has been handed over to the college :

- 1) Computer
- 2) _____
- 3) _____
- 4) _____

Signature of
Principal Investigator

Signature of the
Principal with Seal

5. ACCESSION CERTIFICATE

It is certified that the Books purchased from MRP grant are handed over to the college central / departmental library.

Their Accession Number is from 78144 to 78299.

Signature of the Principal Investigator

Signature of Librarian
with seal
Shivaji Mahavidyalaya Udgir

PRINCIPAL
Signature of the
Principal with seal
Shivaji Mahavidyalaya
Udgir Dist. Latur

Annexure -VI-

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
BAHADUR SHAH ZAFAR MARG
NEW DELHI - 110 002

STATEMENT OF EXPENDITURE INCURRED ON FIELD WORK

Name of the Principal Investigator : **Dr.Suresh V. Shinde**

Name of the place visited	Duration of the visit	Mode of Journey	Expenditure Incurred (Rs.)
First Year			
Udgir to Dhule	17-05-2012	By Taxi	5000/-
Udgir To Amravati	20-05-2013	By Taxi	4000/-
Udgir To Aurangabad	02-06-2014	By Bus	3000/-
1st Year Total			Rs.12,000/-
Second Year			
Udgir to Pune	05-05-2015	By Taxi	4000/-
Udgir to Hyderabad	10-06-2016	By Taxi	2000/-
Udgir to Nashik	28-05-2017	By Taxi	4000/-
IInd Year Total			Rs.10,000/-
Total			22,000/-

Certified that the above expenditure is in accordance with the UGC norms for Minor Research Projects.

SIGNATURE OF PRINCIPAL
INVESTIGATOR

PRINCIPAL
Shri. M. K. ...
REGISTRAR/PRINCIPAL
Udgir Dist. Latur

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
BAHADUR SHAH ZAFAR MARG
NEW DELHI - 110 002

**STATEMENT OF EXPENDITURE IN RESPECT OF
MINOR RESEARCH PROJECT**

1. Name of Principal Investigator : **Dr.Suresh V. Shinde**
2. Deptt. Of P.I. : **Head Dept. of Marathi**
Name of College : **Kisan Shikshan Prasarak
Mandal's Shivaji
Mahavidyalaya,Udgir
Tq.Udgir Dist.Latur**
3. UGC approval letter File No. : **No.23-2512/10 (WRO)**
No. and Date : **Dated 02 May 2011**
4. Title of the Research : **'Anuwad Siddhant Ani
Prakirya'**
5. Effective date of : **02 May 2011**
Starting the project
6. a. Period of Expenditure : From **02 May 2011 to 02 May 2013**
b. Details of Expenditure : **Shown as below**

Sr.No	Item	Amount Approved (Rs.)	Expenditure Incurred (Rs.)
i.	Books & Journals	50,000	53,763
ii.	Equipment	50,000	50,000
iii.	Contingency including special needs	15,000	15200
iv.	Field work/Travel (Give details in the proforma)	20,000	22,000
v.	Hiring Services	-	-
vi.	Chemicals & Glassware	-	-
	Total	1,35,000/-	140,963/-

7. If as a result of check or audit objection some irregularly is noticed at later date, action will be taken to refund, adjust or regularize the objected amounts.

8. It is certified that the grant of Rs.1,35,000/- (**Rupees One Lakh Thirty Five Thousands only**) received from the University Grants Commission under the scheme of support for Minor Research Project entitled '**Anuwad Siddhant Ani Prakirya**' vide UGC letter No.No.23-2512/10 (WRO) Dated **02 May 2011** has been fully utilized for the purpose for which it was sanctioned and in accordance with the terms and conditions laid down by the University Grants Commission.

SINGATURE OF PRICIPAL INVESTIGOR

Dr.Suresh V. Shinde

PRINCIPAL
Shri. V. S. Patil
PRINCIPAL
Udgir Dist. Lohar
(Seal)

ऋणनिर्देश

अनुवाद या विषयावरील प्रकल्प लेखनाचे काम पूर्ण होताना कर्तव्यपूर्तीच्या भावनेने माझ्या मनाला एक प्रकारचे समाधान वाटत असून याप्रसंगी अनेक ग्रंथालये, व्यक्ती व मित्र या सर्वांच्या माझ्यावरील उपकाराची, केलेल्या सहकार्याची, कृतज्ञतेची आठवण येते. 'विद्यापीठ अनुदान आयोग' नवी दिल्ली यांच्याकडे सन २०११ मध्ये 'अनुवाद सिद्धांत आणि प्रक्रिया' या विषयावर लघु प्रकल्पाचा आराखडा सादर केला. प्रस्तुत विषयाला १,३५,००० रूपयांची मंजूरी मिळाली. प्रकल्प लेखनाचे कार्य सुरू झाले. हे कार्य दोन वर्षांमध्ये पूर्ण करावे. अशी आयोगाची अट होती. परंतु माझ्या वैयक्तिक अडचणीमुळे कामास विलंब लागला. त्याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करतो. माझ्या संस्थेतील प्राध्यापकांनी खूप संशोधन व लेखन करावे तसेच विद्यार्थी केंद्र बिंदू मानून अध्यापन कार्य करावे ही तळमळ असणारे आमचे प्रेरणास्थान व मार्गदर्शक कि.शि.प्र.मंडळ उदगीर या संस्थेचे अध्यक्ष मा.श्री.अशोकराव पाटील एकंबेकर साहेब, सहसचिव श्री.आर.के.देशमुख साहेब, कोषाध्यक्ष श्रीरंगराव पाटील, कार्यकारिणी सदस्य प्रा.विजयकुमार पाटील व सर्व सन्माननीय कार्यकारिणी सदस्यांचे आभार मानणे मी माझे कर्तव्य समजतो. त्यांच्या सहकार्यामुळेच मी हे संशोधन कार्य करू शकलो.

या संशोधन कार्यासाठी शिवाजी महाविद्यालय उदगीर येथील माजी प्राचार्य डॉ.एस.टी. पाटील, प्राचार्य डॉ.टी.एम.पाटील, प्रभारी प्राचार्य ए.एम. पाटील, उपप्राचार्य डॉ.एल.एच. पाटील, डॉ.एस.व्ही. जगताप, महात्मा फुले महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.वसंत बिरादार, डॉ.रवींद्र ठाकूर, डॉ.विश्वनाथ शिंदे, प्राचार्य डॉ.यशवंत पाटणे, डॉ.सौ.भारती रेवडकर, प्राचार्य डॉ.महेंद्र कदम, डॉ.रणधीर शिंदे, डॉ.केशव सखाराम देशमुख, डॉ.राजकुमार मस्के, डॉ.पृथ्वीराज तौर, डॉ.म.ई.तंगावार, डॉ.मनोहर भंडारे, श्री हरिश्चंद्र मगर, श्री नेताजी महाडिक, प्रा.बाळासाहेब माने, प्रा.अंकुश बारबोले, अनंत कदम, परंडा येथील दैनिक सकाळचे पत्रकार श्री प्रकाश काशीद, डॉ.सुशीलप्रकाश चिमोरे, शिवाजी महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल प्रा.विष्णु पवार, सहायक ग्रंथपाल श्री आर.एन.आडे, ग्रंथपाल पी.एम. इंगळे, डॉ.आर.पी. बिरादार, डॉ.विजयकुमार जाधव, डॉ.अरविंद नवले, डॉ.मारोती कसाब, डॉ.अनिल मुंढे, डॉ.व्ही.डी.गायकवाड, डॉ.एस.डी.सावंत, डॉ.एस.एम.कोनाळे, डॉ.व्ही.के.भालेराव, प्रा.बालाजी सूर्यवंशी, प्रा.चंद्रशेखर मलकमपट्टे, प्रा.आश्विन हावा, प्रबंधक श्री किशनराव बिरादार, श्री.आर.एम.लाडके, श्री प्रशांत डोंगळीकर, श्री राजेंद्र एकंबेकर, लघु प्रकल्पाचे सुरेख टंकलेखन करणारे श्री सूरज चौधरी तसेच ज्यांच्या प्रेमळ सहकार्यामुळे हे संशोधन कार्य तडीस जाऊ शकले त्यांचाही नामनिर्देश करणे मी माझे कर्तव्य समजतो. श्री मधुकर (काका) भांडवलकर, डॉ.संतोष भांडवलकर, श्री सचिन भांडवलकर, श्री दीपक भांडवलकर, प्रा.शिवाजी काशीद, मुद्रित शोधक मिलिंद सोनार, त्याचप्रमाणे अनुवादविषयक लेखनाच्या मला प्रेरणा देणाऱ्या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

याशिवाय माझी पत्नी प्रा.सौ.सुलभा शिंदे हिच्या सततच्या पाठपुराव्यामुळे मी हे अनुवाद प्रकल्प लेखन पूर्ण करू शकलो. त्याचबरोबर माझी मुले कु.सुहानी, कु.अविराज या दोघांनीही दिलेल्या निवांतपणामुळेच माझ्या लेखन कार्यात व्यत्यय निर्माण झाला नाही. तसेच माझ्या लेखन प्रवासात माझे सर्व आप्त, नातेवाईक यांनी मला सतत लेखनकार्यासाठी प्रोत्साहन दिले. त्यांचे आभार मानण्याऐवजी त्यांच्या ऋणातच रहाणे मी मान्य करतो.

भूमिका

भारत हा बहुभाषिक देश असल्यामुळे या भूमीत अनेक धर्म, जाती आणि संस्कृती पाहावयास मिळतात. भाषेच्या माध्यमातून जागतिक पातळीवर मानवी समुहांना जोडण्याचे सांस्कृतिक व ऐतिहासिक कार्य अनुवादाच्या रूपाने होत असते. अनुवाद ही खूप जुनी व अतिप्राचीन प्रक्रिया आहे. भारतीय पातळीवर विचार केला तर संस्कृत भाषेत निर्माण झालेले वेद, उपनिषदे, पुराणे व महाकाव्यासारखे ग्रंथ विशिष्ट वर्गाचे प्रतिनिधित्व करत होते. ही अभिजन वर्गाची मक्तेदारी निर्माण झाली होती. बाराव्या शतकात संत ज्ञानेश्वरांनी गीतेतील कर्मविचार हा प्राकृत भाषेत मांडला. ही पहिली बंडखोरी होती. तिथून पुढे अनुवादित व भाषांतरित ग्रंथ संत साहित्य व पंडिती साहित्याच्या रूपाने पुढे येऊ लागले. राष्ट्रीय, सामाजिक व सांस्कृतिक एकात्मता निर्माण होण्यासाठी अनुवादाची गरज वेळोवेळी निर्माण झाली. अनुवाद ही संकल्पना पाश्चात्य देशातून अर्थात् लॅटिन मधून इंग्रजी भाषेत व नंतर युरोपियन भाषेत आली. भारत या देशात अनुवाद करण्याची संकल्पना संस्कृतमधून मराठी भाषेत आली. आत्मनिवेदन आणि आत्माविष्कार या मानवाच्या मूळ प्रवृत्ती होत. याचा संबंध अनुवादाशी असतो. अनुभव व मानवी मनातील विचार समजून घेण्यासाठी आपल्याला अनुवादाकडे जावे लागते. अनुवादामुळे भाषा अधिक समृद्ध बनत जातात. भाषा ही विचार, भावना व कल्पना व्यक्त करण्याचे महत्त्वाचे साधन असल्यामुळे विकसनात्मक प्रक्रियेमध्ये भाषेचे स्थान स्वतंत्र व महत्त्वाचे मानले जाते. मनुष्य हा समाजाचा महत्त्वाचा घटक आहे. त्यामुळे विचाराची आदान प्रदान करण्यासाठी व संपर्कासाठी आज अनुवादाची निकड निर्माण झाली आहे. अनुवादामुळे भाषेचा प्रवास बोलीकडून ज्ञानभाषेकडे वळतो. एखाद्या भाषेतील अथवा प्रदेशातील कलाकृती आपल्या भाषेत अनुवादित झाली तर आपला वाङ्मयीन दृष्टिकोन विस्तारतो. उदा. काकासाहेब कालेलकरांनी शरद बाबूंच्या अनेक कलाकृतींचा बंगाली भाषेतून मराठी भाषेत अनुवाद केल्यामुळे साहित्यिक, समीक्षक व वाचक यांचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला. एक प्रकारे अनुवाद या विषयाचे हे वाङ्मयीन यशच आहे. साने गुरूजींनी 'आंतरभारती' या संस्थेची स्थापना करून अनेक भाषा समुहांना जोडून राष्ट्रीय एकात्मतेचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. एखाद्या भाषेतील मूळ कलाकृती ही सृजन असते तर अनुवाद हे पुनःसृजन असते. अनुवादाची प्रक्रिया म्हणजे स्रोत भाषेकडून लक्ष्य भाषेकडील प्रवास होय. मूळ कलाकृती अनुभूतीकडून अभिव्यक्तीकडे जाते, तर अनुवाद हा अभिव्यक्तीकडून अनुभूतीकडे येतो. त्यामुळे अनुवाद ही गुंतागुंतीची व्यामिश्र व जटिल प्रक्रिया आहे. अनुवाद करताना अनुवादकाला वेगवेगळ्या टप्प्यातून मार्गक्रमण करून अनुवाद प्रक्रिया तडीस न्यावी लागते. अनुवाद करत असताना मूळ भाषा, लक्ष्य भाषा, विषय व्यासंग, तटस्थ वृत्ती, चौफेर वाचन, शब्दकोश, भाषाशैली, निरीक्षण, पुनर्निरीक्षण आणि अंतिम लेखन या सारख्या टप्प्यातून पुढे जाऊन लेखन करावे लागते. या घटकांवरच अनुवादाचे सामर्थ्य व यश अवलंबून असते.

अनुवादाचे अनेक प्रकार पडतात त्यामध्ये विज्ञान विषयक, वाणिज्यिक, शासकीय पातळीवरचे तसेच साहित्यिक अनुवाद असे ढोबळ मानाने प्रकार पाडता येतील. त्यामध्ये साहित्यिक अनुवाद हा सर्वात कठीण अनुवाद असतो. येथे शब्दाला महत्त्व नसून त्यातील विचार व भाव महत्त्वाचा मानला जातो. उत्तम स्वरूपाचा अनुवाद होण्यासाठी अनुवादकाला केवळ भाषेपुरते ज्ञान असून चालत नाही तर त्या प्रदेशातील रूढी, परंपरा, भौगोलिक वातावरण, सामाजिक व सांस्कृतिक संकेतांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर भाषेतील म्हणी, वाक्प्रचार, लोकपरंपरा यांचाही सूक्ष्म अभ्यास असावा लागतो. जागतिकीकरणाच्या काळात अनुवादाचे महत्त्व उत्तरोत्तर वाढत चालले आहे. अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात येत आहेत. त्यांना व्यापारी दृष्टिकोनातून भारतीय समाजाशी एकरूप व्हायचे असेल तर भाषा व संस्कृतीचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया मानवाच्या मनापासून भौतिक साधनापर्यंत व आवडी निवडीपासून अनेक वस्तुपर्यंत विविधांगी झाली आहे. जागतिकीकरण हा सर्वांना व्यापणारा व्यापक व गुंतागुंतीचा विषय बनत चालला आहे. जगातील खेड्यांमध्ये मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे संस्कृती संपर्क वाढला. संगणक क्रांतीमुळे जगभरातील साहित्य व संस्कृती यांची नव्याने ओळख होऊ लागली. माहिती तंत्रज्ञानामुळे सांस्कृतिक मक्तेदारी संपुष्टात आली. माणूस हा श्रेष्ठ व कनिष्ठ, छोटा व मोठा या सीमारेषा नष्ट होत चालल्या. भारतात साधारणपणे ६०० पेक्षा अधिक भाषा आजघडीला बोलल्या जातात. त्यापैकी भारतीय संविधानात १२ वी घटनादुरुस्ती करून इ.स.२००३ मध्ये २२ भाषांचा उल्लेख उपसूचीमध्ये केला आहे. उत्तरोत्तर अनेक भाषा जागतिकीकरणामुळे मरू लागल्या आहेत. याला कारण 'खाऊजा' धोरण व 'संस्कृती' संघर्ष होय. मराठी भाषा जन्माला येऊन एक हजार वर्षे पूर्ण झाली. परंतु महाराष्ट्रीय माणसाची ती ज्ञानभाषा होऊ शकली नाही. कोणतीही भाषा ज्ञानभाषा होण्याकरिता जागतिक स्तरावरील ज्ञानाधिष्ठित ग्रंथांचा अनुवाद त्या त्या भाषेत करावा लागतो. उदा. अरबी भाषेत भारतीय व प्राश्चात्य ग्रंथांचे मोठ्या प्रमाणात अनुवाद झाले. ते अनुवाद भाषिक व सांस्कृतिक समृद्धीच्या दृष्टिकोनातून अतुलनीय कार्य आहे. अशाच प्रकारे मराठी भाषेत अत्यल्प प्रमाणात अनुवाद होतो आहे. विदेशातील ग्रंथांचा अनुवाद हा संस्थात्मक पातळीवर व्हायला हवा. भारताने मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारली आहे. त्यामुळे अनुवादाला आणखी मोठ्या प्रमाणात मिळाला. तो अवकाश ओळखून अनुवाद कार्य व्हावे त्यावेळेस जागतिकीकरणाचा आपल्या भाषेवर सकारात्मक परिणाम होईल. याला कारण म्हणजे जागतिकीकरणाने मानवी जीवनात झालेला बदल होय, हे आज विद्वान लोक मान्य करू लागले आहेत.

भारताने १९९१ नंतर जागतिकीकरण या धोरणाचा स्वीकार केला. ज्ञान, विज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानामुळे आजच्या शिक्षण पद्धतीत आमूलाग्र बदल झाले. भाषाशास्त्र, तुलनात्मक साहित्य व अनुवादमीमांसा या विषयांना अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त होऊ लागले. अलीकडच्या काळात अनुवादित साहित्याला वाचक व रसिकांचा प्रतिसाद मोठ्या प्रमाणात वाढत चालला आहे 'वादे वादे : जायते तत्त्वबोधक : त्याप्रमाणे अनुवादेन संवाद : ही म्हण देखील संयुक्तिक वाटू लागली आहे.

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचे आपण मध्ययुगीन व आधुनिक असे दोन कालखंड पाडतो. १८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त होतो. ब्रिटिश अंमल भारतावर प्रस्थापित झाल्यानंतर १८०० ते १८७४ या कालखंडाला आपण 'भाषांतर युग' असे संबोधतो. इंग्रजी भाषेची ओळख झाल्यामुळे पाश्चात्य वाङ्मयाचा परिचय झाला. पाश्चात्य वाङ्मय मोठ्या प्रमाणात भाषांतरित व्हावे म्हणून 'दक्षिणा प्रार्थिज' कमिटीची स्थापना करण्यात आली. भाषांतरित कृतींना प्रोत्साहन देण्यासाठी बक्षिसे ठेवली. साहित्य समृद्धीचे रूप एतद्देशियांना ज्ञात करून देण्यासाठी अनुवाद केले गेले. अनुवादित साहित्यामुळे ज्ञानपरंपरा व संस्कृती यांची ओळख झाली. येथून पुढे अनुवाद या विषयाला गती प्राप्त झाली. भाषाशास्त्र व तौलनिक साहित्याचा अभ्यास करताना अनुवाद या विषयाचा एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून उदय होऊ लागला. परंतु अनुवादाचा अभ्यास जेवढ्या प्रमाणात व्हायला हवा होता, तेवढासा झालेला दिसत नाही. अनुवाद या विषयाची सैद्धांतिक चर्चा व लेखन मुळात अत्यल्प प्रमाणात झाले. हिंदी व इंग्रजी या भाषांमध्ये काही अंशी लेखन झाले. परंतु मराठी भाषेमध्ये त्या मानाने खूप कमी प्रमाणात सैद्धांतिक लेखन झाले. मराठी भाषेत हाताच्या बोटावर मोजण्या इतकेच अनुवादविषयक ग्रंथ उपलब्ध आहेत. आजमितीला अनुवाद या विषयाचा स्वतंत्र अभ्यासक्रम विद्यापीठ स्तरावर लावला जात आहे. परंतु अनुवाद विषयाची सैद्धांतिक चिकित्सा करत असतानाही अनुवादाची संकल्पना, प्रक्रिया व अडचणी काय आहेत? यासंबंधी फारसे लिहिले जात नाही. तरीही मराठी भाषेतील काही सन्माननीय अभ्यासकांचा येथे उल्लेख करणे महत्त्वाचे ठरते. यामध्ये ना.म.पटवर्धन, ना.सी.फडके, साने गुरूजी, काका कालेलकर, जी.ए.कुलकर्णी, विंदा करंदीकर, पु.ल.देशपांडे, वि.वा.शिरवाडकर, विजय तेंडुलकर, चि.त्र्यं.खानोलकर, राम पटवर्धन, शांता शेळके, मंगेश पाडगावकर, भाऊ धर्माधिकारी, उमा कुलकर्णी, अनंत तोरो, माधव मोहोळकर, लक्ष्मीनारायण बोल्ली, विलास गिते, माधव मोंडकर, उमाकांत ठोमरे, वसंत देव, नरेश कवडी, निशिकांत ठकार, रंगनाथ तिवारी, श्रीरंग संगोराम, भगवानदास तिवारी, अशोक जैन, अशोक शहाणे, मनोहर देखणे, चंद्रकांत पाटील, दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे, चंद्रकांत बांदिवडेकर, मृणालिनी देसाई, राजा बढे, विलास सारंग, सदा कऱ्हाडे, भालचंद्र नेमाडे, वसंत बापट, आनंद पाटील, चंद्रशेखर जहागिरदार, वसंत आबाजी डहाके, कल्याण काळे, अंजली सोमण, प्रकाश मेदककर, वीणा मुळे, सयाजीराव मोकाशी, केशव तुपे, शैलेंद्र लेंडे, दिलीप धोंडगे, दामोदर खडसे, सूर्यनारायण रणसुभे, रमेश वरखेडे, सुनिलकुमार लवटे, डॉ.वेदकुमार वेदांलकार, अर्जुन चव्हाण, गजानन चव्हाण, विष्णु खरे, पुष्पा भारती, माया पंडित नारकर, जया परांजपे, छाया महाजन, लीला सोहोनी, माधुरी शानबाग, सुप्रिया वकील, आशा कर्दळे, करुणा गोखले व विदुला टोकेकर इत्यादी लेखक व लेखिकांनी अनुवाद विषयावर समीक्षणात्मक व अनुवादित स्वरूपाचे लेखन कार्य केले आहे. त्याचबरोबर भाषाशास्त्र व उपयोजित मराठी या विषयाचे लेखन करणाऱ्या लेखकांनी देखील त्या त्या प्रसंगानुरूप अनुवाद या विषयासंबंधी स्फुट स्वरूपाचे लेखन केले आहे. परंतु अनुवादाच्या सैद्धांतिक व निर्मिती प्रक्रियेचा फारसा अभ्यास झाला नाही. गेल्या वीस वर्षांपासून विद्यापीठ व महाविद्यालय स्तरावर भाषा विज्ञान व उपयोजित

मराठी या विषयाचे अध्यापन कार्य करताना मी अनुवाद या विषयाचा अभ्यास करत होतो. मराठी भाषेमध्ये या विषयावर फारसे लिहिले गेले नाही. आपण या विषयाच्या अनुषंगाने लिहावे असे सतत वाटत होते म्हणून इ.स. २०११ मध्ये विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली या स्वायत्त संस्थेकडे 'अनुवाद सिद्धांत आणि प्रक्रिया' या विषयावर लघु प्रकल्पाचा आराखडा सादर केला. तो विषय मान्य झाला. त्याचाच एक भाग म्हणजे हे अनुवाद प्रकल्प लेखन होय. यामध्ये अनुवादाची संकल्पना, स्वरूप, प्रक्रिया, प्रकार, समस्या व त्याचे असणारे महत्त्व इत्यादी घटकांचा अभ्यास केला आहे. हा अभ्यास परिपूर्ण आहे असा माझा दावा नाही. परंतु 'मार्गाधारे वर्तावे' एवढा दृष्टिकोन ठेवून विषय मांडणी केली आहे; हे आवर्जून सांगावेसे वाटते.

डॉ.सुरेश शिंदे

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१	प्रकरण पहिले : अनुवाद संकल्पना आणि स्वरूप	१ ते ३१
२	प्रकरण दुसरे : अनुवादाचे प्रकार	३२ ते ५०
३	प्रकरण तिसरे : अनुवाद प्रक्रिया	५१ ते ६९
४	प्रकरण चौथे : अनुवाद समस्या आणि उपाय	७० ते ८७
५	प्रकरण पाचवे : अनुवादाचे महत्त्व आणि योगदान	८८ ते १०७
६	प्रकरण सहावे : निष्कर्ष	१०८ ते १११
*	परिशिष्टे	११२
१	अनुवाद प्रक्रिया आलेख	११३
२	अनुवाद प्रकार आलेख	११४ ते ११५
३	परिभाषा सूची	११६ ते १३४
*	संदर्भग्रंथ सूची	
१	मराठी	१३५ ते १४३
२	हिंदी	१४४ ते १४५
३	इंग्रजी	१४६
*	कोशवाङ्मय	१४७ ते १४८
*	नियतकालिके	१४९ ते १५१
*	दैनिके	१५२ ते १५३
*	संकेतस्थळे	१५४

प्रकरण पहिले अनुवाद संकल्पना आणि स्वरूप

वैदिक काळापासून संस्कृत भाषेत साहित्य निर्मिती होत आली आहे. संस्कृत वाङ्मय हे खूप प्राचीन आहे. वेद, उपनिषदे, रामायण, महाभारत व पुराणे इत्यादी ग्रंथ संस्कृत भाषेत लिहिले गेल्यामुळे त्या ग्रंथांना वाचक वर्ग अत्यंत कमी प्रमाणात लाभला. संस्कृत भाषा ही अभिजन वर्गाची मक्तेदारी झाली होती. बहुजन समाजाला संस्कृत भाषेत निर्माण झालेले ग्रंथ वाचता येत नव्हते. कारण संस्कृत पाठशाळांमधून खालच्या जातीतील मुलांना शिक्षणासाठी प्रवेश निषिद्ध मानला होता. त्यामुळे बहुजन समाजातील मुलांनी साधा संस्कृत श्लोक जरी ऐकला तरी कानात शिशाचा तप्त रस ओतला जायचा. अशी भयंकर परिस्थिती भाषा व धर्माच्या बाबतीत तत्कालीन कालखंडात दिसून येते. आपण वाङ्मयाच्या इतिहासाचे कालखंड पाडताना प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक असे भाग करतो. मध्ययुगीन काळात मराठी साहित्याची परंपरा व परीघ बदललेला दिसतो. संस्कृत भाषेतील साहित्य अनुवादाच्या रूपाने प्रवाहित होऊ लागले. प्राकृत भाषेत बाराव्या शतकात पहिली बंडखोरी संत ज्ञानेश्वरांनी केली. श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला कुरूक्षेत्रावर जी जीवन जाणीव करून दिली; ती म्हणजे भगवद्गीता होय. भगवद्गीतेतील तत्त्वज्ञान हे संस्कृत भाषेत बंदिस्त असल्यामुळे सर्वसामान्य माणसांना ते कळत नव्हते. संत ज्ञानेश्वरांनी गीतेतील सातशे श्लोकांवर भाष्य करून 'भावार्थदीपिका' अर्थात् ज्ञानेश्वरी ग्रंथाची निर्मिती करून नवा विचार मांडला. या ग्रंथामध्ये नऊ हजार ओव्या त्यांनी प्राकृत भाषेत लिहिल्या म्हणून प्राकृत भाषेत रचना करणारा पहिला अनुवादक कोण असा प्रश्न उपस्थित केला तर त्याचे उत्तर आपणास संत ज्ञानेश्वर माऊली असेच द्यावे लागते. कारण संत ज्ञानेश्वरांनी या साऱ्या तत्त्वज्ञानाला लोकभाषेचा स्पर्श करून दिला. काळानुसार अनुवादाच्या प्रेरणा व त्याची रूपे बदलत असतात. त्या काळात संस्कृत भाषेत बंदिस्त झालेले ज्ञान देशी भाषांमध्ये येण्यासाठी अनुवादाचे प्रयोग झाले. भारतीय वैदिक साहित्य हे जात, धर्म व वर्णव्यवस्था यांच्या साच्यात अडकले होते. या साहित्याचा केंद्रबिंदू सामान्य व बहुजन समाजातील माणूस नव्हता; तर तो उच्च जातीतील होता. या विषयी भाष्य करताना डॉ. जनार्दन वाघमारे लिहितात, "खरे तर वर्णव्यवस्थेने शूद्रातिशूद्रांना ज्ञानापासून वंचित ठेवले होते. ज्ञान ही उच्चवर्णियांची मक्तेदारी होती. बहुजनांच्या बोलीचा अर्थात् प्राकृत भाषांचा त्यांनी उपयोग केला नाही. संस्कृत भाषेतील ज्ञान त्यांनी लोकभाषांमध्ये जाणीवपूर्वक येऊ दिले नाही. लोकभाषांना त्यांनी शूद्रातिशूद्रांचाच दर्जा दिला. शूद्र व प्राकृत भाषा या दोन्हीचाही त्यांनी तिरस्कार केला. संस्कृत ही ज्ञानभाषा होती. लोकभाषा या दुर्दैवाने ज्ञानवाहिनी बनू शकल्या नाहीत. लोकभाषांमध्ये ज्ञान आणण्याचा पहिला प्रयत्न बौद्धांनी व जैनांनी केला. नंतर मध्ययुगीन काळात तो प्रयत्न संतांनी केला. उच्चवर्णियांना लोकभाषा अवगत होत्या. पण संस्कृतमधले ग्रंथ त्यांनी लोकभाषांमध्ये अनुवादिले नाहीत. त्यांची मानसिकता वर्णव्यवस्थेने

तयार केली होती. त्यांची मने अंकारग्रस्त होती. त्यांच्या अंकाराची परिणती बहुजनांच्या तिरस्कारात झाली. बहुजनांना शिक्षण नसल्यामुळे ते ना संस्कृतमध्ये ग्रंथरचना करू शकत होते ना प्राकृत भाषामध्ये. ज्यांनी हे बंधन झुगारून दिले ते बंडखोर ठरले. खरे तर ते ही उच्चवर्णियच होते. मग ते चक्रधर असतील, ज्ञानेश्वर असतील वा तुलसीदास असतील त्यांना बहुजनांचा कळवळा होता.”^२ या कळवळ्यापोटी संत ज्ञानेश्वरांनी प्राकृत भाषेत गीतेतील कर्मविचार ठासून मांडला. म्हणूनच ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ महाराष्ट्रातील तमाम बायाबापड्यांनी मुखोद्गत केला. कारण त्यामधील ओवीरूपी अमृताचा महिमा लोकांना समजला होता. या संदर्भात डॉ. रमेश वरखेडे लिहितात, “भगवद्गीतेत गोठवलेला संपृक्त आशय लोकभाषेत द्रवविण्याची किमया ज्ञानदेवांनी केली. म्हणून ज्ञानेश्वरी हा भाषांतरित साहित्याच्या रूपबंधाचा एक प्रयोगात्मक व सर्जनशील आविष्कार ठरला.”^२ अनुवादाचे काम हे खऱ्या अर्थाने पुनःसृजनच असते. हा सृजनाचा परीघ पेलण्यासाठी अनुवादक हा प्रतिभावंत असावा लागतो. संस्कृत भाषेची मोडतोड करण्यासाठी संत ज्ञानेश्वरांसारखा प्रतिभावंतच जन्मावा लागतो. या विषयी यशवंत कानिटकर यांचे विचार चिंतनीय वाटतात. “सर्व भारतीय भाषांच्या साहित्याचा आधारच मुळी संस्कृत या साहित्याचे भाषांतर, रूपांतर, अनुवाद, पुनःकथन, संक्षेप, भाष्य हाच आहे. गीतेवर भाष्य करताना ज्ञानेश्वरानी आपली भूमिका पुढील शब्दात मांडली आहे, तीरे संस्कृताची गहने। तोडोनि मन्हाटिया शब्दसोपाने। रचिली धर्मविधाने श्रीज्ञानदेवे।।” संस्कृतचे गहन तीर तोडून मी हा मराठी घाट या गीता तीर्थावर बांधला आहे. त्यात आता कुणाही भाविकाला अवगाहन करता येईल. याप्रमाणे गीता, रामायण, महाभारत व भागवत यांचे मराठी आणि अन्य भाषातील अवतार स्वतंत्र रचना म्हणून मान्यता पावलेले आहेत. ‘शहाणे करून सोडावे सकळ जन’ या भूमिकेतून झालेल्या या रचना व्यापक अर्थाने भाषांतरेच आहेत. बाराव्या, तेराव्या शतकात अवतरलेले हे पहिले भाषांतर युग असे म्हणता येईल.”^३ संत ज्ञानेश्वरांनी अनुवादाच्या रूपाने बाराव्या शतकात सुरू केलेल्या विचार चळवळीचा प्रभाव पुढे चालून एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत टिकून राहिला. चौदाव्या शतकापासून अनेक मुस्लिम राजवटींनी आक्रमणे केली. ही आक्रमणे शिवकाळ व पेशवेकाळापर्यंत चालूच होती. शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभाराचा गाडा व्यवस्थित हाकण्यासाठी प्रशासकीय अडचणी लक्षात घेऊन ‘राज्यव्यवहारकोश’ या ग्रंथाची निर्मिती केली. परिभाषा कोश तयार करून घेतले. मराठी भाषेवर अरबी, फार्शी व अन्य भाषांचा प्रभाव पडला होता. मराठी भाषा माध्यम म्हणून बिघडू नये. हा त्या मागचा हेतू होता. संत ज्ञानेश्वरांनी अनुवादाच्या रूपाने घातलेला पाया पुढील काळात भक्कम झाला. या भक्कम पायांवरती अनुवादाची भिंत उभी राहिली. संत ज्ञानेश्वरांचे अनुवाद, भाषांतर व रूपांतराच्या स्वरूपातील कार्य ऐतिहासिकच आहे असे म्हणावे लागते. इथून पुढच्या काळात अनुवादाची एक समर्थ परंपरा मराठी भाषेत निर्माण झाली. मध्ययुगीन काळात महानुभाव, वारकरी, दत्त नाथ व समर्थ संप्रदायाच्या चळवळी निर्माण झाल्या. या संप्रदायांनी संस्कृत भाषेतील ग्रंथ प्राकृत भाषेत अनुवादित केले. पंडित कवी मुक्तेश्वर,

श्रीधर, रघुनाथ पंडित, सामराजे व मोरोपंत या कवींच्या रचनावर संस्कृत भाषेचा प्रभाव पडल्यामुळे त्यांनी देखील प्राकृत भाषेत अनुवाद केले. संत व पंडितांनी संस्कृत भाषा पचवून बहुजन समाजातील सर्व सामान्य माणसांना अनुवादाच्या रूपाने ज्ञानाची कवाडे उघडी केली. हे मध्ययुगीन कालखंडाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

मराठी भाषेच्या विकासात अनुवादित साहित्याचा वाटा खूप मोठा आहे. इ.स. १८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त झाला. इंग्रजांचा युनियन जॅक दिल्लीच्या लाल किल्यावरती फडकला. भारतामध्ये ब्रिटिशांचे नवी विटी नवे राज्य सुरू झाले. म्हणून १८०० ते १८७४ या कालखंडाला भाषांतर युग असे म्हटले जाते. रमेश वरखेडे लिहितात, "इंग्रजी कालखंड हा तर मराठी साहित्यात भाषांतर युग म्हणूनच ओळखला जातो. वसाहतवादाचा सांस्कृतिक प्रभाव म्हणून या कालखंडाची मीमांसा करण्यात येते. एकीकडे गोऱ्या इंग्रजांप्रमाणे आधुनिक होण्याच्या आकांक्षेतून अनुकरणाच्या प्रवृत्तीतून या काळात भाषांतरे झाली. त्याचबरोबर स्वदेश, स्वभाषेच्या अभिमानातून संस्कृतमधले वाङ्मय भांडार मराठीत खुले करण्याची चढाओढ लागली. याचा अर्थ भाषांतराच्या प्रेरणा ह्या आपल्या राजकीय, सामाजिक जाणिवांशी निगडित असतात. त्या त्या काळाच्या गुणधर्मानुसार भाषांतराच्या प्रक्रियेला आकार प्राप्त होत जातो."४ त्या काळात तत्कालीन लेखकांना भाषांतर करण्याला प्रोत्साहन दिले जात असे. त्यासाठी काही बक्षिसेही ठेवली जात. सरास भाषांतरे इंग्रजी भाषेवरून मराठीत अशी होत असत. इंग्रजी वळणाची गद्य शैली जशी विकसित झाली होती तशी शैली मराठी भाषेमध्ये नव्हती. पुणे पाठशाळेचे प्रमुख या नात्याने मेजर कॅंडी यांनी भाषांतरित साहित्यावर खूप भर दिला. भाषांतरासाठी त्यांनी काही नियम तयार केले. हे नियम तयार करताना कॅंडी यांच्यासमोर शालोपयोगी पुस्तके तयार करून घेणे हा प्रमुख उद्देश होता. मूळ कलाकृतीचे किंवा ग्रंथाचे भाषांतर करताना भाषांतरकारांनी मूळ आशय, प्रामाणिकपणा, लेखनसरणी, शैली वैशिष्ट्ये, शब्दरूप व शास्त्रीय संज्ञा मराठी भाषेत जशा रूढ झाल्या आहेत त्या प्रमाणे वापराव्यात असा दंडक भाषांतरकारांना घालून दिला होता. मेजर कॅंडी यांच्यामुळे एतद्देशीयांना अनुवादाची गोडी लागली. याच काळात अभिजात संस्कृत भाषा व पाश्चात्य इंग्रजी भाषेत लिहिल्या गेलेल्या वाङ्मय कृतीची भाषांतरे होऊ लागली.

मेजर कॅंडी यांच्या अगोदर म्हणजे इ.स. १७८६ मध्ये सर विल्यम जोन्स यांनी कलकत्ता येथे 'एशियाटिक सोसायटीची' स्थापना केली. या अधिवेशनात त्यांनी एक निबंध वाचला. त्यामध्ये संस्कृत, ग्रीक व लॅटिन या भाषातील साम्य उलगडून दाखविले. सर विल्यम जोन्स यांनी 'ऐतिहासिक' भाषाविज्ञानाचा पाया घातला. १८३१ मध्ये मोल्सवर्थचा 'इंग्रजी शब्द कोश' तयार झाला. मराठी भाषेचा शास्त्रीय अभ्यास भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन केंद्रात सुरू झाला. डॉ.रा.गो.भांडारकर, धर्मानंद कोसंबी, दामोदर कोसंबी, पां.वा.काणे, वि.का.राजवाडे, डॉ.पा.दा.गुणे यांनी वैदिक भाषांची चिकित्सा केली. संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाला वैज्ञानिक दृष्टिकोणातून सुरुवात झाली. तसा अभ्यास पुढे वाई येथे प्राच्यविद्या संशोधन केंद्र उभारून तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी केला.संस्कृत

भाषेतील वेद, उपनिषदे, रामायण, महाभारत व भगवद्गीता यासारखे ग्रंथ विल्यम जोन्स, मोल्सवर्थ व मेजर कॅंडी यांनी अनुवाद व भाषांतराच्या माध्यमातून इंग्रजी भाषेत भाषांतरित करून भारतीय तत्त्वज्ञानाचा नवा विचार जगाला समजून सांगितला.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, अनुवादांमुळे भारतीय संस्कृत विचार व इंग्रजीमधील साहित्य विचार सौंदर्य जगाला समजले. हा अनुवाद विचाराचा परिणाम होय. आधुनिक काळात साहित्याची निर्मिती होणाऱ्या भाषांची संख्या जेव्हा वाढते तेव्हा आपली जीवन जाणीव समृद्ध करण्यासाठी अनेक भाषांमधील साहित्यकृतीचा, वाङ्मयाचा आपणास फार उपयोग होतो. मूळ कलाकृतीचा आस्वाद घेणे जेव्हा भाषाज्ञान नसल्यामुळे शक्य नसते तेव्हा अनुवाद कार्य आपल्या उपयोगी पडते. अनुवादाच्या उपयोजिततेचा हेतू डोळ्यांसमोर ठेवून संस्कृत भाषेतील नाटके व तत्सम साहित्य सदाशिव बजाबा शास्त्री, रावजी बापूजीशास्त्री बापट, भास्कर दामोदर पाळंदे, परशुराम बल्लाळ गोडबोले, शिवरामशास्त्री, कृष्णशास्त्री राजवाडे व रा.भि.गुंजीकर इत्यादी लेखकांनी अनुवादित केले. त्याचबरोबर कथा मालिकांचीही भाषांतरेही झालेली दिसतात. यामध्ये स.का.छत्रे, हरि केशवजी, कृष्णराव प्रभू, रामजी गणोजी, रघुनाथ त्र्यंबक जोशी, चिंतामण शास्त्री थत्ते, स.का.छत्रे इत्यादी लेखकांचाही आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. त्याचबरोबर इंग्रजी नाटके व तत्सम साहित्यही मराठी भाषेत भाषांतरित होऊ लागले. यामध्ये महादेवशास्त्री कोल्हटकर, स.प.पंडित, अ.वि.पाठक, का.गो.नातू, नी.ज.कीर्तने, वि.मो. महाजनी व गो.ग.आगरकर इत्यादी लेखकांचाही उल्लेख करावा लागतो. विद्यापीठीय शिक्षण घेतलेल्या या नव पदवीधरांनी इंग्रजी साहित्य व वाङ्मयाचा अभ्यास केला. त्यांना भावलेल्या कलाकृती मराठी भाषेत भाषांतरित केल्या. त्यामुळे पाश्चात्य ज्ञान व जीवनशैली त्याचबरोबर साहित्यधारांचा परिचय एतद्देशियांना करून देणे हा या लेखकांच्या अनुवादापाठीमागचा प्रमुख उद्देश होता. या कालखंडामध्ये स्वतंत्र ग्रंथ निर्मितीपेक्षा भाषांतरावर अधिक भर होता. भाषांतर करताना भाषांतरकारांनी देशी भाषा प्रमाण मानली होती. तर दुसरीकडे पाश्चात्य वाङ्मयाचे अधिकाधिक भाषांतर करून अन्य देशी भाषा, साहित्य व संस्कृतीशी आपले नाते जोडून अनुवादित साहित्याची सोबत निर्माण करणे आवश्यक मानले. मानवाचा प्रवास प्रादेशिक साहित्याकडून देशपातळीवर गेला पाहिजे. शिवाय देशाच्या सीमा ओलांडून तो विश्वात्मक व्हावा. ही प्रक्रिया निर्माण व्हायची असेल तर अनुवादासारखे दुसरे सशक्त माध्यम नाही. रमेश वरखेडे लिहितात, “गटेने कालिदासाचे शांकुतल डोक्यावर घेऊन नाचणे काय किंवा ब्रेखतच्या नाट्यतंत्राचा अवलंब करून भारतीय नाट्य वाङ्मयात प्रयोग होणे काय ही वैश्विक देवघेवीची आणि मानवी स्वातंत्र्यकांक्षेचीच उदाहरणे आहेत. ज्ञान हे बंधनापासून मुक्त होण्याचे काम करते. या मुक्तीच्या प्रवासातील भाषांतराचे महत्त्व आज आपण ओळखले आहे. विद्यापीठांमध्ये भाषांतर विद्येची ज्ञानशाखा रूजविण्यामागेही बौद्धिक व सांस्कृतिक गरजच कारणीभूत आहे.”^५ भाषांतरित वाङ्मयाबद्दल मत मांडताना प्रसिद्ध समीक्षक प्रा.दत्ता भगत लिहितात, “शैक्षणिक धोरणामुळे गणित आणि विज्ञानाचे लेखन करताना नवे पारिभाषिक शब्द प्रयत्नपूर्वक मराठीत आणले गेले; त्यामुळे मराठी भाषा समृद्ध

झाली.एखादी भाषा केवळ ललित वाङ्मयामुळे समृद्ध होत नसते. ती ज्ञानभाषा झाली तरच समृद्ध होते. मराठी भाषेला ज्ञानभाषा करण्याचे बरेचसे श्रेय या भाषांतर युगाला आहे.”^६ भाषांतर कालखंडात निबंध, कथा, संस्कृत नाटक, इंग्रजी नाटक, चरित्रे व इतिहास यांचे स्वरूप पाहिले तर भाषांतराचे अंग किती मोठे होते याची कल्पना येते. माया पंडित नारकर यांनी एकोणिसाव्या शतकातील भाषांतर संस्कृतीचे तीन टप्पे दाखविले आहेत, त्या या संदर्भात लिहितात, “१८१८ ते १८५०, १८५० ते १८७५, १८७५ ते १९०० त्यांच्या मते पहिल्या टप्प्यावर ही संस्कृती, शैक्षणिक, भाषिक व नैतिक विकासाच्या प्रेरणांनी भारलेली दिसते. दुसऱ्या टप्प्यामध्ये शैक्षणिक व नैतिक विचारांच्या प्राबल्याकडून माहितीप्रधान व साहित्यिक, वाङ्मयीन प्रभावाकडे प्रेरणांतर होताना दिसते तर तिसऱ्या टप्प्यामध्ये संपूर्ण भाषांतर संस्कृतीवर रंजनप्रधानता या मूल्यांचा प्रभाव जाणवतो आणि रंजक लोकप्रिय पण दुय्यम तिथ्यम दर्जाच्या साहित्यकृतीचे प्राबल्य आढळते.”^७ साधारणपणे विचार केला तर असे दिसते की, पहिल्या टप्प्यात शुद्ध भाषांतर करणे हा ब्रिटिशांचा विचार होता. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या टप्प्यावर मनोरंजनात्मक व अद्भूतरम्य लेखन निर्मिती झालेली आहे. शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी झाल्यामुळे अभ्यासक्रम किंवा पाठ्यपुस्तकातून देशी भाषांचे उच्चाटन झालेले दिसते. त्यामुळे भाषांतर चळवळीची तितकीशी आवश्यकता राहिली नव्हती. अद्भूतरम्य लेखनाकडे पुढील टप्प्यातील वाटचाल चालू राहते. त्यामुळे इंग्रजी आश्रयाला असलेली लेखक मंडळी बालबोध लेखनाचे काम संपताच संस्कृत भाषेकडे वळते. म्हणजे एकाच वेळी ती इंग्रजीकडून संस्कृत भाषेकडे वळल्यामुळे ब्रिटिशांच्या नीतिमधील धुर्तपणा लक्षात आल्यामुळे, आपली पूर्वसुरीची परंपरा समृद्ध करण्याकडे तिचा कल राहिलेला आहे. हे एकोणिसाव्या शतकातील भाषांतरित संस्कृतीचे गमक आहे. म्हणूनच विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी निबंधमालेत ‘भाषांतर’ हा निबंध लिहून भाषांतर संस्कृतीचे महत्त्व पटवून दिले. त्यामुळे साहित्य व संस्कृती यांचा आस्वाद घेण्यासाठी दिवसेंदिवस अनुवादाचे महत्त्व वाढत चालले आहे. प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळातील अनुवादित, भाषांतरित व रूपांतरित साहित्याचे स्वरूप पाहिल्यानंतर पूर्वसुरीची परंपरा लक्षात येते. ही परंपरा अनुवादित साहित्यामुळे समृद्ध झालेली आहे. त्यामुळे आधुनिक काळात ज्ञान व साहित्य या क्षेत्रामध्ये अनुवाद या विषयाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले. अनुवादाचे सिद्धांत आणि शास्त्र यांचा उत्तरोत्तर विकास होऊ लागल्यामुळे एक ज्ञानशाखा म्हणून तिचे अस्तित्त्व सिद्ध होऊ लागले आहे. जागतिकीकरण, वैश्विक व्यापार व प्रसारमाध्यमे यांच्या प्रचार आणि प्रसारामुळे जग अधिकाधिक जवळ येऊ लागले. देशांतर्गत वेगवेगळ्या प्रदेशातील सांस्कृतिक आदान प्रदान वाढू लागली. अनुवाद ही केवळ भाषाविषयक आदानप्रदानाची प्रक्रिया नसून विविध देशातील भाषिक मानवी समुहांना जोडणारी एक सांस्कृतिक अनुबंधात्मक चळवळ आहे. मानवाच्या मनातील विचार व भावभावना संबंध मानव जातीपर्यंत पोहोचवून वैचारिक संवेदना निर्माण करू शकणारी एक व्यापक अशी जीवनविषयक जाणीव आहे. मानवाच्या अनुभवाचे क्षेत्र व ज्ञानाच्या कक्षा रून्दावत आहेत. मानवी जीवन व्यवहारात भाषा भाषांमधील विचारांची देवाणघेवाण आवश्यकच झाली आहे. त्यामुळे अनुवादाच्या माध्यमातून एका

संस्कृतीमधील विचार दुसऱ्या संस्कृतीपर्यंत पोहोचविण्यासाठी माध्यम म्हणून ज्ञानशाखेकडे वळणे आवश्यक झाले आहे. या पार्श्वभूमीवर अनुवादाचे महत्त्व आणि त्याचे असणारे वेगळेपण आपल्या ध्यानात येईल. धर्म, साहित्य, राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण आणि विज्ञान अशा ज्ञानशाखांच्या केंद्रस्थानी मानव असलेला दिसतो. जागतिकीकरणाच्या या गतिमान युगात अनुवादाची आत्यंतिक गरज निर्माण झाली आहे. सुशिक्षित व्यक्तींना मातृभाषेतील ज्ञान अपूर्ण आहे असे वाटते. आपले ज्ञान अधिक वाढावे यासाठी तो अन्य भाषा आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. सुशिक्षित व्यक्ती बहुभाषी होऊन त्या त्या भाषेतील ज्ञान व माहिती सर्वसामान्यांसाठी उपलब्ध करून देतात. त्यामुळे आपली भाषा आशयाने अधिक समृद्ध बनते. आज घडीला दिवसेंदिवस अनुवादाच्या अभ्यासाची गरज वाढत आहे. त्याचबरोबर त्याचे महत्त्वही पटू लागले आहे.

इ.स.१९७० मध्ये अनुवाद या विषयाची स्वतंत्र शाखा स्थापन झाली. तेव्हापासून अनुवाद या विषयाच्या शास्त्रशुद्ध अभ्यासाला सुरवात झाली. त्याही अगोदर सानेगुरूजी यांनी 'आंतरभारती' या संस्थेची स्थापना करून बहुभाषा भगिनीचे महत्त्व पटवून दिले होते. केंद्रीय अनुवाद ब्युरो, राजभाषा विभाग व केंद्रीय हिंदी निर्देशालय या सारख्या संस्थांनी अनुवाद विषयक कार्य केल्यामुळे विषयाची प्रासंगिकता व त्याचे असणारे महत्त्व लोकांना पटू लागले. संस्थांनी केलेल्या कार्यामुळे देशी भाषा व पाश्चात्य भाषा, साहित्य विचार यातील मर्म लोकांना कळू लागले. त्यामुळे अनुवाद प्रक्रिया अधिकाधिक गतिमान झाली. अनुवादाचे सिद्धांत, शास्त्र, व्याप्ती व स्वरूप निश्चित होऊ लागले. अनुवादासंदर्भात मराठी भाषेत काही प्रमाणात सैद्धांतिक लेखन झाले आहे. वि.का.राजवाडे यांचे 'भाषांतर' मासिक, सानेगुरूजींचे 'आंतरभारती' केल्याने भाषांतर, पद्मगंधाचे 'उत्तम अनुवाद विशेषांक', अनुवाद सुविधा केंद्राचे 'माय मावशी', विद्यापीठ अनुदान आयोग, साहित्य अकादमी, नॅशनल बुक ट्रस्ट, भारतीय भाषा संस्था व राष्ट्रीय अनुवाद अभियान इत्यादी पातळीवर कार्य सुरू झाले. विद्यापीठ स्तरावरील चर्चासत्रे, बी.ए., एम.ए.च्या अभ्यासपत्रिकेत लावले गेलेले अभ्यासक्रम यामधून विद्यार्थी व प्राध्यापक यांच्यामध्ये झालेली अनुवादाची रूजवण. अनुवादाच्या उपयुक्ततेबरोबर वाङ्मयीन अभिरूची वाढीस लागून ती ज्ञानभाषा म्हणून उदयास येईल; या भूमिकेतून अनुवाद या विषयाकडे आपण सर्वांनी डोळसपणे पाहिले पाहिजे.

अनुवाद, भाषांतर व रूपांतर संज्ञा :

'अनुवाद', भाषांतर व रूपांतर या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी पाश्चात्य व पौर्वात्य अभ्यासकांनी वेगवेगळ्या व्याख्या केल्या आहेत. त्यासाठी इंग्रजी, हिंदी व मराठी भाषेतील संज्ञांचे रूप समजून घेणे आवश्यक आहे.

अनुवाद व इंग्रजी भाषा

अनुवाद या शब्दाला इंग्रजी भाषेत Translation हा शब्द वापरला जातो. हा शब्द मूळ लॅटिन भाषेतून इंग्रजीमध्ये आला. Translation हा मूळ लॅटिन शब्द आहे. Trans चा अर्थ Through दुसरीकडे तर latum चा अर्थ To Carry अर्थात Translation चा अर्थ मूळ भाषेतील

विचार दुसरीकडे परिवर्तित करणे असा आहे. ऑक्सफर्ड या इंग्रजी शब्दकोशामध्ये असा या शब्दाचा अर्थ दिला आहे. "Express the sense of words or writing in another language" -Oxford Dictionary.⁸ "Be expressed OR able to be expressed in another language."⁹ "Convert to OR be converted into another from or medium."¹⁰ थोडक्यात, असे म्हणता येईल की, एखादी कठीण, अगम्य वस्तू आपल्या आटोक्यात आणून देणे, साध्य करून देणे म्हणजे अनुवाद होय. "Translation consists in producing in the receptor language the close natural equivalent to the message of the source language first in meaning and secondly in style"¹¹ - Nida Eugne. अनुवादाचा संबंध हा मूळ भाषेतील विचार व शैली ग्राहक भाषेत जशीच्या तशी मांडणे होय असा होतो. "The Replacement of textual material from one language by equivalent textual material in another language"¹² -J.C.Catford.

अनुवादाचे एका भाषेतील (स्रोत भाषा) विचार हे दुसऱ्या भाषेत (लक्ष्य भाषा) भावात्मक पातळीवर सारखेपणा या सिद्धांतानुसार जेव्हा उतरतात तेव्हा या प्रक्रियेला अनुवाद म्हणतात.

अनुवाद व हिंदी भाषा

“एक भाषा के विशिष्ट भाषा भेद के विशिष्ट पाठ को दूसरी भाषा में इस प्रकार प्रस्तुत करना अनुवाद हैं जिसमें वह मूल के भाषिक अर्थ प्रयोग के वैशिष्ट्य से निष्पन्न अर्थ, प्रयुक्ति और शैली की विशेषता,विषय वस्तु तथा संबंध सांस्कृतिक वैशिष्ट्य को यथासंभव संरक्षित रखते हुए दूसरी भाषा के पाठक को स्वाभाविक रूप से ग्राह्य प्रतीत होता हैं।”¹³ डॉ.सुरेश कुमार. एका भाषेतील विचार दुसऱ्या भाषेत जेव्हा मांडले जातात तेव्हा त्या प्रक्रियेला अनुवाद असे म्हटले जाते. मूलतः भाषिक अर्थ न बदलता शैली व सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांसह दुसऱ्या भाषेतील वाचकाला त्याचा अर्थ जेव्हा समजेल तेव्हा तो अनुवाद विषयाला धरून झालेला असतो असे म्हणता येईल. “एक भाषा में व्यक्त विचारों का यथासंभव समान और सहज अभिव्यक्तिद्वारा दूसरी भाषा में व्यक्त करना अनुवाद हैं।”¹⁴ -डॉ.भोलानाथ तिवारी. एका भाषेमध्ये व्यक्त झालेले विचार जेव्हा मूळ आशयाला धक्का न लागता दुसऱ्या भाषेत व्यक्त होतात तेव्हा या प्रक्रियेला अनुवाद कार्य असे म्हणावे हा डॉ.भोलानाथ तिवारी यांनी मांडलेला विचार अत्यंत समर्पक आहे.

अनुवाद व मराठी भाषा

आरंभकाळात मराठी भाषेचे प्रतिशिवाजी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व प्रा.श्री.म. माटे यांनी अनुवाद व भाषांतराविषयी अत्यंत महत्वपूर्ण विचार मांडले. त्यांच्या भाषांतरविषयक विचारांनी एक नवा आयाम मराठी भाषेला लाभला. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी १८७४ मध्ये निबंधमाला प्रकाशित केली. या मालेत देशभक्तीपर विचार त्यांनी मांडले आहेत. ते भाषांतर या निबंधात लिहितात, “भाषांतरित वस्तुचे मूळचे सर्व गुण भाषांतरात असायला हवेत.”¹⁵ प्रा. श्री. म. माटे लिहितात, “एका कुपीतील अन्तर दुसऱ्या कुपीत आले आहे की नाही एवढेच भाषांतरकाराच्या कामी पहावे.

दोन्ही बाटल्यांची काच सारख्याच वाणाची आणि आकाराची असली पाहिजे. असा आग्रह धरण्यात काही मतलब नाही. याशिवाय ते असेही म्हणतात की, मूळ वस्तुतील सर्व अभिप्राय प्रसादयुक्त वाणीने अन्य भाषेत सांगणे हे भाषांतरकाराचे मुख्य लक्षण होय.”^{१६} यावरून असे म्हणता येईल की, चिपळणूकर व माट्यांनी अनुवादातील रुपबंधापेक्षा आशयाला अधिक महत्त्व दिले आहे. श्रीधर व्यंकटेश केतकर लिहितात, “भाषांतर या संज्ञेचा बराच सैल वापर केला श्रीधर, मुक्तेश्वर, मोरोपंत इत्यादी. महाभारताच्या आधारे स्वतंत्र रचना करणाऱ्या कवींना त्यांनी भाषांतरकार मानले. अशा तऱ्हेच्या भाषांतरकारात कवी मुळातले काही घेतो व काही गाळतो. यावरून त्या भाषांतरकाराची काव्याकडे बघण्याची भूमिका स्पष्ट होते.”^{१७} दि.पु. चित्रे लिहितात, “कवितेच्या आस्वादाच्या मुळाशी परकाया प्रवेशी संवेदना आहे. तीच भाषांतराच्या मुळाशी असायला हवी. त्या-त्या कवीच्या काव्यगर्भ व्यक्तिमत्त्वाचा स्वतःमध्ये संचार होऊ देणे, हे भाषांतर प्रक्रियेचे मर्म होय.”^{१८}

“अनुवाद म्हणजे मौखिक किंवा लिखित भाषेच्या माध्यमातून एकदा व्यक्त झालेल्या आशयाची, त्याच भाषेच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या भाषेच्या माध्यमातून पुन्हा केलेली मौखिक किंवा लिखित अभिव्यक्ती”^{१९} - प्र.ना.परांजपे. “भाषांतर आणि अनुवाद हे दोन्ही शब्द मराठीत सध्या प्रायः समानार्थाने वापरले जात आहेत. त्यात विवेक करण्याची गरज आहे. तथापि साहित्यिक भाषांतरासाठी अनुवाद आणि अन्य वा सर्व तऱ्हेच्या एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत जाण्याच्या क्रियेसाठी भाषांतर हा शब्द वापरावा. अशी एक भूमिका सर्वसाधारणपणे मान्य होत आहे असे दिसते.”^{२०} - निशिकांत ठकार. “भाषांतर ही संहितेचे एका भाषिक-सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक सांस्कृतिक आवरणात स्थानांतरण करणारी एक द्विभाषिक प्रक्रिया आहे.”^{२१} - भालचंद्र नेमाडे. “पूर्वसिद्ध मजकुराचे स्पष्टीकरण, विवरण अथवा विस्तार म्हणजे अनुवाद होय.”^{२२} - कल्याण काळे. “अनुवाद ही व्यापक स्तरावरची पारिभाषिक संज्ञा समजली पाहिजे. म्हणजे ती भाषिक कृती म्हणून असतेच शिवाय ती त्याच्याही पुढे जाऊन लयात्मक, सौंदर्यात्मक आणि सामाजिक, सांस्कृतिक, व्युहात्मक पारिभाषिक संज्ञा होते याची जाण ठेवली पाहिजे. जर असा फरक केला नाही; तर निव्वळ उथळ हौसेपोटी, करिअर म्हणून, प्रतिष्ठा मिळावी म्हणून, पैसे मिळावेत म्हणून केलेली भाषांतरे आणि पूर्ण गांभीर्यानिशी केलेले; भावनिक, बौद्धिक गुंतवणुकीतून केलेले अनुवाद यात फरकच करता येणार नाही. भाषांतरे करमणुकी पोटी केला गेलेला खटाटोप होतो तर अनुवाद ही गंभीर क्रिया असल्यामुळे वाङ्मयीन संस्कृतीत मोलाची भर घालणारी जबाबदार गोष्ट असते.”^{२३} - चंद्रकांत पाटील. “भाषांतर हा शब्द इंग्रजीतील ट्रान्सलेशन शब्दाचा पर्याय आहे; आणि इंग्रजी शब्दाचे मूळ लॅटिनमध्ये आहे. ट्रान्स म्हणजे पलीकडे अथवा दुसरीकडे आणि लेटम् म्हणजे घेऊन जाणे मूलतः या शब्दाचा अर्थ स्थलांतर असा आहे. आणि दुसरीकडे घेऊन जाणे या वाच्यार्थाला कालांतराने लाक्षणिक अर्थ रूढ झाला आणि एका भाषेत व्यक्त झालेले विचार दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करण्याच्या प्रक्रियेसाठी त्याचे उपयोजन होऊ लागले. यास भाषांतर असे म्हणावे.”^{२४} - सदा कऱ्हाडे. “अनुवाद हाच शब्द सरसकट वापरला जात असला तरी दोहोत फरक आहे. भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर त्याच्या

आशय आणि अभिव्यक्तीजन्य अनुभवांसह दुसऱ्या भाषेत आखण्याची प्रक्रिया. अनुवाद मात्र व्यापक संज्ञा आहे. त्यात स्पष्टीकरण, पुनःकथन, पुनरावृत्ती, समभाषी अनुवाद, रूपांतर, गद्य रूपांतर, पद्य रूपांतर टीका यांचा समावेश होतो. भाषांतर ही अनुवादाच्या एका प्रकाराचा निर्देश करणारी संज्ञा आहे.”^{२५} आशा कर्दळे. “भाषांतराला संस्कृतमध्ये छाया म्हटले जाते.”^{२६} -वसंत बापट. “मराठीत अनुवाद हा एक समावेशक शब्द आहे. भाषेत बदल करून केलेला पुनरुच्चार होय. तो कधी स्वैर तर कधी स्वातंत्र्य घेऊन केलेल्या अशा प्रकारच्या लेखनाला भाषांतर म्हणावे.”^{२७} -वीणा मुळे. “अनुवाद ही व्यापक संज्ञा असून भाषांतर ही तिच्यात सामावणारी संज्ञा समजली जाते. भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर त्याचा आशय आणि अभिव्यक्तीजन्य अनुभव यांसह उतरविण्याची प्रक्रिया होय! शिवाय भाषांतराची सर्वसामान्य कल्पना म्हणजे एका भाषेतला आशय दुसऱ्या भाषेत प्रती निर्माण करणे होय.”^{२८} -मधुकर मोकाशी.

अनुवाद या शब्दाला भारतीय पातळीवर वेगवेगळ्या प्रदेशात किंवा प्रांतात निरनिराळे संज्ञात्मक शब्द वापरले जातात. उदा.पंजाबी-उलथा, उर्दू-तर्जुमा, गुजराती-तरजुमो, बंगाली-तरजमा, तेलगू -अनुवादमू, तमिळ-मोळी इत्यादी. मराठी, हिंदी व इंग्रजी भाषेतील अनुवादासंबंधी सैद्धांतिक विचार मांडणाऱ्या वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी अनुवाद,भाषांतर व रूपांतर या संकल्पनांचा अर्थ उलगडून दाखविला आहे. या ठिकाणी काही अभ्यासकांच्या व्याख्यांचा प्रातिनिधिक स्वरूपात परामर्शही घेतला आहे. त्यामध्ये काही अनुवाद मीमांसकांचे विचार चिंतनीय आहेत. मिचेल इलिस मायकेल फुलालव्ह, युजीन नायडा, जे.सी. कॅटफोर्ड, सुरेशकुमार, भोलानाथ तिवारी, ओमप्रकाश गाबा, प्र.ना.परांजपे, निशिकांत ठकार, भालचंद्र नेमाडे, कल्याण काळे, चंद्रकांत पाटील, सदा कऱ्हाडे, आशा कर्दळे, वसंत बापट, वीणा मुळे व मधुकर मोकाशी इत्यादी. साधारणतः अनुवाद, भाषांतर व रूपांतर या तिन्हीही संज्ञा संकल्पना वेगवेगळ्या आहेत. अनुवाद मीमांसेच्या चर्चेच्या सुरुवातीला या व्याख्यांचे अर्थ निश्चित करणे महत्त्वाचे ठरते. त्यामुळे संकल्पना स्पष्ट करताना गोंधळ निर्माण होणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. अनुवाद, भाषांतर व रूपांतर या स्वतंत्र संज्ञांचा विचार तपशीलवारपणे करणे येथे क्रमप्राप्त ठरते. अनुवाद करीत असताना अनुवाद मीमांसेचा अभ्यास हा त्या त्या कारणांमुळे होत गेला. अनुवादशास्त्र हे तुलनात्मक साहित्याचाच एक भाग होता, यामधूनच अनुवादाचे एक शास्त्र आहे हे ध्यानात येत गेले.

अनुवाद

‘अनुवाद’ हा शब्द अनु + वद या संस्कृत धातूपासून बनला आहे. अनुवाद या शब्द प्रयोगाचा मुळात साहित्य प्रकारांच्या आशयात्मक रूपाचे दुसऱ्या समकक्ष भाषेत अनुसरण करण्याकडे कल असतो. अनुवादांमध्ये साहित्य विषयक रचनाप्रकार, आशय, विषय, त्यामधील भाव व कलात्मक सौंदर्य जसेच्या तसे उतरले पाहिजे. म्हणूनच अनुवाद करणे कठीण, दुस्तर कार्य समजले जाते. एखादी अवघड गोष्ट दुसऱ्या भाषेत उतरविणे किंवा प्राप्त करून देणे म्हणजे अनुवाद होय असेही म्हटले जाते. म्हणूनच अनुवाद ही व्यापक संज्ञा समजली जाते. कलाकृतीतील भाषारूप व आशयरूप समजून घेणे, लेखकाला अभिप्रेत असणारा अर्थ प्रथमतः आकलन करणे, नंतर तिची

दुसऱ्या भाषेत प्रचिती घडविणे हे कार्य अनुवादकाला करावे लागते. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, मूळ भाषा लक्ष्य भाषेत पोहचविण्यासाठी योग्य आकलन व अर्थग्रहणाची पातळी अनुवाद प्रक्रियेमध्ये महत्त्वाची मानली जाते. दोन भाषा व दोन संस्कृती अनुवाद कार्यात केंद्रबिंदू मानून अनुवादकाने आपले कार्य केले तर निश्चितच कलाकृतीला न्याय मिळतो. अनुवाद हा आत्मशोधाची जाणीव ठेवूनच करावा लागतो. या संदर्भात ज्येष्ठ विचारवंत डॉ.जनार्दन वाघमारे यांचे विचार चिंतनीय वाटतात. “अनुवादक हा खरे तर दोन भाषिक संस्कृतींवर सेतू बांधण्याचे काम करतो. त्याने केलेला अनुवाद हा दोन भाषांना, दोन संस्कृती व उपसंस्कृतींना आणि दोन वेगळ्या वैचारिक विश्वांना जोडणारा पूलच असतो.त्यामुळे एका संस्कृतीच्या काठावर उभी असलेली माणसे दुसऱ्या संस्कृतीच्या किनाऱ्यावर उतरू शकतात. दोन संस्कृतींना व दोन भाषिक समाजांना जवळ येण्याची त्यामुळे संधी मिळते आणि म्हणून अनुवादक हा एक महत्त्वाचा दुवा ठरतो. एका संस्कृतीला भेदून दुसऱ्या संस्कृतीच्या अंतरंगात शिरण्याचाच तो प्रकार असतो. दोन संस्कृती, दोन भाषा आणि दोन साहित्य यांच्या खोलात जाऊन तौलनिक अभ्यास केल्याशिवाय अनुवादाचे काम समर्थपणे करता येणे शक्य नाही. लेखन करणे ही एक सांस्कृतिक कृती असते पण अनुवाद ही आंतरसांस्कृतिक कृती असते. It is a transcultural act असे म्हणावे लागेल.”^{२९} सार रूपाने असे म्हणता येईल की, अनुवाद ही प्रक्रिया सृजनात्मक आनंद देणारी ठरते. त्यामुळे अनुवाद या संकल्पनेला साहित्य विश्वात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

भाषांतर

भाषांतरामध्ये एका भाषेतील मजकूर व आशय दुसऱ्या भाषेत स्थानांतरित केला जातो. अनुवाद ही अतिव्याप्त संकल्पना आहे. तर भाषांतर ही तिच्या पोटात सामावणारी उपव्यवस्था आहे. आशयतत्त्व, परसंस्कृती आणि परकीय जीवनशैली भाषांतराच्या माध्यमातून कळते. भाषांतरामुळे मानवी जीवनातील सांस्कृतिक परिदृश्य लक्ष्य भाषेत वहन करता येतो. त्यामुळे मूळ मजकुराशी तटस्थ, प्रामाणिक व सत्याचा अपलाप न करता मूळ लेखकाला जे अपेक्षित आहे ते दुसऱ्या भाषेत अर्थात् लक्ष्य भाषेत मांडणे म्हणजे भाषांतर होय. भाषांतरासंबंधीची संज्ञा स्पष्ट करण्यासाठी वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी काही महत्त्वपूर्ण व्याख्या केल्या आहेत. त्याचा येथे परामर्श घेणे आवश्यक ठरते. सदा कऱ्हाडे लिहितात “एका भाषेतील शब्दाला दुसऱ्या भाषेतील पर्यायी शब्द योजून एका भाषेतील रचनेप्रमाणे दुसऱ्या भाषेत वाक्यरचना करणे म्हणजे भाषांतर नव्हे; ती एका प्रकारची कारागिरी असते. भाषांतर प्रक्रियेतही कला कौशल्याचा भाग असतो. उत्तम भाषांतर करता येणे हे उत्तम साहित्यकृती तयार करण्याइतकेच महत्त्वाचे असते. भाषेचे वैभव भाषांतरकाराला समजले पाहिजे आणि भाषांतरात ते टिकले पाहिजे.”^{३०} डॉ.लीला गोविलकर लिहितात, “भाषांतर या पारिभाषिक शब्दामध्येच एक गोष्ट गृहित धरलेली आहे. ती म्हणजे मूळ लेखनातील आशय, अर्थ तोच असावा. त्यामध्ये बदल होऊ नये. ते आशयानंतर नसावे तर केवळ भाषांतर असावे.”^{३१} थोडक्यात असे म्हणता येईल की, भाषांतरामध्ये मूळ कृती व तिचा असणारा आकृतिबंध यामध्ये कुठल्याही प्रकारे

बदल करणे शक्य नसते. भाषा ही कोणतीही असो; त्या भाषेतील मूळ विचाराला अधिक समृद्ध व सकस करण्यासाठी भाषांतरकार सृजनशील पातळीवर विचार मांडत असतो.

अनुवाद व भाषांतरातील वेगळेपण

अनुवाद व भाषांतर या दोन संज्ञामध्ये असणारा सारखेपणा व वेगळेपणा या गोष्टींचा शोध घेणे महत्त्वाचे आहे. अनुवाद व भाषांतर हे शब्द काही अंशी समान वाटत असले तरी त्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या संज्ञा आहेत. अनुवादामध्ये मूळ आशय अनुवादक हा जसाच्या तसा आपल्या अनुवादित कृतीमध्ये आणत असतो. भाषांतरामध्ये भाषांतरकार मूळ कलाकृतीमधील आशयामध्ये थोडा फार बदल करतो. अनुवाद व भाषांतर यामध्ये असणारा फरक स्पष्ट करताना डॉ. सदा कऱ्हाडे लिहितात, “भाषांतरात मूळ भाषेऐवजी अन्य भाषेच्या संरचनेला (Language Structure) महत्त्व असते. आणि अनुवादात भाषेच्या संरचनेपेक्षा भाषेतून व्यक्त होणाऱ्या आशयाला (Content) महत्त्व असते.”^{३२} कऱ्हाडे हे अनुवाद व भाषांतर यामध्ये मूलभूत स्वरूपाचा फरक करतात. या संदर्भात प्र.ना.परांजपे यांचे मत चिंतनीय वाटते, “अनुवाद व भाषांतर यांच्या अभ्यासातील एक मुख्य समस्या म्हणजे मूळ अभिव्यक्ती व पुनराभिव्यक्ती यांच्या आशयातील समरूपतेचे प्रमाण किती असावे आणि ते कसे मोजावे ही आहे. मूळ अभिव्यक्ती मधील भाषेच्या उपयोजनाचे स्वरूप सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक संदर्भ, लेखन प्रकार, अनुवादाचा, भाषांतराचा हेतू, अनुवादाचा, भाषांतराचा लक्ष्य वाचकवर्ग इत्यादी अनेक घटकांवर समरूपतेचा प्रकार व प्रमाण हे अवलंबून असतात. या बाबतीत महत्त्वाची गोष्ट अशी की, मूळ अभिव्यक्ती आणि पुनराभिव्यक्ती यांच्यातील समरूपतेबाबत आहे.”^{३३} या दोन्ही शब्दांमधील सारखेपणा व वेगळेपणा लक्षात घेता असे म्हणता येईल की, या दोन्ही शब्द संज्ञा Translation या मूळ इंग्रजी शब्द प्रक्रियेचा भाग आहेत. या दृष्टिकोणातूनच अनुवाद व भाषांतर या शब्द संकल्पनेकडे पाहता येईल. तरच आपल्याला या दोन्ही संकल्पनांचे विवरण व विश्लेषण देऊन त्यामध्ये असणारा फरक स्पष्ट करता येईल.

रूपांतर

रूपांतर या प्रक्रियेमध्ये मूळ कलाकृती जेव्हा लक्ष्य भाषेत प्रवाहित होते तेव्हा शब्दाचा अर्थ अन्य रूपात बदल करणे असा होतो. मूळ कथानक लक्ष्य भाषेत मांडताना रूपांतरकार स्वातंत्र्य घेत असतो. रूपांतरकाराला स्वातंत्र्य घेतल्याशिवाय मूळ आशय अन्य भाषेत प्रभावीपणे मांडता येत नाही. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, रूपांतरामध्ये कलाकृतीतील मूळ विचाराची पुनरावृत्ती होत असते. या संदर्भात डॉ. नंदकुमार मोरे लिहितात, “रूपांतराच्या प्रक्रियेमध्ये पुनराभिव्यक्ती होत असते. एखाद्या कलाकृतीतील आशयाची दुसऱ्या रूपामध्ये पुनराभिव्यक्ती होण्याच्या प्रक्रियेलाच रूपांतर म्हणतात.”^{३४} रूपांतर हे मुक्त छंदातील कवितेसारखे असते. रूपांतरामध्ये भाषारूप जरी एकच असले तरी त्याचे साहित्य स्वरूप बदललेले दिसते. उदा: आदिवासींच्या रूढी, परंपरा व जीवनशैलीवर आधारलेली कविता ही त्या समाजाचे जगणे आधारेखित करते. ही कविता जेव्हा लक्ष्य भाषेत रूपांतरित होईल तेव्हा त्यातील रूप बदलले जाते. रूपांतराची प्रक्रिया कशी असते या

संदर्भात डॉ.रमेश धोंगडे लिहितात, “परभाषेतील साहित्यकृतीचा आकृतिबंध साधारणपणे तसाच ठेवून बाकीचे अर्थाचे आणि रूपाचे बारकावे वगळणे, बदलणे, नव्याने आणणे म्हणजे रूपांतर होय.”^{३५} रूपांतराचा अर्थ दुसरे असा असतो. अनुवाद व भाषांतरापेक्षा रूपांतरामध्ये रूपांतरकाराला बऱ्याच अंशी स्वातंत्र्य घेता येते. मूळ कृतीतून कथा बीज घेऊन तिच्या स्वरूपाशी एकसंधता निर्माण करून नवीन कलाकृतीला जन्म देण्याचे कार्य अनेक रूपांतरकारांनी केले आहे. उदा. ओमर खय्यामच्या ‘रूबया’ चा अनुवाद हा स्वैर रूपांतराचा भाग आहे. गोगोलकृत ‘इन्स्पेक्टर जनरल’ या नाटकाचा मराठी अवतार अंमलदार-पु.ल.देशपांडे यांनी केला. हा देखील स्वैर, रूपांतराचाच भाग होय. गो.ग.आगरकरकृत ‘विकारविलसित’ हॅम्लेट या शेक्सपियरच्या नाटकाचे रूपांतर होय. त्याचबरोबर ‘झुंजारराव’ हे शेक्सपियरच्या ऑथेल्लो या नाटकाचे गो.ब.देवलांनी केलेले रूपांतर इत्यादी. वानगीदाखल नमुने जरी आपण पाहिले तर असे लक्षात येते की, रूपांतरित संहितेमध्ये स्थलनामे, व्यक्तीनामे बदलली जातात. काही अंशी त्याच्या रूपामध्ये देखील बदल केला जातो.

अनुवाद, भाषांतर व रूपांतर या तीन वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. प्रत्येक संकल्पनेला वेगळा संज्ञात्मक अर्थ प्राप्त झाला आहे. संकल्पना या वैज्ञानिक, निरीक्षण, चिंतन आणि अनुभव या प्रमेयावर आधारलेल्या असतात. संकल्पनेला एक विशिष्ट अर्थ असतो. तो अर्थ व ती वैशिष्ट्ये एका विशिष्ट समुहामध्ये किंवा गटामध्ये आढळतात. एखाद्या विशिष्ट शब्दांच्या पाठीमागे असणारा अर्थ सांगणारी संज्ञा म्हणजे संकल्पना होय. त्यामुळे अनुवाद, भाषांतर व रूपांतराचे निकष व त्यापाठीमागची वैशिष्ट्ये पाहिल्यानंतर असे लक्षात येते की, ही तीनही शब्दरूपे स्वतंत्र आहेत. सारांश रूपाने असे म्हणता येते की, अनुवादामध्ये भाषेच्या आकृतिबंधापेक्षा त्यातील आशयाला महत्त्व असते. अनुवादित कलाकृतीमध्ये मूळ भाषेतील आशय लक्ष्य भाषेत उतरला पाहिजे. अनुवादकाला मूळ कलाकृती समजून घेऊन त्याचे लक्ष्य भाषेत विश्लेषण द्यावे लागते. म्हणून मूळ कलाकृती सृजन असते तर अनुवाद पुनः सृजन असतो. भाषांतरामध्ये कलाकृतीचा आकृतिबंध कसा तयार होतो, त्याची संरचना (Structure) कशी बदलत जाते याचे सूक्ष्म ज्ञान व सखोल आकलन भाषांतरकाराला असलेच पाहिजे. तर त्यांनी मांडलेला विचार नवसृजन (Transcreation) ठरेल. रूपांतरात भाषिक प्रक्रिया करत असताना केवळ कथा सांगून चालत नाही तरच त्यामध्ये बदल अपेक्षित असतो. थोडक्यात रूपांतरकाराजवळ नवनिर्मितीची क्षमता असणे आवश्यक असते.

अनुवाद सिद्धांताची मांडणी करणाऱ्या अभ्यासकांची मत-मतांतरे :

गेल्या सहाशे वर्षांपासून पाश्चिमात्य देशांमध्ये अनुवाद विषयाच्या चर्चेला प्रारंभ झाला. सोळाव्या शतकामध्ये ‘वास्को दी गामा’ हा पोर्तुगीज पर्यटक युरोपातून आफ्रिका खंडाला वळसा घालून इ.स.१४९८ मध्ये पहिल्यांदा भारतात आला. जगभरातील लोक व्यापार व उद्दीमाच्या निमित्ताने भ्रमंती करू लागले. त्यामुळे विचारांची देवाणघेवाण सुरू झाली. जगभरात हजारो भाषा बोलणारे लोक राहतात. त्यांची संस्कृती, आचार, विचारपद्धती यांचा परिचय नव्याने भारतीय माणसाला होऊ लागला. वैचारिक देवाणघेवाण वाढू लागली. आपल्या भाषेतील विचार दुसऱ्यांपर्यंत पोहचण्यासाठी

अनुवाद वा भाषांतराची निकड जाणवू लागली. त्यामुळे अनुवादाची चर्चा सुरू झाली. एका भाषेतील साहित्य दुसऱ्या भाषेत अनुवादित होऊ लागले. जगभरातील अनेक अनुवाद मीमांसक व समीक्षक अनुवादासंबंधी आपले विचार मांडू लागले. प्रस्तुत संदर्भात विविध अनुवाद मीमांसकांनी मांडलेल्या विचारांचा परामर्श घेणे महत्त्वाचे ठरते. सोळाव्या शतकात छपाई यंत्राचा शोध लागला. येशू ख्रिस्ताच्या 'बायबल' ग्रंथाची भाषांतरे होऊ लागली. 'बायबल' ग्रंथातील भाषेपेक्षा त्यातील विचार आशयरूपाने आपल्या भाषेत आले पाहिजे या गोष्टीला अधिक महत्त्व प्राप्त होऊ लागले. अनुवाद वा भाषांतराचा सैद्धांतिक पातळीवर अभ्यास करणे, त्याला संकल्पनात्मक रूप देणे या गोष्टीला मुळात रोमन काळापासून सुरुवात झालेली दिसते. सिसरो व होरॅस या दोन विचारवंतांनी अनुवाद वा भाषांतरासंबंधी मूलभूत विचार मांडले ते असे म्हणतात की, परभाषेत आलेले ज्ञान ग्रहण करणे व आपल्या भाषेत मांडणे, असे केल्याने काव्याचे रूपबंध विकसित होतात. त्यामुळे ज्ञान अन्य भाषेत अनुवादित होण्याची प्रक्रिया अंग धरू लागली. ते पुढे असेही म्हणतात शब्द व अर्थ यातील अंतर अचूक हवे. मूळ भाषा आणि त्यातील जीवन जाणवांशी भाषांतरकारांनी एकनिष्ठ राहणे या गोष्टीला महत्त्व प्राप्त झाले. मूळ विचार अनुवादित होताना त्यामध्ये फारसा बदल होऊ नये.

रशियन अनुवाद मीमांसक रोमान याकोबसन यांनी 'ट्रान्सलेशन ए ट्रेडिशनल क्राफ्ट' व 'ट्रान्सलेशन स्टडीज' या ग्रंथांमध्ये अनुवाद व भाषांतर संकल्पनेचा विचार सविस्तर मांडला आहे. हा विसाव्या शतकातील भाषाशास्त्र या विषयात गती असणारा एक महत्त्वाचा अभ्यासक म्हणून ओळखला जातो. वैज्ञानिक दृष्टीने भाषेचा अभ्यास करणारा विचारवंत म्हणून याकोबसन याची ओळख आहे. अनुवाद व भाषांतर हे एका अर्थाने चिन्हांतरणच असते. तो पुढे जाऊन असे म्हणतो की, "कोणत्याही चिन्हाचा अर्थ समजून घेताना पुन्हा अपरिहार्यपणे चिन्हेच वापरावी लागतात."^{३६} हे भाषिक चिन्ह मीमांसेतील महत्त्वाचे व तितकेच मूलभूत तत्त्व रोमान याकोबसनने मांडले आहे, असे याकोबसनच्या साहित्याचे अभ्यासक अमेरिकन तर्कशास्त्रज्ञ सी.एस. पीअर्स स्पष्टपणे मांडतो. पीअर्स पुढे जाऊन असे म्हणतो की, भाषांतर्गत भाषांतर, आंतरभाषीय भाषांतर व आंतरचिन्ह व्यवस्थानिष्ठ भाषांतरामुळे भाषांतराचा अभ्यास चिन्ह व्यवस्थेतून केल्यामुळे त्यामध्ये विरोधाभास निर्माण होत नाही. एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत केलेले भाषांतर त्यामुळेच तंतोतंत उतरते. हे भाषांतराच्या संदर्भातील महत्त्वाचे सूत्र त्याने मांडले आहे.

फ्रेंच मानवतावादी विचारवंत डोलेट याने सोळाव्या शतकात भाषांतरमीमांसा केली. त्याने या मीमांसेविषयी मूलभूत व सुत्रबद्धरीत्या काही विचार मांडले आहेत. तो असे म्हणतो की, भाषांतर्गत भाषांतर, आंतरभाषीय भाषांतर व आंतरचिन्ह व्यवस्थानिष्ठ भाषांतरामुळे भाषांतराचा अभ्यास चिन्ह व्यवस्थेतून केल्यामुळे त्यामध्ये विरोधाभास निर्माण होत नाही. एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत केलेले भाषांतर त्यामुळेच तंतोतंत उतरते. हे भाषांतराच्या संदर्भातील महत्त्वाचे सूत्र त्यांनी मांडले आहे.

तो पुढे असेही म्हणतो की, भाषांतरकारांनी मूळ अर्थ व आशय नीटपणे समजून घ्यावा. मूळभाषा व लक्ष्यभाषा यांचे ज्ञान बारकाईने करून घ्यावे. भाषांतर करतेवेळेस भाषांतरकारांनी चोखंदळपणे शब्दांची निवड करावी. त्यामुळे अन्य भाषेत मूळ भाषेतील विचार मांडताना आशयाला धक्का बसणार नाही, असे केल्याने भाषांतर तंतोतंत उतरेल.

जॉन ड्रायडन या भाषांतर मीमांसकांनी भाषांतर संकल्पनेचा चिकित्सक अभ्यास करून काही मूलतत्त्वे मांडली आहेत. शब्दानुवाद व अर्थानुवाद या घटकांचा समतोल विचार भाषांतर करताना होणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. भाषांतर करतेवेळी भाषांतरकाराला मूळ ग्रंथाची भाषा, शैली व धाटणी याची पूर्णपणे कल्पना असावी. तरच ते भाषांतर तंतोतंत उतरेल. अशा प्रकारचे आपले मत नोंदवून त्यांनी एक प्रकारे भाषांतर कार्याला चालना दिली आहे.

युजीन नायडा या भाषांतर मीमांसकांनी 'ए लॅंग्वेज स्ट्रक्चर अँड ट्रान्सलेशन'^{१३७} हा ग्रंथ लिहून अनुवाद या विषयासंबंधी आपले मत मांडले. तो असे म्हणतो की, दोन भाषांमधील समानता अर्थाच्या पातळीवर जेव्हा जाते तेव्हा ते भाषांतर उत्कृष्ट ठरते. भाषेच्या अंतःस्तरामुळे ते बहिःस्तरापर्यंत जाण्यास मोठ्या प्रमाणात मदत होते, ते केवळ अर्थामुळे. कलाकृतीचा आत्मा हा आशय असतो. तो नेमकेपणाने लक्ष्य भाषेत उतरला की, भाषांतर चांगले झाले असे समजावे.

रोमान याकोबसन, डोलेट, जॉन ड्रायडन, युजीन नायडा या भाषांतर मीमांसकाबरोबर बोलोशिनाँव्ह, मुकरोव्हस्की व लेव्ही या रशियन भाषावैज्ञानिकांनी देखील भाषांतरविषयक विचार मांडले आहेत. १७८९ मध्ये फ्रेंचमध्ये राज्यक्रांती झाली. या क्रांतीने 'व्यक्तिस्वातंत्र्याचा' पुरस्कार केला. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मूल्यांना महत्त्व प्राप्त झाले. समाज व साहित्याकडे पाहण्याची लोकांची दृष्टी बदलली. 'कल्पनाशक्ती' हा घटक साहित्याच्या संदर्भात महत्त्वाचा मानला जाऊ लागला. कारण कल्पनाशक्ती ही ज्ञानापेक्षा जास्त महत्त्वाची आहे. ज्ञानाचा जन्मही तिच्यातूनच होत असतो. हाच विचार इंग्लंडमध्ये आय.ए. रिचर्डस व कोलरीज मांडू लागला. या सर्वांचा परिणाम साहित्यावर होणे अपरिहार्य होते. त्यामुळे जगभरातील उत्तमोत्तम साहित्य अनुवादाच्या रूपाने व्यापक पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न होऊ लागला. अनुवादांमुळे इंग्रजी व अन्य भाषेतील साहित्य जगातील अनेक भाषांत अनुवादित होऊ लागले. त्यामुळे आपली संस्कृती व साहित्य संपन्न होते, असे लोकांना वाटू लागले. याचा परिणाम म्हणून अनुवाद संस्कृती रूजू लागली. अनुवाद हे भाषाशास्त्राचेच एक अंग आहे असे मानले जात होते. यासंदर्भात मिलिंद मालशे म्हणतात, "भाषांतर ही संकल्पना भाषावैज्ञानिकांना अनेक कारणासाठी महत्त्वाची वाटणे साहजिक आहे. एक म्हणजे भाषाविज्ञानाने भाषा या संकल्पनेविषयी जी सैद्धांतिक भूमिका मांडलेली असते ती भाषांतर या संकल्पनेच्या संदर्भात कितपत टिकाव धरू शकते, हे पडताळण्यासाठी भाषांतरप्रक्रियेचा उपयोग करता येतो. दुसरे म्हणजे विविध भाषांचा अभ्यास करताना भाषांतराचा उपयोग नैसर्गिकपणेच होत असतो व त्यातूनच भाषा-भाषांमधील साम्यभेदाचा मागोवा घेऊन काही मूलभूत भाषावैज्ञानिक मर्मदृष्टी हाती लागू शकते. तिसरे म्हणजे भाषावैज्ञानिक विश्लेषणाच्या आधारे भाषांतराच्या प्रक्रियेवर

अधिक चांगला प्रकाश भाषावैज्ञानिक सिद्धांत टाकू शकतात.”^{३८} अनुवाद किंवा भाषांतराचा अभ्यास करण्यासाठी भाषाशास्त्रीय विचारांचा आधार महत्त्वाचा आहे. भाषेशिवाय अनुवाद ही संकल्पना अमान्य आहे. एकोणीशे वीस नंतर समाजमाध्यमे मोठ्या प्रमाणात विकसित होऊ लागली. भाषेच्या अभ्यासाबरोबर अनुवाद व भाषांतरासंबंधी ज्या ज्या अभ्यासकांनी संकल्पना मांडल्या त्यावरून अनुवादाची काठीण्य पातळी लक्षात येते.

अनुवाद ही अत्यंत गंभीर व व्यामिश्र प्रक्रिया आहे. अनुवादाचे स्वरूप आणि व्याप्ती ठरविणे त्यामुळे अवघड कार्य बनते. अनुवाद हे जरी शास्त्र आहे असे सांगितले तरी ती एका व्यक्तीमनाची निर्मिती असते. यासंदर्भात अंजली सोमण लिहितात, “भाषांतरकाराने लक्ष्यभाषेतील वाचक डोळ्यासमोर ठेवून त्याला केंद्रवर्ती मानून भाषांतर करायचे की स्वतःच्या संवेदनशीलतेला ती कलाकृती जशी भावेल तसे त्याला महत्त्व देऊन त्या कलाकृतीचे लक्ष्यभाषेत पुन्हा नवसर्जन करायचे? असे कितीतरी प्रश्न भाषांतर संकल्पनेचा विचार करताना समोर उभे राहतात. त्याची ठामपणे उत्तरे देणे शक्य होत नाही. ललितेतर साहित्याच्या भाषांतरात विचार करताना ते अतिशय गुंतागुंतीचे होत जातात. भाषांतराचे जे सिद्धांतन झाले ते मुख्यत्वे ललित साहित्याच्या भाषांतराच्या संदर्भातच.”^{३९} अनुवाद वा भाषांतर संकल्पनेचा विचार केल्यानंतर असे म्हणता येते की, ही प्रक्रिया ललितेतर साहित्यापेक्षा ललित साहित्य व नवसृजनाच्या पातळीवर सिद्धांताचे अंदाज बांधताना गृहीत धरणे अपेक्षित असते.

अनुवादाच्या सिद्धांताचे दोन भाग पडतात. पहिल्या भागात परिभाषा व स्वरूपाचा अभ्यास अपेक्षित असतो. त्याला सिद्धांत पक्ष असे म्हणतात. तर दुसऱ्या भागात भाषाविज्ञान, मनोविज्ञान व सामाजिकशास्त्राचा अभ्यास अपेक्षित असतो त्याला प्रयोग पक्ष असे म्हणतात.

अ) सिद्धांत पक्ष

अनुवादाचे सिद्धांत खालीलप्रमाणे मांडता येतील. अनुवादमीमांसा म्हणजे काय? हे समजून घेताना अनुवादाची सैद्धांतिक पार्श्वभूमी समजून घेणे आवश्यक आहे. अनुवाद कशाचा आणि कशासाठी करावा या बाबी सिद्धांतन करताना महत्त्वाच्या मानल्या जातात.

१) समतुल्यता सिद्धांत

या सिद्धांतामध्ये मूळ भाषा आणि लक्ष्यभाषा यांना महत्त्व असते. मूळ भाषेतील विचार त्याच्या सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेशाप्रमाणे लक्ष्य भाषेत उतरला पाहिजे. अनुवाद करताना अनुवादकाने मूळ कलाकृतीतील आशय लक्ष्यभाषेत मांडताना थोडाही कमी जास्त न होऊ देता योग्य त्या भावात्मक आशयासह मांडावा. तरच तो अनुवाद सरस ठरेल. भाषाशास्त्राच्या दृष्टिकोणातून विचार केला तर समानता ही पहिल्यांदा अर्थविन्यास, दुसऱ्यांदा शैलीच्या अंगाने पाहिली जाते. अर्थ आणि शैलीचा विचार मुळात कलाकृतीतील कथानकाच्या अंगाने पाहावा लागतो. समतुल्यतेचा अर्थ हा यथासंभव असा घ्यावा लागतो. ‘जराही कमी आणि जराही जास्त नाही’ हे तत्त्व सांभाळावे लागते. या संदर्भात डॉ. भालचंद्र नेमाडे मूलगामी भाष्य करतात, “दोन भाषांच्या संरचनेमध्ये

अंतःस्तरावर बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर साम्य असते. ह्या शब्दार्थविचारातील (Simantic) सिद्धांतावरून आणि तौलनिक भाषाशास्त्रातील साम्यदर्शक अभ्यासावरून असे सिद्ध करता येते की, एका भाषेतील संहितेच्या शब्दार्थाचे स्थानांतरण दुसऱ्या भाषेतील संहितेत करता येणे शक्य असते. हे स्थानांतर अर्थदृष्ट्या समनिर्देशक अशा भाषिक घटनांमधून शक्य होते. या प्रक्रियेत 'समनिर्देशक' अर्थ ही संकल्पना विवाद्य ठरली आहे. एखाद्या वाक्प्रचाराचे म्हणजे भाषिक घटकाचे मूळ भाषेत अर्थदृष्ट्या जे स्थान असेल, तेच स्थान जितके शक्य असेल तितके दुसऱ्या भाषेत त्याऐवजी वापरलेल्या वाक्प्रचाराचे असले पाहिजे. असा व्यावहारिक उपयोग या संकल्पनेत आहे. म्हणजे दोन भाषांमध्ये व्यावहारिक अर्थांच्या दृष्टीने समानेक असतात व ती भाषांतरात योजलेली असतात. जितक्या या भाषा रक्ताच्या नात्याने अधिक जवळ किंवा सांस्कृतिकदृष्ट्या अधिक जोडलेल्या असतील, तितकी त्यांच्यामध्ये जास्त समानेक असतील व त्यांच्यात अर्थाचे स्थानांतरण सोपे जाईल. उदा. उडिया-मराठी, मराठी-कानडी, मराठी-गुजराथी इत्यादी. भाषांतरकाराला मातृभाषेचे ज्ञान परभाषेपेक्षा साहजिकच जास्त असल्याने भाषांतरे मातृभाषेत सर्जनशील ठरतात.”^{४०} डॉ.नेमाडे समतुल्य सिद्धांताच्या बाबतीत मान्यता देत असले तरी भाषेअंतर्गत केलेल्या अनुवादाला अधिक महत्त्व देतात. कारण अशी भाषांतरे स्वभाषेतल्या ज्ञानामुळे सरस ठरतात. डॉ. प्रकाश मेदककर लिहितात, “सर्व प्रकारचा ज्ञानात्मक अनुभव अस्तित्वात असणाऱ्या कोणत्याही भाषेत व्यक्त करता येऊ शकतो. जर लक्ष्य भाषेत मूळ भाषेतील शब्दाचा अर्थ नसेल तर नवे शब्द घडवता येऊ शकतात. संज्ञा विकसित करता येऊ शकतात. आडवळणाची शब्दयोजना करून अर्थसूचन करता येते. अर्थाला समरूपत्व व जास्तीत जास्त उठावदारपणा प्राप्त करून देता येऊ शकतो. उदा.घोड्याशिवाय चालणाऱ्या ट्रॅमसाठी रशियन भाषेत 'विजेची घोडागाडी' असा शब्दप्रयोग केला जाईल किंवा विमानासाठी उर्दू व हिंदी भाषेत 'हवाई जहाज' असा शब्दप्रयोग केला जातो. या वाक्यप्रयोगातून घोडागाडीला समतुल्य असणारा विजेवर चालणारा पर्याय आणि समुद्रात चालणाऱ्या जहाजाला समतुल्य असणारा हवेत उडणारा पर्याय. अशी समानेक (Synonyms) समतुल्यतेच्या अर्थाद्वारे घडवली जातात. शास्त्रभाषेतील अर्थांच्या स्थिरत्वामुळे अशी समानेक घडवली जाऊ शकतात. वस्तुतः दोन भाषांमध्ये भाषाशास्त्रदृष्ट्या क्वचितच समानेक आढळतात. तेव्हा भाषांतरकाराला सममूल्यकांच्या आधारे किंवा त्याच्याशी सादृश्य साधणाऱ्या शब्दांच्या आधारे आशयाची समानता प्रस्थापित करावी लागते.”^{४१} मेदककर यांनी मूळ कलाकृती व लक्ष्य भाषेतील कलाकृतीमध्ये अनुवाद होत असताना काही अडचणी निर्माण झाल्यातर वाचकांच्या सोयीसाठी समान अर्थाचे शब्द अनुवादकांनी वापरले तर फारसा बिघाड होत नसल्याचे निर्देश केले आहेत. असे केल्याने अनुवाद कार्य सफल होईल. त्यामुळे अनुवाद कार्य प्रयोजनाचा भागही साधता येईल. हे कार्य कठीण असले तरी निश्चितच यशस्वी ठरणारे आहे, असे म्हणता येते. समतुल्यता या सिद्धांतात एकवंशीय भाषा गट असेल तर अनुवादकाला समानेक प्रस्थापित करणे अवघड जात नाही. पण भिन्नवंशीय भाषा असतील तर अशा ठिकाणी समानेक मांडण्यास कठीण जाते. या संदर्भात अनंत तोरो लिहितात,

“एक भाषा एक संस्कृती हा पाश्चात्य विचार आहे. तर अनेक भाषा एक संस्कृती हा भारतीय विचार आहे.”^{४२} या वाक्यातून भाषा, साहित्य व संस्कृती घटकाचे विश्लेषण मिळते. अनुवादाचा विचार रुजण्यासाठी वरील घटकाचे सहाय्य पूरक ठरते. समतुल्यता हा अनुवाद विषयाला न्याय देणारा सिद्धांत मानला जातो.

२) संप्रेषण सिद्धांत

भाषेची प्रामुख्याने दोन क्षेत्रे मानली जातात. बोलणे आणि लिहिणे म्हणजे संदेशप्रेषण होय. तर ऐकणे आणि वाचणे म्हणजे संदेशग्रहण होय. संप्रेषण सिद्धांतामध्ये विचारांची देवाणघेवाण महत्त्वाची मानली जाते. अनुवादामध्ये विचाराच्या पाठीमागे असणाऱ्या अर्थाला केंद्रबिंदू मानले जाते. मूळ भाषेतून लक्ष्य भाषेत अर्थ वहन झाला पाहिजे. अर्थ म्हणजे शब्दार्थ नव्हे तर सिद्धांतामध्ये मूळ साहित्यकृतीमधील अर्थ शोधून तो लक्ष्य भाषेत मांडला जातो. ‘समानता’ या तत्त्वाला महत्त्व देणारा, अनुवाद प्रक्रियेत ‘अर्था’ वर एक प्रकारे नियंत्रण ठेवले जाते. शब्द जेव्हा स्वतंत्रपणे वाक्यात वापरला जातो तेथे शब्दाला अर्थपूर्णता लाभत असते. अनुवादामध्ये शब्दाचा अर्थ दुसऱ्या भाषेत संक्रमित होणे या प्रक्रियेला महत्त्व असते. ती प्रक्रिया अत्यंत जटील व गुंतागुंतीची समजली जाते. संप्रेषणाची प्रक्रिया अनुवादामध्ये कशी कार्यरत राहते याविषयी सुप्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ डॉ. अशोक केळकर लिहितात, “मूल प्रथम समजून ऐकू लागते आणि मग समजून बोलू लागते. काही दिवसांनी त्याच्याकडून आणखी एक वाढीव अपेक्षा केली जाते. आई लहानग्याला म्हणते, बाबांना जाऊन सांग, जेवायला चला म्हणून. मूल बाबांकडे जाऊन एकलेला मजकूर पुन्हा सांगते. हे त्याने आयुष्यात केलेले संदेशानुप्रेषण.”^{४३} या सूत्रबद्ध विधानातून केवळ भाषा म्हणून व्यक्त करणे महत्त्वाचे नसून आईने बाळाला सांगितलेला विचार पलीकडे अर्थात् वडिलांपर्यंत पोहचला का? हे अर्थाच्या पातळीवर अनुवादामध्ये ग्राह्य धरले जाते. केवळ पोकळ विधान करणे येथे अपेक्षित नसते.

३) प्रभाव समता सिद्धांत

या सिद्धांतामध्ये मूळ कलाकृतीमध्ये लेखकाचे जे विचार अंतर्भूत झालेले असतात तेच विचार अनुवादकाने लक्ष्य भाषेत पोहचवले पाहिजे. मूळ विचाराचा प्रभाव त्याची असणारी गुणवैशिष्ट्ये अन्य भाषेत उतरली की, असे समजावे अनुवाद उत्तम झाला. हेच अनुवादाचे खरे कार्य आहे. पण बऱ्याचदा अनुवाद, भाषिक ज्ञान व सांस्कृतिक व्यवहाराची अनभिज्ञता यामुळे फसतो. सूर्यप्रकाशाइतके स्वच्छ सत्य या सिद्धांतामध्ये हे आहे की, केवळ मूळ कलाकृतीतील अर्थ दुसऱ्या भाषेत प्रस्थापित झाला म्हणजे अनुवाद कार्य यशस्वी झाले असे समजण्याचे कारण नाही. मूळ भाषेतील शैलीविचार आणि अभिव्यक्तीचे सौंदर्य जेव्हा अनुवादित भाषेत प्रकट होते तेव्हा त्याचा मूळ परिणाम लक्ष्य भाषेतील वाचकावर झाला असे समजावे. हा सिद्धांत लक्ष्य भाषेतील वाचकांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा मानला जातो.

४) सांस्कृतिक एकात्मता

प्रत्येक भाषेची स्वतःची एक पृथगात्मक ओळख निर्माण झालेली असते. प्रत्येक भाषेचा

एक सांस्कृतिक पोशाख तयार झालेला असतो. अनेक वर्षाची परंपरा व भौगोलिक पार्श्वभूमी हेही सांस्कृतिक एकात्मतेचे कारण ठरू शकते. धर्म, अर्थकारण, राजकारण, सामाजिक परिस्थिती, खाण्या-पिण्याच्या सवयी इत्यादी घटकांचा परिणाम भाषेवर होत असतो. कोणतीही भाषा ही सहजासहजी निर्माण होत नाही तर तिच्यापाठीमागे सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचा वारसा लाभलेला असतो. दोन भाषा व दोन संस्कृती यांना जोडण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य अनुवाद करत असते. अनुवाद हा केवळ भाषांना जोडण्याचे कार्य करत नाही तर त्याही पलीकडे तो समाज आणि संस्कृतीशी आपले नाते निर्माण करतो. साहित्याची आदानप्रदान ही एक सांस्कृतिक प्रक्रिया असल्यामुळे ती जबरदस्तीने घडवता येत नाही. कारण संस्कृती आणि भाषा यांचे नाते अनुवादाच्या रूपाने लक्ष्य भाषेत वहन झाल्यामुळे विचारांची देवाणघेवाण व्हायला मदत होते. त्यामुळे सांस्कृतिक एकात्मता हा अनुवादाचा आत्मा समजला जातो.

५) पुनःसृजन सिद्धांत

भाषेमधून वेगवेगळ्या साहित्यप्रकाराची मांडणी केली जाते. प्रतिभा, नावीन्य, सत्य, शिव आणि सौंदर्य आदी घटक साहित्यप्रकारात आलेले असतात. लेखक आपले विचार मांडत असताना वरील घटकांची पूजा करित असतो. तेव्हा ती प्रक्रिया ही नवनिर्मिती ठरत असते. मूळ भाषेतील सृजन हे लक्ष्य भाषेत जेव्हा अनुवादित होते तेव्हा ते पुनःसृजन झालेले असते. कारण मूळ भाषेतील विचार जेव्हा लक्ष्य भाषेत अनुवादक स्थानांतरित करतो त्यावेळेस तो आपल्या सोयीनुसर त्यात बदल करत असतो. साहित्यविषयक दृष्टिकोण संवेदनशीलता, प्रतिभा आणि सर्जनशीलता या घटकांचा खुबीने वापर करावा लागतो, तरच ते पुनःसृजन ठरते. श्रेष्ठ अनुवादक कोणास म्हटले जाते तर जो मूळ भाषेतील विचारांना धक्का न लागू देता, आत्मा न हरवू देता सुव्यवस्थितपणे विचार मांडू शकतो. भाषेच्या आदान प्रदानाचे सशक्त माध्यम म्हणून अनुवादाकडे पाहिले जाते. म्हणूनच अनुवाद कार्य हे खऱ्या अर्थाने पुनःसृजनच ठरते.

६) विश्वात्मक भाषिकता

अनुवाद प्रक्रिया ही विश्वात्मक भाषिकतेचा परिणाम साधत असते. स्रोत भाषा आणि लक्ष्य भाषा अनुवादांमध्ये महत्त्वाच्या मानल्या जातात. एखाद्या कलाकृतीचा अनुवाद जागतिक पातळीवरील कोणत्याही भाषेत करण्यासाठी अनुवादकाला त्या-त्या भाषांचे ज्ञान आवश्यक असते. साहित्य, समाज, धर्म, विज्ञान, विविध कला, जीवनवादी सौंदर्य, मानवतावादी दृष्टिकोन आदी घटकांचा परिचय असावा लागतो. तरच तो अनुवादक अनुवादाच्या रूपाने विचारांची देवाणघेवाण जागतिक पातळीवर करू शकतो. या संदर्भात वसंत आबाजी डहाके लिहितात, “भाषांतरकाराचे काम या दृष्टीने महत्त्वाचे असते की, भाषांतरकाराच्या बाजूने पाहायचे तर तिथे मूळ साहित्यकृती असते. ती ज्या भाषेत लिहिली गेली असेल ती भाषा, त्या भाषेची जडणघडण, त्या भाषेतील वाङ्मयीन परंपरा, ती भाषा बोलणाऱ्या आणि वाङ्मय लिहिणाऱ्या लोकांची राजकीय, आर्थिक, सामाजिक स्थिती, भाषांतरकारांसमोर हे सगळे विश्व असते. ‘दि अॅलकेमिस्ट’ च्या संदर्भात ब्राझिल आणि पोर्तुगीज

अंमल, पोर्तुगीज वाङ्मयीन परंपरा, फ्रेंच प्रभाव, पोर्तुगीज वाङ्मयीन परंपरेविरुद्ध विद्रोह, बोलीभाषा आणि मुख्य सांस्कृतिक प्रवाहापलीकडच्या संस्कृती, वांशिक मिश्रण, आधुनिकीकरण अशा प्रकारच्या विविध गोष्टींशी भाषांतरकाराचा परिचय असणे स्वाभाविक ठरते. भाषांतराच्या कामामुळे भाषांतरकाराचा अन्य साहित्यविश्वाशीच नव्हे तर, संस्कृती विश्वाशी परिचय होतो. एक प्रकारे भाषांतरकार भाषांतरित कृतीच्या रूपाने दुसरा मानवसमाज, दुसरी मानवी संस्कृती आपल्यासमोर ठेवतो.”^{४४} थोडक्यात असे म्हणता येईल की, अनुवादक वा भाषांतरकार आपली विश्वात्मक भाषिकता साधत असतो. भाषेच्या साहय्याने तो जागतिक पातळीवर संवाद साधतो. संवाद हा माणसाच्या मनातील भाव भावना व विचाराला चालना देत असतो. अनुवाद सिद्धांतामध्ये ‘विश्वात्मक सिद्धांत’ ही महत्त्वाचा मानला जातो. कारण अनुवादक हा विश्वमनाची निर्मिती साधत असतो. कोणतेही विचार अनुवादामुळे वैश्विक पातळीवर जाऊन पोहचतात. ही किमया अनुवादामुळे साधली जाते.

७) अनुवादातील सहजपणा : एखाद्या भाषेतील लोकप्रिय व मान्यताप्राप्त कलाकृती जेव्हा अनुवादकाला भावते तेव्हा तो आपल्या भाषेत घेऊन जाण्यासाठी ‘अनुवाद’ करतो. त्याचे अनिवार वेड अनुवादकाला लागलेले असते. या नादात अनुवादक स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्य भाषेतील वाचकांसाठी खुले करतो. तो अनुवाद जेव्हा लक्ष्य भाषेत अनुवादित होतो तेव्हा मूळ कलाकृतीतील विचाराला धक्का लागू नये इतका सहजपणा त्यात असावा. हा अनुवादातील पहिला महत्त्वपूर्ण संकेत आहे. अनुवाद हा मूळ कलाकृतीतील भाव, भाषा, शैली, कथानक आणि सांस्कृतिकता हे घटक अबाधित ठेवून झाला पाहिजे. असे केल्याने तो अनुवाद ‘सहजता’ या तत्त्वाला धरून झाला असे समजावे. अशा प्रकारचा अनुवाद करताना अनुवादकाला दोन भाषा, संस्कृती, परंपरा, सामाजिक परिवेश व प्रादेशिकतेच्या घटकांचे बारकाईने ज्ञान असणे आवश्यक आहे. भाषेच्या अडचणीमुळे कानडी वाचक मराठी भाषेतील कलाकृती वाचू शकत नाही. तेव्हा कानडी भाषेतील शिवराम कारंत यांच्या कादंबऱ्या मराठी भाषेत अनुवादित होणे आवश्यक आहे तर, मराठीतील वि. स. खांडेकरांच्या कादंबऱ्या कानडीमध्ये अनुवादित होणे आवश्यक आहे. असे झाले तर प्रदेश, संस्कृती व विचार वाचकाला समजतील. पण अनुवादाकांनी अनुवाद करताना सहजपणा हरवू देता कामा नये. म्हणून सहजता अनुवादातील महत्त्वाचा आधारभूत सिद्धांत मानवा लागेल.

८) समीपता : अनुवादामध्ये स्रोत भाषेतील समीपता लक्ष्य भाषेत महत्त्वाची मानली जाते. तेव्हा तो अनुवाद योग्य व त्या आशयाने परिपूर्ण झाला असे म्हणता येईल. असा अनुवाद मूलनिष्ठ समजला जातो. हा अनुवाद आदर्शतेच्या कसोटीला उतरतो. स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्य भाषेत उतरताना कथानक, आकृतिबंध, शैली व सांस्कृतिकता या संरचनात्मक तथ्यांवर अनुवाद हा सामीप्य साधतो. यासाठी अनुवादक हा सज्जन व प्रामाणिक असला पाहिजे. अन्यथा अनुवादित साहित्याच्या समीक्षकाला किंवा चिंतकाला अनुवाद बरोबर झाला का याचा बारकाईने विचार करावा लागतो. अनुवादकार्य साधताना अनुवादकाने ‘समीपता’ या तत्त्वाला हरताळ फासला की, असे समजावे अनुवाद फसला आहे. हे अनुवाद प्रक्रियेतील महत्त्वाचे सिद्धांत मांडला येईल.

९) **मूलनिष्ठता** : अनुवाद कार्यामध्ये मूळ विचार, स्रोत भाषेतून लक्ष्यभाषेत मांडताना अनुवादकाने कलाकृतीतील विचारांशी प्रामाणिक राहायला हवे. यासंदर्भात प्रसिद्ध अनुवाद मीमांसक डॉ. अर्जुन चव्हाण लिहितात, “अनुवादाच्या नावावर स्वैराचार करणे म्हणजे मूळ विचारांवर केलेला तो बलात्कारच असतो. अनुवादकाला अनुवाद करताना भाषेमध्ये परिवर्तन करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. परंतु मूळ विचारांतील भाव बदलता येत नाही. अनुवाद हा लक्ष्य भाषेत संपन्न होतो परंतु ते भाव मात्र मूळ भाषेतील असायला हवेत. अनुवाद कार्य हे विश्वासयुक्त मार्गाने केलेले प्रेम असते तर, अनुवादकाला एक विश्वासयुक्त प्रेयसी म्हटले जाते. जो विश्वास, निष्ठा व प्रेमात अपेक्षित असतो. त्याप्रमाणे अनुवादामध्ये देखील हीच अपेक्षा व्यक्त केली जाते.”^{४५} थोडक्यात असे म्हणता येईल की, अनुवादामध्ये विश्वास ही बाब महत्त्वपूर्ण मानली जाते. विश्वासपूर्वक केलेले अनुवादकार्य उच्च कोटीपर्यंत पोहचते. कारण अनुवादामध्ये मूळलेखकाच्या विचाराचा पुनर्जन्मच होत असतो. भाव, विचार आणि मूळ कल्पनाविश्व हे जसेच्या तसे मूळ भाषेतून लक्ष्य भाषेत गेल्याशिवाय मूलनिष्ठतेच्या विचाराचा प्रत्यय येत नाही. ही जाणीव ठेवून अनुवादकाने कार्य केले तर ते उत्तम ठरते. म्हणूनच अनुवाद हा संस्कृतीच्या क्षितिजाचा विस्तार असतो असे म्हटले जाते.

अनुवादाच्या सिद्धांत पक्षाचे स्वरूप पाहिल्यानंतर प्रयोग पक्षाचे स्वरूप पाहणे संयुक्तिक ठरते. सिद्धांत आणि स्वरूपामुळे अनुवादाचे विस्तारित रूप काय आहे याची कल्पना येते.

ब) प्रयोग पक्ष

प्रस्तुत प्रयोग पक्षामध्ये अनुवादाचा इतर शास्त्रांशी कसा संबंध प्रस्थापित होतो याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते. भाषाविज्ञान, तुलनात्मक साहित्य, अनुवाद शास्त्र की कला, अनुवाद, व्यवहार व शासनप्रणाली या घटकाची चर्चा करणे आवश्यक आहे.

अनुवाद आणि भाषाविज्ञान

अनुवाद आणि भाषाविज्ञानाचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. अनुवाद करताना भाषा ही महत्त्वाचे कार्य करत असते. अनुवाद ही भाषेशिवाय अशक्य गोष्ट आहे. भाषाविज्ञानाला मराठी भाषेत भाषाशास्त्र असे म्हटले जाते. ब्लूमफील्ड यांनी ‘भाषा’ हा भाषाविज्ञानावर आधारित ग्रंथ लिहिला. त्याने या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, ‘भाषा ही यादृच्छिक ध्वनीप्रतीकांची संरचना असते.’ भाषा ही मानवी जीवनातील विचारांची देवाणघेवाण करणारे साधन मानले जाते. भाषेशिवाय माणूस जगू शकत नाही. भाषा ही मानवी जीवनातून वगळली तर मानवाचे जगणे शिल्लक राहत नाही. अनुवाद कार्य दोन भाषेशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. त्यासाठी स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा एकत्र आल्या की, विचाराची देवाणघेवाण अनुवादक करू लागतो. तौलनिक भाषाविज्ञानाच्या आधारावर व त्यातील सिद्धांतांवर स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा यांच्यामध्ये जेवढ्या मोठ्या प्रमाणात भाषा सामग्री उपलब्ध होईल तेवढा अनुवाद चांगला होऊ शकतो. यासंदर्भात डॉ. भालचंद्र नेमाडे चिंतनीय विचार मांडतात, “एका भाषेत चिन्हांकित झालेला अर्थ दुसऱ्या भाषेत कसा जातो, ही चर्चा एकाच वेळी तर्कशास्त्र, तत्त्वज्ञान, भाषाशास्त्र आणि मानसशास्त्र ह्या भिन्न भिन्न शास्त्रातील विशिष्ट

शाखांनी मांडलेल्या सिद्धांतावर अवलंबून राहून करावी लागते. कारण अर्थाचा अर्थ काय? अर्थाचे मूळ स्वरूप काय? भाषानिरपेक्ष अर्थ असतो काय? निर्गुण निराकार असा चिन्हनिरपेक्ष अर्थ मानवी आकलनात येऊ शकतो काय? हे प्रश्न नेहमीच विवाद ठरतात. तथापि, भाषेवर नीट पकड असणाऱ्या कोणाही वाचकाला हे ठामपणे सांगता येईल, की लिखित संहितेत भाषिक रचनांमधला अर्थ निखळ नसतो. विशेषतः ठरलेल्या रूपाप्रमाणे म्हणजे रूपसापेक्ष असतो; त्याची मोड करता येते. परंतु थोडीफार अर्थहानी होणे संभवनीय असते. रूपसापेक्षता किती अर्थवाही आहे, ह्यावर ही हानी अवलंबून असते.”^{४६} म्हणजे भाषाविज्ञानातील रूपविचार अनुवादाला पूरक ठरतो. तेव्हा अनुवाद हा योग्य पद्धतीने होतो. अनुवादामध्ये स्रोत भाषा आणि लक्ष्य भाषा महत्त्वाची असते. अनुवाद एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत केला जातो. दोन्ही भाषांमध्ये भाव, विचार, ध्वनी व प्रतीके वेगवेगळी असतात. उदा.इंग्रजीमध्ये खुर्ची या शब्दाला ‘Chair’ म्हटले जाते तर हिंदीमध्ये ‘कुर्सी’ हा शब्दप्रयोग केला जातो. तर संस्कृत भाषेत याच शब्दाला ‘कथ’ हा शब्द वापरला जातो. संस्कृतमध्ये तीन लिंग आहेत तीच मराठी भाषेत आली आहेत. हिंदी भाषेत पुलिंगी व स्त्रीलिंगी या वचनाद्वारे भाषेचे रूप बदलते. अर्थात ते क्रिया लिंगानुसार बदलते. राम जाता है, नीता जाती है | हिंदी भाषेत दोन लिंग आहेत. इंग्रजी भाषेत क्रिया कर्त्याच्या लिंगानुसार बदलत नाही. तर ती कर्मानुसार बदलते. उदा. Ram eating a mango. इंग्रजीमध्ये Horse, Horse ran अशी घोडा या प्राण्याबद्दल दोन भाषारूपे वापरता येतील.

अनुवादामध्ये एका भाषेत जे सांगितले आहे ते दुसऱ्या भाषेत आणले जाते. स्रोत भाषेतील शब्द लक्ष्यभाषेत आणले जातात. एका भाषेतील भाषिक शब्द प्रयोग दुसऱ्या भाषेत केला जातो. तेव्हा त्या भाषेतील तुलनेला महत्त्व प्राप्त होते. अशा प्रकारे अनुवादाचा सरळ संबंध हा भाषाविज्ञानातील रूपावर आधारित असतो.

अ) अनुवाद आणि ध्वनीविज्ञान

भाषाशास्त्रामध्ये अर्थ आणि ध्वनी या दोन भाषिक परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या घटकाला महत्त्व असते. भाषा दोन कारणाने बदलते. एक ध्वनीच्या पातळीवर व दुसरी म्हणजे अर्थाच्या पातळीवर. अर्थाला प्रकट रूप देण्याचे काम ध्वनी करतात. तर शब्द हा ध्वनींचा मूलाधार असतो. स्रोत भाषा आणि लक्ष्य भाषा यामधील ध्वनींचे वर्गीकरण समान ध्वनी, ध्वनीतील जवळपास निर्माण होणारी समानता, वेगवेगळ्या प्रकारच्या ध्वनी अशी करता येते. एक किंवा अनेक ध्वनींपासून बनणाऱ्या सार्थक ध्वनींचा शब्द तयार होतो. एवढी शक्ती ध्वनी विचारात आढळते. भाषेचा अनुवाद करताना स्रोत भाषेतील ध्वनी लक्ष्यभाषेत स्थानांतरित करताना अनुवादकाला कोणतीही अडचण येत नाही. वेगवेगळ्या भाषेतील समान ध्वनींचे रूप खालीलप्रमाणे

उदा.	संस्कृत :	क ख ग घ
	हिंदी :	क ख ग घ
	इंग्रजी :	K Kh G Gh

ब) अनुवाद आणि रूपविज्ञान

भाषाविज्ञानात रुपाचा अभ्यास नियमांचे विश्लेषण करण्यासाठी केला जातो. ध्वनीमुळे शब्द तयार होतो तर शब्दामुळे वाक्य तयार होते. प्रत्येक भाषेतील शब्दांची रूपे भिन्न भिन्न असतात. अनुवादाच्या परिभाषेत बोलायचे झाले तर स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्य भाषेत मांडताना रूपशास्त्राचा अनुवादाशी जवळचा संबंध निर्माण होतो. प्रत्येक भाषेची रूप रचना भिन्न भिन्न असल्यामुळे अनुवाद करतेवेळी वेगवेगळ्या प्रकारच्या दोन समस्या निर्माण होतात. एक समस्या शब्दरुपाची तर दुसरी शब्द वर्ग या प्रकारातील असते.

उदा. मराठी :	शाळा
हिंदी :	प्रशाला
इंग्रजी :	School

क) अनुवाद आणि शब्दविज्ञान

भाषाशास्त्रामध्ये शब्दार्थ विचाराला (Simantic) महत्त्व असते. भाषेमध्ये अर्थाच्या पातळीवर सर्वात लघुत्तम घटक म्हणून शब्दाला अर्थ प्राप्त होतो. अनुवाद आणि शब्दविचार यांचे जवळचे नाते आहे. कारण कोणत्याही मूळ रुपामध्ये शब्द हा नाम, सर्वनाम आणि विशेषणाचे कार्य करीत असतो. हेच कार्य अनुवादामध्ये दोन भाषांमध्ये घडून येते. त्यामुळे अनुवाद व शब्दविज्ञानाचे जवळचे नाते आहे.

ड) अनुवाद आणि वाक्यविज्ञान

भाषाशास्त्रामध्ये प्रामुख्याने वाक्यांच्या शास्त्राचा अभ्यास केला जातो. भाषेमध्ये शब्द हा लघुत्तम रुपाने वावरत असतो, तर शब्दाशब्दाने वाक्य तयार होते. प्रत्येक भाषेमध्ये वाक्याचा क्रम हा ठरलेला असतो. त्यामध्ये जराही बदल झाला तर अर्थाचा अनर्थ होतो. त्यामुळे अनुवाद करताना स्रोत भाषेतील वाक्यरचना लक्ष्यभाषेत वहन करताना आपोआप बाधा निर्माण होते. म्हणून प्रत्येक भाषेची वाक्यरचना वेगवेगळी असते. त्या रचनांचा अभ्यास करणारी महत्त्वपूर्ण शाखा म्हणून वाक्यविज्ञानाचा उल्लेख करावा लागतो.

उदा. मराठी :	मी शाळेला जात आहे.
हिंदी :	मै स्कूल को जा रहा हूँ ।
इंग्रजी :	I am going to school

या वरील तिन्ही विधानात भाषारुपानुसार फरक पडतो. त्यामुळे अनुवाद करताना अनुवादकानी वाक्यरूप पूर्णपणे लक्षात घेऊन लक्ष्यभाषेत अनुवाद करावा अन्यथा आशयाच्या बाबतीत घोटाळे निर्माण होऊ शकतात.

अशा प्रकारे अनुवादाचा अभ्यास भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोणातून केला जाऊ शकतो. भाषेचे एक शास्त्र आहे. हे शास्त्र भाषा, चिन्हव्यवस्था, ध्वनीविज्ञान, रूपविज्ञान, वाक्यविज्ञान, अर्थविचार आणि शैली या अंगाने समजून घेणे आवश्यक आहे. भाषाशास्त्राचा अभ्यास सूक्ष्मलक्ष्मी व स्थूललक्ष्मी

पद्धतीने करूनही अनुवादाची मीमांसा करताना काही कंगोरे आपल्या ध्यानात आले नाहीत. अनुवाद मीमांसेचा अभ्यास करताना भाषाशास्त्राशिवाय अन्य काही शास्त्रांचीही मदत होते. त्यांचाही परामर्श घेणे महत्त्वाचे ठरते. अनुवाद व तुलनात्मक साहित्य, अनुवादविज्ञान एक ज्ञानशाखा, अनुवाद एक कला, अनुवाद व्यवहाराचे शासनप्रणालीशी असणारे नाते या ठिकाणी लक्षात घ्यावे लागते. तरच सिद्धांत आणि प्रयोग पक्ष यांचे एक जीव रसायन तयार होईल. त्याचा एकत्रित परिणाम, अनुवादमीमांसा ही एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून गणण्यास मदत होईल. साहित्यपरंपरा, संप्रदाय, भाषिक व सांस्कृतिक परंपरा, अनुवाद एक विचारप्रणाली म्हणून या शाखेकडे जाणीवपूर्वक व डोळसपणे पाहिले पाहिजे. हे सारे घटकद्रव्य जेव्हा एकत्र येतात तेव्हा अनुवादमीमांसा जन्म पावते.

अनुवाद व तुलनात्मक साहित्य

भारत हा बहुभाषिक देश असल्यामुळे येथे अनेक भाषांचे साहित्य समृद्ध झालेले पहावयास मिळते. 'अनेकतेत एकता' हे तत्त्व स्वीकारून विविध भाषा हातात हात घालून सांस्कृतिक परंपरा समृद्ध करण्याचे कार्य करित आहेत. सांस्कृतिक परंपरा लाभलेला व ती समृद्ध केलेली परंपरा अशी भारताची जगात ओळख निर्माण झाली आहे. धर्म, संप्रदाय, सभ्यता, विविध विचारधारा व भाषा प्राचीन काळापासून आपले अस्तित्व टिकवून उभ्या आहेत. दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक भाषांचा अभ्यास तौलनिक साहित्याला अभिप्रेत असतो. तौलनिक साहित्याभ्यास एक स्वतंत्र विद्याशाखा म्हणून आपण त्याकडे पाहू लागलो आहोत. तौलनिक विद्याशाखेचा विकासही एकविसाव्या शतकात खूप मोठ्या प्रमाणात झालेला पहावयास मिळतो. अवतीभवतीची परिस्थिती व वैचारिक दृष्टिकोन या घटकांमुळे माणूस विचार समजून घेण्याचा बारकाईने प्रयत्न करतो. वेगवेगळ्या साहित्याचा व भाषांचा अभ्यास करण्यासाठी अभ्यासकाला केवळ एकाच भाषेचे ज्ञान असून चालत नाही तर, वेगवेगळ्या परंपरा व सांस्कृतिक संकेत याचेही ज्ञान असावे लागते. अशावेळी अनुवाद व तौलनिक साहित्य आपला एक अनुबंध निर्माण करते. तौलनिक साहित्यात तुलना अपेक्षित असते तर अनुवादामध्येही एका भाषेतील विचार दुसऱ्या भाषेत पोहचविणे याला महत्त्व असते. अशावेळी अनुवादित साहित्याचा उपयोग ती भाषा न कळणाऱ्या व्यक्तीला होतो. म्हणून त्या त्या भाषेतील अनुवादित साहित्य जरी वाचले तरी तो तौलनिक अभ्यास करू शकतो. यासंदर्भात प्रा.मनोहर लिहितात, "एक गोष्ट मात्र खरी की, भारतीय भाषा साहित्याचा तौलनिक अभ्यास अर्थपूर्ण व्हायचा असेल तर या भाषांतील अभिजात साहित्याचा आणि आधुनिक साहित्याचा अनुवाद होणे अत्यंत गरजेचे बनले आहे. तो एखाद्या भारतीय भाषेत, हिंदीत किंवा इंग्रजीत झाला तरी चालेल. संकल्पनात्मक पातळीवर जरी त्याचा परिचय भारतीय वाचकांना झाला तरी तो आवश्यक आहे. तौलनिक साहित्याभ्यासात जरी अनुवादाला गौण स्थान दिले गेले असले तरी या अभ्यासाची मदार बरीचशी अनुवादावरच अवलंबून आहे. थोडक्यात अनुवाद हा तौलनिक साहित्याभ्यासाचा एक महत्त्वाचा आधार आहे."^{४७} म्हणून तौलनिक साहित्य व अनुवादाचे जवळचे नाते आहे. तौलनिक साहित्याचा अभ्यास करताना अनुवादाची गरज भासते. अनुवाद हे लक्षपूर्वक, विचारपूर्वक करायचे काम आहे,

याचे भान अनुवाद व तौलनिक साहित्याचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकाने ठेवले पाहिजे. तरच तो अभ्यास परिपूर्ण ठरू शकतो. तुलनात्मक साहित्याचा अभ्यास करताना अनुवाद मुख्यत्वे मध्यस्थाची भूमिका पार पाडीत असतो. वाङ्मयीन मूल्यांचे जागतिकीकरण होण्यासाठी अनुवाद एक भूमिका घेऊन साहित्याचा विचार दुसऱ्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी कार्य करीत असतो. अनुवादामुळे इतिहास, भूगोल, समाज, संस्कृती व लोकांची जीवनशैली प्रवाहित होत असते.

अनुवाद विज्ञान एक ज्ञानशाखा

अनुवादकाला भाषा आणि व्यवहार यांचे काटेकोर ज्ञान असावे लागते. सामान्य भाषा, साहित्यिक भाषा व व्यवहार भाषा यामध्ये अनुवादकाला फरक करता आला पाहिजे. कृषी, वैद्यक, वास्तुविद्या, विद्युत व अभियांत्रिकी संकल्पनांचे ज्ञान अनुवादकाला झाले पाहिजे. वेळप्रसंगी अनुवादकाला अनुवाद करतेवेळेस स्वतंत्र पारिभाषिक (Terminology) शब्द तयार करता आला पाहिजे. शास्त्रीय ग्रंथाचे अनुवाद करताना ते वस्तुनिष्ठ स्वरूपात करता आले पाहिजे. अशा ग्रंथामध्ये माहितीपर मजकूर असतो. कायदा, परिभाषा कोश व तंत्रज्ञान यासारख्या गोष्टींचे अनुवाद करताना अनुवादकाला पदरमोड करावी लागत नाही. शास्त्रीय ग्रंथांचे अनुवाद करताना त्यामध्ये बदल करता येत नाही. यासंदर्भात अशोक केळकर लिहितात, “अनुवादक्रिया म्हणजे मुख्यतः अनुवादकाच्या मनातील निर्णय प्रक्रिया मानताना जेव्हा ही निर्णयक्रिया स्पष्टपणे टप्याटप्याने विशिष्ट सूत्रांना अनुसरून पुढे सरकते तेव्हा अनुवाद क्रिया शास्त्रानुसार चालते. पण जेव्हा ही क्रिया निर्णयक्रिया अस्फुटपणे तारतम्य बुद्धीनुसार घडून जाते तेव्हा अनुवाद क्रिया कलेनुसार चालते. मात्र अनुवाद प्रक्रिया पूर्णतः शास्त्रानुसार चालणे ज्यावेळी शक्य असते त्याप्रसंगी किंवा त्या टप्यावर ती संगणकाच्या हवाली करता येते.”^{४८} म्हणजे अनुवाद हे शास्त्र मानत असताना केळकरांनी परिभाषात्मक अंगाने त्याकडे पाहिले आहे. सदा कऱ्हाडे लिहितात, “भाषेचे सामान्य भाषा आणि परिभाषा असे दोन प्रकार मानले जातात. कारण भाषेत सामान्य आणि पारिभाषिक असे दोन प्रकारचे शब्द असतात. सामान्य शब्द हे रोजच्या व्यवहारात वापरले जातात. सामान्य शब्दांच्या आधारावरच कोणीही मनुष्य भाषा शिकू लागतो आणि नित्याच्या व्यवहारात त्याचा उपयोग करू लागतो. पारिभाषिक शब्द ज्ञान-विज्ञानाच्या, उद्योग-व्यवसायाच्या क्षेत्रात वापरले जातात. ‘परिभाषा’ या शब्दाचा अर्थच शास्त्रीय ग्रंथातल्या अर्थ असलेल्या शब्दांची सूची असा आहे.”^{४९} थोडक्यात असे म्हणता येईल की, अनुवाद प्रक्रियेमध्ये शास्त्रीय संकल्पनांचा विचार एक विज्ञान या अंगाने करता येईल का? तर वैज्ञानिक भाषेत प्रमेयाला महत्त्व असते. ही प्रमेय जेव्हा सैद्धांतिक पातळीवर उतरतात तेव्हा ती शास्त्र या चौकटीत बंदिस्त होतात. म्हणून अनुवाद हे शास्त्र आहे.

अनुवाद एक कला

शास्त्रीय भाषेत वस्तुनिष्ठपणा महत्त्वाचा असतो. शास्त्रीय भाषेतील ग्रंथांचे अनुवाद करतांना भाव व विचार यांना महत्त्व नसते. उलट ललित साहित्याचा अनुवाद करताना अनुवादकाला मूळ कलाकृतीच्या गाभ्याशी तादात्म्य पावावे लागते. त्यातील विचार, भावना व कल्पना समजून घ्यावा

लागतात. मूळ कलाकृतीमध्ये लेखक अनुभवाचे प्रगटीकरण करतो, तर अनुवादक हा मूळ कलाकृतीशी एकरूप होऊन वाचकाला अन्य भाषेत कलाकृती वहन करतांना प्रतिभेच्या साहाय्याने मूळ गाथ्याला हळूवार धक्का देऊन किंवा जसेच्या तसे मांडण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे कलाकृती ही सृजन असते तर अनुवाद हा नवसृजनाच्या पातळीवर जाऊन पोहचतो. हा सर्व खटाटोप करताना अनुवादकाजवळ अनुवाद कौशल्यच असावे लागते. म्हणून अनुवाद ही एक कला मानताना अनुवादकांनी मूळ कलाकृतीतील रूपबंधाचे बारकावे लक्षात घ्यावे लागतात. मूळ कलाकृती अनुवादक अनुवादित करतो त्यावेळेस त्याला सामाजिक, सांस्कृतिक व वाङ्मयीन गोष्टींचे बारकाईने भान असणे गरजेचे असते. यावेळी अनुवादक हा पूर्णपणे कौशल्य पणाला लावतो. अनुवाद करणे हे कौशल्याचेच काम आहे. ती एक प्रकारे पुनर्निर्मितीच असते. कारण लालित्य खुलवून सांगणे, सौंदर्याचा आविष्कार घडविणे हे काम म्हणजे निर्मितीचाच एक भाग बनतो. म्हणून अनुवाद जसे शास्त्र आहे तसे ती एक कलाही आहे. कारण कलेत कलाकुसर असते. म्हणून अनुवादाच्या अंतरंगात कलाही दडलेली असते असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

सारांश

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये मराठी भाषेतील अनुवाद परंपरेचा आढावा घेऊन मराठी, हिंदी व इंग्रजी भाषेतील वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी अनुवाद वा भाषांतरासंबंधी केलेल्या व्याख्यांची चर्चा केली आहे. अनुवादाच्या सिद्धांताची मांडणी त्याचे स्वरूप ठरवीत असते. अनुवादाच्या मीमांसेचा पाया खऱ्या अर्थाने पाश्चिमात्य संस्कृतीने घातला. ब्रिटिशांचा एकछत्री अंमल भारतावर प्रस्थापित झाला. त्यामुळे साहित्य, कला, संस्कृती व वैज्ञानिक दृष्टिकोण भारतात रुजू लागला. विचारांची देवाणघेवाण होऊ लागली. १८०० ते १८७४ हा कालखंड महाराष्ट्रात भाषांतर युग म्हणून ओळखला जाऊ लागला. याच काळात वैदिक धर्मग्रंथ व पाश्चिमात्य देशातील उत्तमोत्तम कलाकृतीची भाषांतरे वा अनुवाद होऊ लागले. त्यामुळे भाषांतर संस्कृती रूजण्यास मदत झाली. पाश्चिमात्य विचारवंतांनी अनुवादाची मीमांसा केली. परंतु देशाभिमानी लोकांनी त्याकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले. आधुनिक काळात भाषाविज्ञान, चिन्हविज्ञान व संरचनावाद यासारखे नव-नवे वाद भाषेची चिकित्सा करू लागले. अशा वादाने भाषेची चिरफाड होऊन नवा अर्थ शोधून काढला जाऊ लागला. याचे साद पडसाद अनुवाद मीमांसेत उमटू लागले तर नवल ते कसले? ही मीमांसा भाषेपुरती मर्यादित न राहता ती मानवी जीवन व संस्कृतीशी आपले नाते जोडू लागली. भूमिनिष्ठ जाणवा देशीवादाला मान्य आहेत, पण हा संकुचित मानवी दृष्टिकोण न ठेवता अनुवादमीमांसेला व्यापक पातळीवर अनुसरले पाहिजे. तरच या विचाराचे मूल्यमापन योग्य पद्धतीने होईल. मानवी चिंतन व मननाच्या दिशा व्यापक व्हाव्यात त्याला आधुनिक दृष्टिकोणाची बैठक प्राप्त व्हावी. अनुवाद हा अनेक प्रकारचा केला जातो. त्यामुळे त्याच्या व्याख्याही वेगवेगळ्या असू शकतात. मूळ लेखकाचे विचार अनुवाद प्रक्रियेत मुळाबरहुकूम पोहचू शकत नाहीत. त्यामुळे कलाकृतीचे अनुवाद होऊ नयेत असाही एक वर्ग ज्ञानाच्या क्षेत्रात कार्यरत असतो. एवढी टोकदार भूमिका अनुवादाच्या प्रक्रियेत

चालत नाही. मराठी भाषेत अनुवाद कार्य मोठ्या प्रमाणात चालू आहे. अनुवादाच्या सिद्धांतासंबंधी आपण नवनव्या पद्धतीने चिंतन केले पाहिजे. सृजनशील अनुवाद व उत्तम अनुवादाची परिभाषा समजून घेत सिद्धांताचा उलगडा करावा लागेल. अन्यथा महानुभाव पंथातील रूढांच्या दृष्टांतासारखी अनुवाद क्षेत्रात अवस्था निर्माण होईल. अनुवादाच्या अभ्यासक्षेत्राची सद्यकालीन परिस्थिती अनुवाद प्रक्रियेमध्ये पूर्णपणे वस्तुनिष्ठ पद्धतीने अवलंब करून चालत नाही. अनुवादित कलाकृतीचा वाचनानंद घेणाऱ्या वाचक व समीक्षक यांच्या मतांचा विचार करून अनुवादाची संकल्पना व सैद्धांतिक विश्लेषण करणे अपेक्षित असते.

संदर्भ टिपा

- १) वाघमारे जनार्दन : प्रस्तावना, अनुवाद वर्णव्यवस्था आणि मी, डॉ.सूर्यनारायण रणसुभे, शब्दमुद्रा क्रिएशन्स लातूर, आवृत्ती पहिली २००६, पृ. ७
- २) वरखेडे रमेश : भाषांतर विज्ञान : एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा, 'शब्दसृष्टी' हिंदी मराठी आदान प्रदान विशेषांक 'दीपावली' संपा; प्रा. मनोहर व डॉ.विजया, भारतीय साहित्य, कला व सांस्कृतिक प्रतिष्ठान नवी मुंबई २०११, पृ. ९४
- ३) कानिटकर यशवंत : मराठी भाषा स्वरूप आणि उपयोजन, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, आवृत्ती पहिली २००३, पृ. २
- ४) वरखेडे रमेश : भाषांतर विज्ञान : एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा उनि पृ. ९४
- ५) तत्रैव : उनि पृ. ९४
- ६) भगत दत्ता : आधुनिक मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली २००७, पृ. १३८-१३९
- ७) पंडित माया : एकोणिसाव्या शतकातील भाषांतर संस्कृती : वासाहितिक व्युहातील रणनीती, श्रीवाणी, संपा. रमेश वरखेडे, वसंत आबाजी डहाके, का.स.वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था धुळे १९९४, पृ. १४
- ८) Michael Ellis & Michael Fullalove : DK Illustrated, Oxford Dictionary, Oxford University Press London, Edition 2011, Page-721.
- ९) Ibid : Page-721.
- १०) Ibid : Page-721.

- ११) Nida Eugene : A Language Structure and Translation, Ed.A.S.
Dil Stanford Cal : Standford
University Press, 1975
- १२) Catford J.C. : A Linguistic Theory of Translation,
Oxford University Press London,
1965
- १३) सुरेश कुमार : अनुवाद सिद्धांत की रूपरेखा, वाणी प्रकाशन
नयी दिल्ली, आवृत्ती तिसरी १९९६, पृ. ३१
- १४) तिवारी भोलानाथ, : अनुवाद की व्यावहारिक समस्याएँ, शब्दकार
गाबा ओमप्रकाश प्रकाशन, नयी दिल्ली, आवृत्ती पाचवी १९९९,
पृ. ११
- १५) चिपळूणकर विष्णुशास्त्री : भाषांतर, निबंधमाला
संपा. वा.वि. साठे, पुणे
१९२६, पृ. १६२
- १६) माटे श्री.म. : विवेकमंडन, पुणे, १९५६
पृ. १३२
- १७) केतकर श्री.व्यं. : भाषांतरकार आणि त्यांचे मूळ परीक्षण,
महाराष्ट्रीयंचे काव्यपरीक्षण, आवृत्ती दुसरी
पुणे, १९६४, पृ. १३०
- १८) चित्रे दि.पु. : कवितेचे भाषांतर, नवभारत, एप्रिल १९८३,
पृ. २७
- १९) परांजपे प्र.ना. : अनुवाद टीपण, मराठी वाङ्मय कोश खंड चौथा
समीक्षा संज्ञा, संपा; विजया राजाध्यक्ष, महाराष्ट्र
राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली
२००२, पृ. ९
- २०) ठकार निशिकांत : भाषांतर प्रसंग, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती
पहिली, २००९, पृ. ९,१०
- २१) नेमाडे भालचंद्र : भाषांतर मीमांसेचे स्वरूप, साहित्याची भाषा, साकेत
प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती चौथी २०११, पृ.८४
- २२) काळे कल्याण : भाषांतरमीमांसा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती
सोमण अंजली संपा; पहिली १९९६, पृ. ७

- २३) पाटील चंद्रकांत : आंतरभारती अनुवाद विशेषांक, प्रास्ताविक, पंचधारा त्रैमासिक हैद्राबाद, अनुवाद मीमांसा संपा; केशव तुपे, साक्षात प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली २०१२, पृ. ६ वरून उद्धृत.
- २४) कऱ्हाडे सदा : भाषांतर, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, आवृत्ती तिसरी २००७, पृ. २
- २५) कर्दळे आशा : अनुवाद, स्त्री साहित्याचा मागोवा खंड-२, (इ.स.१९५१-२०००) संपा; मंदा खांडगे व इतर प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली २००२, पृ. ६२६
- २६) बापट वसंत : तौलनिक साहित्याभ्यास, मौज प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली २०१४, पृ. ५०
- २७) मुळे वीणा : मराठी अनुवाद ग्रंथ सूची, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली १९९८, पृ. २
- २८) मोकाशी मधुकर : भाषांतरचिकित्सा, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली २०१३, पृ. ६
- २९) वाघमारे जनार्दन : प्रस्तावना, अनुवाद वर्णव्यवस्था आणि मी, उनि, पृ. ६
- ३०) कऱ्हाडे सदा : भाषांतर, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, आवृत्ती तिसरी २००७, पृ. ११६
- ३१) गोविलकर लीला व पाटणकर जयश्री : व्यावहारिक मराठी, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे, आवृत्ती पहिली २००४, पृष्ठ. १६१
- ३२) कऱ्हाडे सदा : उनि, पृ. ४
- ३३) परांजपे प्र.ना. : अनुवाद, मराठी वाङ्मय कोश खंड चौथा, समीक्षा संज्ञा, संपा; विजया राजाध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली २००२, पृ. १०
- ३४) मोरे नंदकुमार : भाषासंवाद, सायन पब्लिकेशन्स पुणे, आवृत्ती पहिली २०१३, पृ. २१४

- ३५) धोंगडे रमेश : मराठी विश्वकोश, संपा; तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री
जोशी खंड १२ वा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ
मुंबई, आवृत्ती पहिली १९८९, पृ. ११४३,४४
- ३६) Pierce C.S. : Theory of linguistic sign and thoughts and
meaning, The Journal of Philosophy XL 111
1964 P.91
- ३७) Nida Eugene : A language structure and Translation,
ed AS Dil. Stanford Cal : Stanford University
Press, 1975
- ३८) मालशे मिलिंद : रोमान याकबसनची भाषांतर संकल्पना,
भाषांतर मीमांसा संपा; डॉ.कल्याण काळे, डॉ.अंजली
सोमण, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, ऑगस्ट २०१४,
पृ. ८९-९०
- ३९) सोमण अंजली : भाषांतर संकल्पनेचा विकास, भाषांतरमीमांसा
संपा; डॉ.कल्याण काळे, डॉ.अंजली
सोमण, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, ऑगस्ट २०१४,
पृ. ३९
- ४०) नेमाडे भालचंद्र : साहित्याची भाषा, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद,
आवृत्ती चौथी २०११, पृ. ८४-८५
- ४१) मेदककर प्रकाश : साहित्यविचार : प्रदेश आणि परिसर
प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली २००९, पृ. ११६
- ४२) तोरो अनंत : अनुवादित साहित्य आणि समरसता
समसरता साहित्य परिषद मुलंड
२००२, पृ.१५
- ४३) केळकर अशोक : अनुवाद : शास्त्र की कला?
भाषांतरमीमांसा, संपा; डॉ.कल्याण काळे, डॉ.अंजली
सोमण, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, ऑगस्ट २०१४,
पृ. ५२
- ४४) डहाके वसंत आबाजी : मराठी समीक्षेची सद्यःस्थिती,
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती पहिली २०११,
पृ. २८१-२८२

- ४५) चव्हाण अर्जुन : अनुवाद मूल्यांकन के मानदण्ड
प्रयोजनमूलक हिंदी और अनुवाद,
संपा. शंकर बंडेले, संत गाडगेबाबा विश्वविद्यालय,
अमरावती, प्रथम संस्करण, २००७, पृ. ५७
- ४६) नेमाडे भालचंद्र : साहित्याची भाषा, उ.नि. पृ. ८६
- ४७) प्रा.मनोहर, डॉ.विजया संपा; तौलनिक साहित्याभ्यास : एक स्वतंत्र विद्याशाखा
'शब्दसृष्टी' हिंदी मराठी आदान-प्रदान विशेषांक
दिवाळी -२०११, पृ.७३
- ४८) केळकर अशोक : 'मध्यमा' भाषा आणि भाषा व्यवहार,
मॅजिस्टिक बुक स्टॉल
मुंबई, १९९६ पृ. १५०-१५१
- ४९) कऱ्हाडे सदा : भाषांतर, लोकवाङ्मयगृह,
मुंबई, आवृत्ती तिसरी २००७
पृ. १११

प्रकरण दुसरे अनुवादाचे प्रकार

अनुवाद संकल्पना आणि स्वरूपाचा अभ्यास केल्यानंतर अनुवाद का? कशासाठी केला जातो? अनुवादाची वेगवेगळी अंगे कोणती आहेत? अनुवादाचे प्रकार कसे निर्माण होतात? इत्यादी गोष्टींचा अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणामध्ये करणे अपेक्षित ठरते. साहित्य संस्कृतीचे आदानप्रदान करण्यासाठी अनुवादाची आत्यंतिक गरज निर्माण होते. भाषा मानवाने निर्माण केली, तिचा विकासही मानवानेच केला. भाषा मानवाची प्राणभूत गरज आहे. मानव आपल्या मनातील भावभावना, विचार, अमूर्त संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी भाषेचा साधन म्हणून वापर करू लागला. अनुवाद हा वेगवेगळ्या कारणांनी प्रसंगपरत्वे व कारणपरत्वे होऊ लागला. आपल्या अवतीभवतीची भौगोलिक परिस्थिती, भाषिक व सांस्कृतिक धारणा, नवनवे संशोधन, मानवाच्या मनात निर्माण झालेल्या वेगवेगळ्या कल्पना आणि निसर्गातील विविध घटना-प्रसंगाचे साहित्यादी प्रकारांतून पडलेले प्रतिबिंब यांचा वेध घेण्यासाठी अनुवादाची गरज भासू लागली. अनुवाद म्हणजे मूळ (स्रोत) भाषेतील विचार लक्ष्य (ग्राहक) भाषेत उतरले की, अनुवाद कार्य संपन्न झाले असा त्याचा अर्थ होत नाही. अनुवादामध्ये मूळ कलाकृतीमध्ये लेखकाचा उतरलेला दृष्टिकोन, भावाभिव्यक्ती, विचारानुभव, सौंदर्य, संस्कृती आणि शैलीचा विचार अपेक्षित असतो. तरच तो अनुवादाच्या रूपाने लक्ष्य भाषेत गेला की समजावे अनुवाद कार्य पूर्ण झाले. अनुवाद ही एक प्रकारे तडजोड आहे. अनुवादाकडे पाहण्याच्या लोकांच्या धारणा वेगवेगळ्या असतात. यामधूनच अनुवादाचे वेगवेगळे प्रकार संभवतात. अनुवादाचे क्षेत्र हे मुळात व्यापक आहे. त्यामुळे अनुवादाच्या वेगवेगळ्या प्रकाराची वेगवेगळी खासियत असते. अनुवादाच्या स्वरूपाचा अभ्यास हा त्याच्या वेगवेगळ्या प्रकारांना जन्म देत असतो. ज्ञान हे अगाध आहे. संबंध विश्व ज्ञानाने पुरेपूर भरले आहे. तेव्हा ज्ञानाचे वर्गीकरणात्मक प्रकार पाडणे महत्त्वाचे ठरते. अनुवादाचे प्रयोजन, प्रयोग, विषय, रचनाप्रकार, शास्त्रीय तत्त्वप्रणाली, अर्थानुवाद, मूलनिष्ठ आणि मूलमुक्त अनुवाद इत्यादी भागात विभाजन करून संगती लावला येते. अनुवादामध्ये आशय आणि अभिव्यक्तीला महत्त्व असते. हे दोन घटक म्हणजे अनुवादाचा गाभा आहे. अनुवाद म्हणजे या पूर्वी ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत त्याचे पुन्हा कथन करणे होय. अनुवाद ही एक प्रकारची तडजोड आहे. अनुवादासंबंधी वेगवेगळ्या लोकांची मते वेगवेगळी असतात. त्यांच्या अपेक्षाही वेगळ्या असतात. अशा अपेक्षांचा व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी आधारभूत वर्गीकरणाची गरज असते. या गरजेतूनच अनुवादाचे वेगवेगळे प्रकार पडतात. त्याचा विचार येथे करावयाचा आहे.

अ) गद्य प्रकारानुसार अनुवाद

१) गद्य अनुवाद : इतर प्रकारापेक्षा गद्य ग्रंथाचा अनुवाद करणे अत्यंत अवघड कार्य आहे. मूळ भाषेतील पाठ हा गद्यात असेल तर तो अनुवाद हा लक्ष्य भाषेत गद्यातच केला जातो. गद्य भागातील अनुवाद हा गद्यातच होतो. तर, पद्यातील अनुवाद हा पद्यातच होतो. अशा प्रकारची प्रक्रिया जेथे होते (३२)

त्याला गद्य अनुवाद असे म्हणतात. 'The old man & the sea' या हेमिंग्वेच्या गद्यानुवादाचा पु. ल. देशपांडे यांनी 'एका कोळियाने' असे सुंदर भाषांतर केले. हाच ग्रंथ गद्यातून पद्यात घेऊन जाता येत नाही. कारण गद्य हे सरळ सरळपणे व्यक्त होते. त्यात पद्याप्रमाणे व्याजोक्ती, अलंकार आणि शब्दार्थ शक्तीला महत्त्व नसते. गद्यानुवादामध्ये ग्राहक भाषा गद्यच राहते. स्रोत भाषा ही कुठलीही असो. कारण गद्य अनुवादाचे वैशिष्ट्य हे की, ते गद्यातील प्रमाणके, भाषासौष्टव आणि विचारसौंदर्य सरळपणे अभिव्यक्त झालेले असते. त्यामुळे अनुवादकाला स्वातंत्र्य घेता येत नाही.

२) पद्य अनुवाद : मूळ भाषेतील विचार हे पद्यात असतील तर ते अनुवाद करताना लक्ष्य भाषेत देखील पद्यातच राहतात. पद्य पाठातील अनुवाद पद्यातच असतील तर त्याला पद्यानुवाद म्हणावे. गद्यातील विचार, अनुवादामध्ये पद्यात योग्य पद्धतीने भावात्मक पातळीवर येत नाहीत. गद्य अनुवादाचे वहन पद्यात करावयाचे ठरविले तर अशा अनुवादाला पद्य अनुवादच म्हणणे योग्य ठरेल. अन्यथा घोटाळे निर्माण होतील. मूळ विचाराशी प्रामाणिक राहता येणार नाही.

३) छंद अनुवाद (Metric Translation) : लोकवाङ्मयातून परंपरेने वेगवेगळ्या छंदाचा जन्म झाला. छंद हा एक पद्य रचना प्रकार आहे. पद्यात छंदाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. ओवी आणि अभंग तसेच स्फुट रचना यांना छंद म्हटले जाते. ओवी आणि अभंगाचा आशयात्मक अनुवाद होणे महत्त्वाचे असते. अशा अनुवादामध्ये आशयाला (context) महत्त्व असते. त्यामध्ये संरचना (structure) महत्त्वाची मानली जात नाही. उदा. संत तुकारामांच्या निवडक कवितांचा अनुवाद दि. पु. चित्रे यांनी 'शेज तुका' या नावाने इंग्रजी भाषेत केला. त्यामुळे तुकारामांची कविता आशयाच्या पातळीवर इंग्रजी भाषेमध्ये उतरली का? असा महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो. तेव्हा त्याचे दिलेले उत्तर छंदानुवादामध्ये गृहित धरले जाते.

ब) साहित्य प्रकारानुसार -

साहित्य प्रकारातील अनुवाद कार्य कठीण समजले जाते. साहित्यामध्ये संवेदना, भावभावना, आशय, विषय व शैली हे घटक आशयरूपाने आविष्कृत होतात. साहित्य प्रकारांमध्ये या तत्त्वाची प्रमुखता महत्त्वाची मानली जाते. भाषेचा शब्दशक्ती विचार महत्त्वाचा मानला जातो. अभिधा, लक्षणा आणि व्यंजना या त्रिविध शक्तीद्वारे विचाराचे कार्य चालू असते. शब्दशक्तीबरोबर साहित्यामध्ये अलंकारिक भाषा, शैली आणि लेखकाचा साहित्यविषयक दृष्टिकोन महत्त्वाचा मानला जातो. साहित्य प्रकारातील अनुवाद कार्य एक प्रकारे पुनःसृजनच असते. रचनेचा जिवंतपणा महत्त्वाचा ठरतो. त्यामुळे साहित्याचे जे प्रमुख प्रकार पडतात त्या प्रकाराचा अनुवाद येथे अपेक्षित असतो.

१) काव्यात्मक अनुवाद

महाकाव्यापासून ते मुक्त छंदापर्यंत कवितेचे अनेक प्रकार पडतात. कवितेचा अनुवाद ही पूर्णतः पुनःसृजनाची प्रक्रिया असते. कवितेमध्ये भाव, सौंदर्यतत्त्व, शैली, सांस्कृतिक संदर्भ आणि विचार महत्त्वाचे असतात. कवितेचा अनुवाद पुनःसृजन असल्यामुळे अनुवाद करताना अनुवादकाकडे प्रतिभा असणे आवश्यक मानले जाते. तरच तो अनुवाद आशयात्मक पातळीवर सरल होऊ

शकतो. कवितेचा गद्यातील अनुवाद लयपूर्ण होणे आवश्यक असते. कविता ही गद्यातही चांगल्या पद्धतीने उतरते पण केव्हा? तर, मूळ रचनेमध्ये क्लिष्टता असता कामा नये. कवितेचा अनुवाद करणे अत्यंत नाजूक काम आहे. कालिदासाच्या 'मेघदूत' या महाकाव्याचे संस्कृत भाषेतून अनेक भाषांमध्ये अनुवाद झाले. उत्तम कलाकृती ही नेहमी अनुवादानुकूल असते. कारण ती श्रेष्ठ कलाकृती म्हणून मान्यता पावलेली असते. जेथे जेथे असा अनुभव येतो तेथे तेथे अनुवाद हा पुनःसृजनाची प्रक्रिया पार पाडतो. म्हणून कवितेचा अनुवाद हा साहित्यिक दृष्टिकोणातूनच विचार केला तर कठीण समजला जातो. यासंदर्भात अपर्णा साबणे लिहितात, "कविता वाचून त्यातील व्यंजना समजावून घेऊन त्याचा अर्थ लावून त्याचे आकलन होणे कठीण काम असते. ते झाल्यावर त्या कवितेचा आशय शब्दबद्ध करणे हे त्याहून कठीण काम असते. त्यासाठी सूक्ष्म संवेदनशीलता, ज्या भाषेत आपण भाषांतर करणार आहोत त्या भाषेतील शब्दांची अचूक निवड, समर्पक छंदप्रकारांची निवड, ध्वन्यानुभवाची प्रतिनिर्मिती इत्यादी कौशल्ये पणाला लावावी लागतात. काही वेळा भाषांतर करताना मूळ कवितेतील सौंदर्यानुभव हा भाषांतरित कृतीमध्ये हरवण्याचीच जास्त शक्यता असते. उदा. कुसुमाग्रजांची 'कणा' ही कविता. इंग्रजीतही भाषांतरित झालेली आहे आणि हिंदीमध्येही प्रसिद्ध कवी गुलजार यांनी तिचा अनुवाद केलेला आहे." उदा. 'कणा' - कुसुमाग्रज

“ओळखलंत का मला?” पावसात आला कोणी
कपडे होते कर्दमलेले केसांमध्ये पाणी
क्षणभर बसला नंतर हसला बोलला वरती पाहून
गंगामाई पाहुणी आली गेली घरट्यात राहून
माहेरवाशीण मुलीसारखी चार भिंतीत नाचली
मोकळ्या हाती जाईल कशी बायको मात्र वाचली
भिंत खचली चूल विझली होते नव्हते गेले
प्रसाद म्हणून पापण्यांमध्ये पाणी थोडे ठेवले
कारभारणीला घेऊन संगे सर आता लढतो आहे.
पडकी भिंत बांधतो आहे चिखलगाळ काढतो आहे.”
खिश्याकडे हात जाताच हसत हसत उठला
“पैसे नकोत सर जरा एकटेपणा वाटला
मोडून पडला संसार तरी मोडला नाही कणा
पाठीवरती हात ठेवून फक्त लढ म्हणा !”

Kana

He came in he rain and said,
“Do you remember me sir?”
His clothes all too Muddy

And his hair was full of water
He sat for a moment and then smiled,
And then he spoke all the same,
“In my nest she lived and left
When as guest Mother Ganges came”
Like a married daughter back home
She danced around the house,
Never to return empty handed
She just spread only my spouse.
“The wall & fell and the strove drenched,
She took all that was to bear,
And for the blessing of good bye,
She left in the eye only the tear,
With my wife by my side,
Sir, I am now fitting it all.
Am clearing up the sludge,
And building the broken wall,
A sudden he stood up with laugh.
When for the pocket went my hand,
No money sir, no money, he said,
Just felt alone from where I stand,
Shattered two pieces is the life Sir,
But my spine still holds its might,
Place your hand on my back,
And just say, “Go. Fight.”

“सर मुझे पहचाना क्या?”

बारिश में कोई आया
कपडे थे मुथडे हुवे और बाल सब भिगे हुए
पलभर बैठा, फिर हँसा
और बोला उपर देखकर
“गंगा मैया आई थी मेहमान होकर
कुटिया में रहकर गई |
मायके आयी हुई लडकी की मानिन्द

चार दिवारों पर नाची
खाली हात जाती कैसे ?
खैर, पत्नी बची है |
दीवार चूर हो गई चुल्हा बुझा
जो था, नहीं था, सब गया |
प्रसाद पलकोंके नीचे चार कतरें रख गई है
पानी के |
मेरी औरत और मै, सर लड रहे
मिट्टी किचड फेंककर
दीवार उठाकर आ रहा हूँ |
जेब की जानिब गया था हाथ कि हसकर
उठा वो
'न, न' जैसे नहीं सर
युँही अकेला लग रहा था
घर तो टूटा रीढ़ की हड्डी नहीं टूटी मेरी
हाथ रखिये पीठपर और इतना कहिये की
'लडो... बस !'

'कणा' या कवीवर्य कुसुमाग्रजांच्या सुप्रसिद्ध कवितेचा गुलजार यांनी केलेला अनुवाद आशयनिष्ठ आहे. मूळ भाषा व लक्ष्य भाषा या दोहोंचाही सांस्कृतिक, सामाजिक व प्राकृतिक प्रश्न अनुवादकर्त्याला समजावून घ्यावा लागतो. तो बारकाईने कळला नाही तर अनुवाद प्रक्रियेत अडचणी निर्माण होतात. कवितेचा अनुवाद अन्य प्रकारापेक्षा निश्चितच कठीण व दुस्तर असतो. कविता ही छोट्या-छोट्या कडव्यांनी बनलेली असते. त्यामुळे असा अनुवाद करताना जाणीवपूर्वक करावा लागतो.

२) कथात्मक अनुवाद

कोणत्याही भाषेमध्ये इतर साहित्यप्रकाराच्या तुलनेत कथा वाङ्मय हा प्रकार अधिक लोकप्रिय असतो. इतर प्रकारापेक्षा कथात्मक वाङ्मयाला अनुवादामध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात मागणी असते. भारतीय पातळीवर जाऊन विविध भाषांमधील कथा वाङ्मयाचा विचार केला तर बंगाली, पंजाबी, गुजराती, तमिळ, तेलुगु, कानडी, आसामी, उडिया व महाराष्ट्री भाषेतील लिहिल्या गेलेल्या कथात्मक वाङ्मयाला महत्त्वाचे स्थान आहे. कथात्मक साहित्यातील अनुवादामध्ये देशकाल परिस्थिती व संस्कृती यांना महत्त्व आहे. कथात्मक साहित्य मानवी जीवनातील विविध घटना प्रसंगांना अधोरेखित करते. तसेच मानवी जीवन, रीतिरिवाज, जीवनमूल्ये आणि सांस्कृतिक परिवेश यांना शब्दबद्ध करण्याचे कार्य करते. सांस्कृतिक संदर्भ हा अनुवादामध्ये मूळ भाषेतील विचार

लक्ष्यभाषेत वहन करताना अडचणीचा ठरतो. अनुवादाची सर्वात मोठी अपेक्षा ही असते की, स्रोत भाषेतील सांस्कृतिक विचारसरणी ही लक्ष्य भाषेत अनुवादित झाली पाहिजे. कथात्मक साहित्य हा खऱ्या अर्थाने समाजाचा आरसा असतो. भारतीय पातळीवर वेगवेगळ्या प्रदेशातील लेखकांना अनुवादाच्या माध्यमातून जोडले जाते. उदा. मराठी - भालचंद्र नेमाडे, वि. स. खांडेकर, कुसुमाग्रज; हिंदी - प्रेमचंद, हरिवंशराय बच्चन; बंगाली - बंकिमचंद्र चॅटर्जी; पंजाबी - अमृता प्रीतम तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर टॉलस्टॉय, थॉमस हार्डी, शेक्सपीयर, शेले, कीट्स व बायरन अशा लेखक व कवींच्या साहित्यातील अनुवादित रचनेचे स्थानांतरण लक्ष्य भाषेत केले की, अनुवादाच्या माध्यमामुळे विचार कळण्यास मदत होते. कथा वाङ्मयाचे अनुवाद म्हणूनच अवघड ठरतात. कारण देश-विदेशातील संस्कृती व समाज अनुवादांमुळे कळण्यास मदत होते. यासंदर्भात प्रा. वसंत बापट लिहितात, “अनुवादाचे काम बिकट असले तरी अनुवाद हे झालेच पाहिजेत. प्रत्येक साहित्य म्हणजे विशिष्ट संस्कृतीचे अपत्य असते आणि त्या संस्कृतीच्या गुणमापनाचे प्रमाण देखील असते. अशा वैशिष्ट्यांचे अवलोकन आपल्या संस्कृतीच्या समृद्धीला कारणीभूत होते.”^२ थोडक्यात असे की, कथात्मक वाङ्मयाचा अनुवाद मानवी दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण मानला जातो.

३) नाट्यानुवाद

नाटक हा वाङ्मयप्रकाराचा महत्त्वाचा व प्रमुख भाग समजला जातो. कविता, कथा, कादंबरी व नाटक या रचना प्रकारांतून साहित्यिक आपल्या विचाराची प्रामुख्याने मांडणी करतो. प्राचीन काळी आपले विचार मांडण्यासाठी काव्य व नाट्य हे दोनच प्रकार मानले जात होते. भरतमुनी या साहित्यशास्त्र मीमांसकानी ‘नाट्यशास्त्र’ हा ग्रंथ लिहून रस कसा निर्माण होतो याची चर्चा केली आहे. रस हे नाटकाचे मूलतत्त्व आहे. हे पहिल्यांदा भरतमुनीने मांडले. नाटकाचे जेव्हा अनुवाद होतात, तेव्हा ते अनुवाद होत नाहीत तर रूपांतरे ठरतात. अनुवादामध्ये स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्य भाषेत मांडताना अनुवादकाला नाटक या वाङ्मय प्रकाराचे सूक्ष्म ज्ञान असणे आवश्यक आहे. अनुवाद हा फक्त कथानकाचा होत नाही तर नाटकामध्ये मंचीय स्वरूप देखील महत्त्वाचे ठरते. नाटकामध्ये नेपथ्य, अभिनय व कलावंत या घटकांना देखील कथानकाएवढेच महत्त्व असते. अनुवादामध्ये रंगमंच व शैली हे घटक देखील महत्त्वाचे ठरतात.

त्याचबरोबर इ.स. १८६० व १८८० हा कालखंड नाट्य वाङ्मयाच्या दृष्टीने बुकीश नाटके छापणारा म्हणून ओळखला जातो. याच काळात इंग्रजीतील विल्यम शेक्सपीयर यांची नाटके उदा. ज्युलियस सीझर, हॅम्लेट, ऑथेल्लो व विंटेर्स टेल या नाट्याकृती अनुवाद वा भाषांतराच्या रूपाने मराठी भाषेत येऊ लागल्या. गो. ब. देवलांनी ‘ऑथेल्लो’ या नाटकाचे ‘झुंजारराव’ असे भाषांतर केले. तर गोपाळ गणेश आगरकर यांनी हॅम्लेटचे ‘विकारविलसित’ असे नाट्यरूपांतर केले. अर्थात् इंग्रजी नाटकाचा तोंडवाळा भाषांतराच्या रूपाने मराठी भाषेत येऊ लागला. या अनुवादित वा भाषांतरित नाटकानी अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठी भाषेत प्रबोधनाचे एक नवप्रवर्तन घडवून आणले. यासंदर्भात डॉ. मधुकर मोकाशी लिहितात, “अशा प्रकारच्या अनुवादामुळे परदेशांतील

सांस्कृतिक, राजकीय घडामोडी, नीतिमूल्ये, विचारप्रणाली, आचारविचार यांचा अप्रत्यक्षपणे परिचय घडून येण्यास मदत होते. शिवाय साहित्य व कलाकृतीच्या निर्मितीची अंगे, तंत्रविशेष, व्यक्तिचित्रण, निसर्गवर्णने यांसह कलाकृतीच्या निर्मितीचा घाट इत्यादी अनेक गोष्टींचे मर्म समजते.”^३ थोडक्यात असे म्हणता येईल की, नाटक या वाङ्मयप्रकाराचा अनुवाद हा कठीण असतो. ती एक सांस्कृतिक गरज म्हणून करावा लागतो.

क) विषयाच्या आधारानुसार

गद्य व साहित्य प्रकारानुसार अनुवादाचे प्रकार अभ्यासल्यानंतर विषयावर आधारत अनुवादाच्या काही प्रकारांचा अभ्यास करणे येथे अभिप्रेत आहे. अनुवाद वा भाषांतराचे क्षेत्र व्यापक आहे. कविता, कथा, कादंबरी, नाटक या रचनाप्रकारांपासून ते पत्रकारिता, कायदेविषयक, वैज्ञानिक, धार्मिक, ललित साहित्य, कार्यालयीन, गणिती, ऐतिहासिक व तांत्रिक अनुवादाचा विचार या भागात केला जातो. भाषा कौशल्याचा विचार करता आज फक्त वृत्तपत्रीय अनुवादाची गरज निर्माण झाली आहे. उपरोक्त सर्व अनुवाद, शासनाची वेगवेगळी कार्यालये व विभागाशी संबंधित आहेत. त्यामुळे अशा अनुवाद वा भाषांतराची प्रासंगिकता त्या त्या विषयाला अनुसरून होत असे.

१) पत्रकारिता अनुवाद : भारतीय राज्यघटनेने संसद विधिमंडळ (विधीपालिका) यांनी वेळोवेळी तयार केलेले नियम वा कायदे यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी कार्यपालिकेची रचना केली. कार्यपालिकेत नोकरशाही संसदेच्या अधिकारात कार्य करते. त्याला कायद्याच्या भाषेत प्रशासकीय स्तर असे देखील म्हटले जाते. यानंतर संसद/विधिमंडळ, कार्यपालिका यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी न्यायपालिकेचा जन्म झाला. न्यायालय कायदेशीरदृष्ट्या शासन व प्रशासनावर अंकुश ठेवण्याचे कार्य करते. यास ‘न्यायपालिका’ असे म्हणतात. या देशाच्या तीन आधारभूत स्तंभानंतर चौथा स्तंभ म्हणून पत्रकारितेचा उल्लेख केला जातो. ब्रिटिश कालखंडात मराठी भाषेत ६ जानेवारी १८३२ मध्ये बाळशास्त्री जांभेकर यांनी ‘दर्पण’ नावाचे पहिले वृत्तपत्र सुरू केले. एका बाजूला मराठी व दुसऱ्या बाजूला इंग्रजी लेखन छापणे असे कार्य चालू होते. म्हणजे इंग्रजी मजकूर पुन्हा मराठी भाषेत अनुवादित करणे अशा स्वरूपात कार्य चालू होते. पत्रकारिता हे मानवी जीवनातील अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे. मुद्रित पत्रकारितेबोबर महाजालीय पत्रकारिता येथे अंतर्भूत असते. उदा. आकाशवाणी, दूरदर्शन व वृत्तवाहिन्या इत्यादी. या सर्वांची मदत भाषेवर अवलंबून असते. वृत्त संपादन, चित्रीकरण, प्रक्षेपण, निवेदन, विश्लेषण, संवाद व मुलाखती इत्यादी माध्यमांसाठी भाषेची गरज भासते. हे कार्य व्यवस्थितपणे पार पाडण्यासाठी अनुवादाची गरज भासते. म्हणून प्रसारमाध्यमांत मजकूर एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत वहन करण्यासाठी अनुवाद कार्य अपेक्षित असते. म्हणून पत्रकारिता हे माध्यमाच्या दृष्टीने विचार केला तर महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते व त्याची प्रासंगिकताही जाणवते.

२) कायदेविषयक अनुवाद : कायदेविषयक अनुवादाचा संबंध हा न्यायालयीन प्रक्रियेशी निर्माण होतो. न्याय व कायदा यांच्यासंबंधीची सामग्री स्रोत भाषेतून लक्ष्य भाषेत अनुवादित होण्याच्या

क्रियेला कायदेविषयक अनुवाद असे म्हणतात. ही सर्व माहिती इंग्रजी भाषेत असल्यामुळे सामान्य माणसाला समजत नाही. त्यासाठी कायदेविषयक अनुवादाची गरज निर्माण होते. न्यायालयाची न्यायदान करण्याची पद्धती इंग्रजी भाषेतून असल्यामुळे पक्षकाराला न्याय काय दिला आहे हे समजत नाही, वकील पक्षकाराची बाजू कशी मांडतो, न्यायालय न्याय इंग्रजी भाषेत देत असल्यामुळे समजत नाही. त्यामुळे न्यायालयाची भाषा मातृभाषा किंवा राष्ट्रीय हिंदी माध्यम असावी. कायद्याचा प्रत्येक शब्द हा तंतोतंत अर्थपूर्ण असला पाहिजे. अनुवाद करताना अनुवादकाकडून थोडीशीही गडबड झाली तरी न्याय देताना व युक्तिवाद करताना वकिलांकडून चुका होण्याची दाट शक्यता असते. नियम, उपनियम, विधेयक व परिशिष्ट अशी कायदेशीर माहिती योग्य पद्धतीने सामान्य माणसांपर्यंत पोहचली पाहिजे. वैज्ञानिक अनुवादाप्रमाणे कायदेशीर अनुवादामध्ये स्पष्टता, सोपेपणा, निःसंदिग्धता व अलंकारहीन शब्दांना महत्त्व असते. कायद्याची भाषा ही अत्यंत गुंतागुंतीची व व्यामिश्र असते. त्यामुळे कायदेविषयक अनुवाद करताना अत्यंत सावधपणे भूमिका पार पाडली पाहिजे. अन्यथा वादाचे विषय उपस्थित होण्याची दाट शक्यता असते. कायदेविषयक अनुवाद हा एकूणच मानवी जगण्याचा व व्यवहाराचा महत्त्वाचा भाग आहे. त्यामुळे असे अनुवाद काळजीपूर्वक व जपून करावेत.

३) वैज्ञानिक अनुवाद : सध्याचे युग हे विज्ञानाचे व तंत्रज्ञानाचे म्हणून ओळखले जाते. माहिती तंत्रज्ञानानी जगात स्फोट केला आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचे साहित्य इंग्रजी व अन्य पाश्चिमात्य साहित्यातून अनुवादित केले जाते. शिक्षणामध्ये प्राथमिक स्तरापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत विज्ञानाचा अभ्यास व्यापक पद्धतीने केला जातो. विज्ञानामधील सिद्धांत व प्रयोगाचे विश्लेषण अचूक पद्धतीने द्यावे लागते. स्रोत भाषेतील सामग्री लक्ष्य भाषेमध्ये अत्यंत इमानदारीने आणि वैज्ञानिक शब्दयुक्त पद्धतीने अनुवादित झाली तरच अनुवादकार्य यशस्वी झाले असे म्हणता येते. वैज्ञानिक अनुवादामध्ये आशय महत्त्वाचा व शैली गौण मानली जाते. अशा प्रकारचा अनुवाद विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त समजला जातो. वैज्ञानिक अनुवाद सरळ, स्पष्ट व संकल्पनापूर्ण होणे आवश्यक आहे. वैज्ञानिक साहित्यातील अनुवाद हा काही अपवाद सोडले तर तो पूर्ण उतरतो. म्हणून अशा अनुवादाला वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून वेगळे स्थान प्राप्त होते.

४) धार्मिक अनुवाद

या प्रकारामध्ये धर्मविषयक अनुवादाचा विचार केला जातो. धर्म हा मानवी जगण्याचा मूलाधार समजला जातो. पुरातन काळापासून मानवाने मनःशांतीसाठी धर्म ही बाब महत्त्वाची मानली. धर्म म्हटला की, त्याचे रक्षण करण्यासाठी वेगवेगळ्या ग्रंथांची निर्मिती करण्यात आली. रामायण, महाभारत, भगवद्गीता व वेगवेगळे धर्मग्रंथ निर्माण करण्यात आले. हे सर्व ग्रंथ मूळात संस्कृत भाषेत असल्यामुळे एक तर बहुजन समाजाला शिक्षणाचा हक्क नाकारला होता. त्यामुळे लिहिता आणि वाचता येत नसे. अशा समाजाला शहाणे करण्यासाठी पहिल्यांदा शिक्षणाची गरज होती. तर दुसरीकडे संस्कृतात बंदिस्त झालेले ज्ञान बंधमुक्त करावयाचे होते. ज्ञान बंधनापासून मुक्त

झाले की, आपल्याला धर्मग्रंथ वाचता येतील ही एक त्यामागे धारणा होती. या भूमिकेतून धर्मग्रंथांचे अनुवाद होऊ लागले. संत ज्ञानेश्वर हे बाराव्या शतकामध्ये भगवद्गीतेवर भाष्य करून त्यातील विचार ओवीरूपी माध्यमातून लोकांपुढे ठेवू लागले. म्हणून ते प्राकृतमध्ये रचना करणारे बाराव्या शतकातील पहिले अनुवादक समजले जातात. दरम्यानच्या काळात संत एकनाथ देखील अनुवादकाचीच भूमिका पार पाडीत होते. पंडित कवींनी देखील संस्कृत भाषेतील ग्रंथ प्राकृत भाषेत अनुवादित केले. त्यामुळे धर्मग्रंथातील विचार लोकांना कळू लागला. ही सर्व किमया अनुवाद कार्य करीत होती. स्रोत भाषेतील धर्मग्रंथ लक्ष्य भाषेत प्रामाणिकपणे पुढे ब्रिटिश काळात अनुवादित वा भाषांतरित होऊ लागले. त्यामुळे धर्मग्रंथपर विचार महिमा वाढू लागला. एकोणिसाव्या शतकात लेले, कुंटे, महाजनी व पाळंदे यांनी मोठ्या प्रमाणात अनुवाद कार्य आरंभिले. त्यामुळे धर्मग्रंथांचा अनुवाद करण्यासाठीचा एक मोठा प्रयत्न होऊ लागला. हे या धार्मिक ग्रंथातील विचाराचे फार मोठे यश आहे.

५) ललित साहित्याचा अनुवाद

ललित साहित्य व ललितेतर साहित्य असे साहित्याचे दोन भाग पाडले जातात. ललित साहित्यामध्ये भाव, भावना, विचार कल्पना आणि मानवी जगण्याचा यथार्थवादी विचार मांडलेला असतो. ललित साहित्य मानवी भाव-भावनांना आवाहन करते. म्हणूनच ललितेतर साहित्यापेक्षा त्याचे वेगळेपण आपल्याला जाणवते. ललितेतर साहित्यात किचनमधील वस्तू, किराणा दुकानातील वस्तुंच्या खरेदीची यादी यांचा समावेश होतो. त्यामुळे ललितेतर साहित्याचा अनुवाद करणे सोपे असते. याउलट ललित साहित्यामध्ये कविता, कथा, कादंबरी, नाटक व अन्य रचनाप्रकारांचा समावेश होतो. अशा साहित्याचा अनुवाद करणे महत्कठीण कार्य असते. लेखकाच्या मनातील विचार आणि कल्पना साहित्यात व्यक्त झालेल्या असतात. त्यामुळे स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्य भाषेत अनुवादित करताना मूळ कथानकासह उतरला तर ललित साहित्याचा अनुवाद यशस्वी झाला असे म्हणता येते. ती अनुवादकाची एक प्रकारे कसोटी असते. म्हणून ललित साहित्याचा अनुवाद करणे अवघड व तितकेच जिकरीचे तसेच जोखमीचे कार्य असते.

६) कार्यालयीन अनुवाद

राज्य सरकार व केंद्र सरकार यांची कार्यालये देशाच्या काना-कोपऱ्यात कार्यरत असतात. संसद व विधिमंडळाने तसेच त्यांच्या कार्यालयातील विविध विभागाने वेळोवेळी घेतलेले निर्णय, राबविलेल्या विविध योजना दिल्लीपासून गल्लीपर्यंत पोहचविण्यासाठी भाषेचा आधारभूत भाग महत्त्वाचा असतो. ही परिपत्रके हिंदी व इंग्रजी भाषेत असतात. हा देश विविधतेने व भाषा समृद्धीने नटलेला आहे. देशात वेगवेगळ्या भाषा बोलणारे लोक राहतात. तेव्हा शासनाने घेतलेले निर्णय लोकांपर्यंत गेले पाहिजे, या भूमिकेतून अनुवाद कार्य होत असते. सद्याचे युग हे खासगीकरण, उदारीकरण व आर्थिकीकरण या तत्वांवर आधारित आहे. त्यामुळे सद्याच्या युगातील प्रसारमाध्यमे व संपर्काची साधने बदलली आहेत. पत्रकारिता, आकाशवाणी व दूरदर्शन या माध्यमांद्वारे संदेशन

केले जात असे. परंतु या स्पर्धेच्या युगात सोशल मीडियाने क्रांती केली. व्हॉट्सअप, फेसबुक, यूट्यूब व इंटरनेटद्वारे जगाशी संपर्क होऊ लागला. खेडे हे जग बनले. त्यामुळे कार्यालयीन अनुवादाला जागतिकीकरणाच्या काळात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले. कार्यालयीन अनुवाद हा मानवी जीवनाचा श्वास बनला.

७) गणिती अनुवाद

या प्रकारामध्ये गणिती पद्धतीने म्हणजे वस्तुनिष्ठ अनुवाद केला जातो. गणित (Math) हे एक शास्त्र आहे. शास्त्रामध्ये प्रमेय विश्लेषण, आकडेवारी, भौमित्तक व प्रयोगांद्वारे मांडली जातात. त्यामुळे अशा प्रकारचे अनुवाद अत्यंत काटेकोरपणे करावे लागतात. शास्त्राला परिभाषा असते. परिभाषा ही सिद्धांताची मांडणी करते. गणितामध्ये सूत्र असते. त्या सूत्राद्वारे गणितातील उत्तरे शोधली जातात. रामानुजन यांनी शून्याचा शोध लावला. शून्याला गणितामध्ये खूप महत्त्व आहे. शून्याचा आकार वाढला की, आकडेमोड होते. ही आकडेमोड गणिती अनुवादामध्ये विशिष्ट चौकट तयार करून सोडविली जाते. तेव्हा गणितातील सूत्र, सांख्यिकी ही स्रोत भाषेतून लक्ष्य भाषेत वहन करताना अनेक अडचणी येतात. परंतु या अडचणींवर मात करून लक्ष्य भाषेत मांडल्या की, अनुवादकार्य सफल झाले, असे म्हणता येते. उदा. $2+2=4$ या दोन संख्यांची बेरीज चार ऐवजी पाच येत नाही का? तर येथे सूत्रात्मक शास्त्रीय भाषा महत्त्वपूर्ण ठरते. त्यामुळे येथे कल्पनेला वाव नसतो, तर बौद्धिकतेला आवाहन असते. हे आव्हान अनुवाद करणाऱ्या व्यक्तीने पेलायला हवे. अन्यथा गणिती अनुवाद घोटाळे निर्माण करतात.

८) ऐतिहासिक अनुवाद

या प्रकारामध्ये ऐतिहासिक घडामोडी, गतकालीन घटना-प्रसंग महत्त्वाचे ठरतात. इतिहास हा भूतकाळामध्ये घडून गेलेल्या घटनांवर आधारित असतो. इतिहासाचे प्राचीन, मध्ययुगीन, अर्वाचीन असे कालखंड पडतात. वेगवेगळ्या देशांचा इतिहास, संस्कृती, पुरातन काळातील मानवी जीवन, रूढी, परंपरा यांचा अभ्यास इतिहासाला मान्य असतो. इतिहासाचे संशोधन घटना व प्रसंगावर आधारित असते. त्यामुळे बऱ्याचदा सत्याचा अपलाप घडताना दिसतो. म्हणून प्रसिद्ध इतिहासतज्ज्ञ वि. का. राजवाडे म्हणतात की, एखादे अस्सल चिटोरे देखील इतिहासाच्या संदर्भातील महत्त्वाच्या घडामोडींवर भाष्य करू शकते. तसेच मांडलेल्या पुराव्याला किंवा लेखनप्रकाराचे ऐतिहासिक सत्य नाकारू शकते. त्यामुळे ऐतिहासिक संशोधनाचे अनुवाद करणे अवघड व दुस्तर कार्य बनते. म्हणून अनुवादकर्त्याने मूळ इतिहास स्रोत भाषेतून लक्ष्य भाषेत अनुवादित करताना गांभीर्याने इतिहासाचा विपर्यास होणार नाही याची काळजी घेऊन करावा लागतो. अन्यथा सत्य अंधारल्यासारखे होते.

९) तांत्रिक अनुवाद

सद्याचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे म्हणून ओळखले जाते. विज्ञानाने संशोधनाच्या माध्यमातून वेगवेगळे शोध लावले. हे शोध शेतातील नांगराच्या फाळापासून ते अगदी आकाशात मुक्त विहार करणाऱ्या जेट विमानापर्यंत. इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांतीनंतर जग झपाट्याने बदलत चालले.

नवनव्या शास्त्रीय संकल्पना उदय पावू लागल्या. गरज ही शोधाची जननी आहे. याचाच परिणाम म्हणून तंत्रज्ञानातील प्रगती दिसते. अशा बाबींचा अनुवाद करताना अनुवादकाला गांभीर्याने व लक्षपूर्वक विचार करावा लागतो. तरच हा अनुवाद संकल्पनायुक्त बनून लक्ष्य भाषेतील ज्ञानात भर पाडतो. म्हणून तांत्रिकी अनुवादाचे महत्त्व वादातीत आहे.

ड) भाषाशास्त्रीय तत्त्वानुसार

आतापर्यंत आपण सर्वसाधारणपणे प्रकारानुसार अनुवादाचे स्वरूप पाहिले. अनुवाद हा जीवनाच्या अनेक अंगांना भिडणारा असतो. त्यामुळे अनुवादाची अनेक क्षेत्रे विचारवंत व अभ्यासकाला आव्हान देत असतात. अनुवाद हा गद्य, पद्य, साहित्यरचना व विषयावर आधारित केला जातो. परंतु याही पलीकडे शास्त्रीय दृष्टिकोन ठेवून केला तर वाङ्मयीनदृष्ट्या अनुवादाचे मोल अधिक वाढते. भाषा हे मानवी जीवनाचे महत्त्वाचे अंग आहे. भाषेशिवाय मानवाचे दैनंदिन जीवन जगणे अशक्यप्राय गोष्ट आहे. व्याकरण भाषेची रचना नियंत्रित करते, तर भाषा ही शास्त्रीय दृष्टिकोनातून भाषेच्या विविध अंगोपांगाचा अभ्यास करते. भाषेचे एक शास्त्र आहे. हे शास्त्र प्रतीक, चिन्ह व्यवस्था, ध्वनीपरिवर्तन व अर्थपरिवर्तन या अंगाने अभ्यास करते. भाषा व संस्कृती हे दोन घटक अनुवादामध्ये महत्त्वाचे मानले जातात. यासंदर्भात डॉ. भालचंद्र नेमाडे लिहितात, “भाषा व संस्कृती संपर्काचे मोठे वाहक असून त्याद्वारे अत्यंत मूलभूत विचार, मूल्ये, रूपबंध, कथनतंत्रे इत्यादी एका संस्कृतीने प्रथम शोधून काढलेल्या गोष्टी नकळत देशोदेशी पसरतात, असे लक्षात येते. पंचतंत्रातील गोष्टी सहाव्या शतकात हिंदुस्थानातून इराणमार्गे बगदाद व कॉन्स्टिनोपल ह्या केंद्रातून युरोपभर पसरल्याचे मॅक्समुलरने शोधून काढीपर्यंत कोणाला माहीत नव्हते. ह्यावरून भाषांतराचे सांस्कृतिक कार्य महत्त्वपूर्ण मानावे लागते.”^४ भाषाशास्त्र हे अनुवादाला पूरक कार्य करते. अनुवाद हा भाषेवर आधारित असतो. त्यामुळे भाषाशास्त्रीय तत्त्वानुसार अनुवाद झाला तर भाषेच्या विविध अंगाने अनुवादकार्य पुढे घेऊन जाता येते. अनुवादकाला अनुवाद करताना शब्द, अर्थ ज्ञानाबरोबर अमिधा, लक्षणा व व्यंजना या गोष्टीचे सूक्ष्म ज्ञान असेल तर भाषिक दृष्टीने अनुवाद योग्य आशय देणारा ठरतो.

१) अंतःभाषा अनुवाद

अनुवाद हा एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेतही करता येतो. तसेच एकाच भाषेतून अंतःस्तरीय पद्धतीनेही करता येतो. उदा. मराठी भाषा ही इ. स. दहाव्या शतकापासून बोलली व लिहिली जाते. बाराव्या शतकापासून मराठी भाषेत अनेक विचारप्रवाह निर्माण झाले. महानुभाव व वारकरी संप्रदायाची भाषा प्राकृत होती. हे साहित्य समजावयास कठीण होते. प्राकृत भाषेतील महानुभावांची व संतांची भाषिक चिन्हव्यवस्था व प्रतीक व्यवस्था ही आजच्या मराठी भाषेच्या तुलनेत भिन्न होती. चिन्हव्यवस्था व प्रतीके भाषेचे रूप बदलतात. याठिकाणी आपण संत ज्ञानेश्वरांच्या काव्याचे उदाहरण पाहू.

“ज्ञानासि सृजन्म जोडे |

आपुली विश्रांति ही परि वाढे |

जिया संपत्ती ते पवाडे

सांगैल दैवी ।”^५

संत ज्ञानेश्वरांच्या ओवीचा नवा अन्वयार्थ लावताना तिचा भाषिक संबंध तिच्यातून निघणारा अर्थ पाहणे आवश्यक असते. ओवीतील ज्ञान, सुजन्म, विश्रांती व दैवी शक्ती या शब्दांचा अर्थ मूळात समजून घ्यावा लागतो. तरच ही ओवी अंतःभाषिक अनुवादकाच्या पातळीवर उतरते. यासंदर्भात डॉ. सदा कऱ्हाडे लिहितात, “एकाच भाषेतील प्रतीक व्यवस्थेतून व्यक्त होणारा अर्थ त्याच भाषेतील दुसऱ्या प्रतीक व्यवस्थेतून व्यक्त केला जातो. तेव्हा तो अंतःभाषिक अनुवाद होतो. त्याला अन्वयांतर असेही म्हणतात.”^६ अनुवादकामध्ये अनुवादकांनी मूळ चिन्हात्मक प्रतीकव्यवस्था समजून घेतली तर अंतःभाषेमध्ये मूळ विचार चांगल्या पद्धतीने मांडता येतो. जेव्हा स्रोत भाषा आणि लक्ष्य भाषा या दोन्हीही एकच असतात. तेव्हाही अंतःभाषा अनुवाद हा उत्तम पद्धतीने होतो. कवितेचा अनुवाद गद्यात व गद्याचा अनुवाद पद्यात अर्थात् कवितेत, प्राचीन वाङ्मयाचा आधुनिक भाषेत अनुवाद होऊ शकतो. भाषारूपानुसार एकाच भाषेत अनुवाद केला जातो. यालाच अंतःभाषा अनुवाद असे म्हणतात.

२) आंतरभाषी अनुवाद

या अनुवाद प्रकारामध्ये स्रोत भाषेतील प्रतीके, चिन्हे दुसऱ्या भाषेत अर्थात् लक्ष्य भाषेत स्थानांतरित होतात. महात्मा गांधी यांचे ‘My experiement of my truth.’ हे इंग्रजी भाषेतील आत्मचरित्र मराठी भाषेत ‘माझे सत्याचे प्रयोग’ या नावाने अनुवादित झाले तेव्हा ते मूळ आशय व भाषिक संकेतासह व्यक्त झालेले असते. गो. ब. देवल व गो. ग. आगरकर यांनी अनुक्रमे शेक्सपीयरच्या ‘ऑथेल्लो’ व ‘हॅम्लेट’ या इंग्रजी नाटकाची ‘झुंजारराव’ व ‘विकारविलसित’ अशी भाषांतरे केली. त्यामुळे शेक्सपीयरची इंग्रजी नाटके मराठी भाषिकाला वाचता आली. येथे आंतरभाषिक म्हणजे अन्य भाषेतील आशय दुसऱ्या भाषेत प्रकट होतो. तेव्हा समतुल्यता हा अनुवादाचा महत्त्वपूर्ण सिद्धांत मानला जातो.

३) आंतर प्रतीक अनुवाद

आंतरप्रतीक अनुवाद या प्रकारामध्ये अनुवाद हा जसा एका भाषेत होतो तसा तो अन्य भाषेत देखील होतो. या अनुवाद प्रकारामध्ये भाषा ही मुख्यार्थाने आलेली नसून तीमध्ये प्रतीक म्हणजे चिन्हव्यवस्था कार्यरत असते. मूळ भाषेतून लक्ष्य भाषेत अनुवाद होताना प्रतीकाला प्राधान्य दिले जाते. यामध्ये भाषेचा पोत जसा बदलतो तसा आकृतिबंधही बदलतो. आंतर प्रतीक अनुवादामध्ये कादंबरीपेक्षा नाटक वेगळे असते. अरूण साधू यांची ‘सिंहासन’ कादंबरी प्रचंड गाजली. संबंध महाराष्ट्राच्या राजकारणाचं इतकं जिवंत व प्रत्ययकारी चित्रण या अगोदर क्वचितच कोणी उभं केलं असेल ! पुढे ‘मुंबई दिनांक’ आणि ‘सिंहासन’ या चित्रपटाची निर्मिती झाली. या चित्रपटाला विजय तेंडूलकर पटकथा लिहितात व जब्बार पटेल उत्कृष्ट दिग्दर्शन करतात. याचा अर्थ असा की, येथे घाट आणि संहिता बदलते. कादंबरीतून नवा रूपबंध चित्रपटासारखा तयार होतो. श्री. ना. पेंडसेसारखा प्रादेशिक कादंबरीकार ‘हृदपार’, ‘गारंबीचा बापू’ व ‘रथचक्र’ या कादंबऱ्यांवरून नाट्यकृतींमध्ये

रूपांतरेही करतात. शेक्सपीयरच्या इंग्रजी भाषेतील 'ऑथेल्लो' या नाटकाला महादेवशास्त्री कोल्हटकर व गो. ब. देवल आपापल्या पद्धतीने रंग देतात. त्याची स्वतंत्र कलाकृती निर्माण करतात. म्हणून या प्रकारातील अनुवाद प्रतीकासह (Symbol) बदलतो.

इ) अर्थानुवादानुसार अनुवाद

या प्रकारामध्ये मूळ भाषेतील आशय हा लक्ष्य भाषेतील दुसरा त्याच अर्थाचा शब्द वापरून केला जातो. म्हणून या अनुवादाने अर्थानुवाद असे म्हणतात. आपण रोजच्या व्यवहार प्रक्रियेमध्ये अनेक नवनवे शब्द वापरतो. उदा. इंग्रजी शब्द 'Thank you very much' - आपले खूप खूप आभार, 'Best of Luck' - कार्यसिद्धीस शुभेच्छा, 'God bless you' - ईश्वर तुमचे भले करो, 'To bring back the ashes' - पराभवाचा डाग पुसून काढणे इत्यादी इंग्रजी व मराठी शब्दांचे शब्दशः अर्थ वेगळे आहेत. पण त्यातून व्यक्त होणारा आशय एकच आहे. प्रमाण भाषेच्या अनेकानेक बोली भाषा निर्माण झालेल्या असतात. बोली प्रमाण भाषेला समृद्ध करतात. बोली भाषेचे लक्ष्य भाषेत अनुवाद करता येत नाही. कारण अर्थाच्या रूपांमध्ये बदल संभवतो. म्हणून भाषांतर्गत अनुवाद योग्य अर्थासह प्रकट होतात. उदा. 'अडला नारायण धरी गाढवाचे पाय हो !' या म्हणीचा मराठी भाषेशिवाय शब्दानुवाद करावयास गेलो तर अर्थाला बाधा येते. म्हणून येथे अर्थानुवादावरच भर देणे आवश्यक असते.

१) शाब्दिक अनुवाद

शाब्दिक अनुवाद हे प्रामुख्याने मूळ भाषेतील आशयाशी प्रामाणिक असतात. मूळ भाषेतील शब्दार्थ (Word), वाक्यरचना (Sentence), व्याकरण (Grammar) या निकषांना धरून लक्ष्य भाषेत अनुवाद केला जातो. येथे लक्ष्य भाषेतील मांडणी गौण समजली जाते. या संदर्भात डॉ.सदा कऱ्हाडे लिहितात, "शाब्दिक भाषांतर करताना वाक्यांच्या व परिच्छेदांच्या क्रमात अनावश्यक व अप्रस्तुत क्रमबदल करू नये अशी अपेक्षा असते. एका भाषेतील विचार दुसऱ्या भाषेत आणताना प्रत्येक शब्द, उपवाक्य (Clause) वाक्य इत्यादींकडे लक्ष द्यावे लागते. कोणत्याही घटकाकडे दुर्लक्ष करता येत नाही."^७ येथे अनुवादकाला पदरचे विचार घुसडण्यास स्वातंत्र्य नसते.

उदा. The father came from the college.

वडील कॉलेजमधून घरी आले.

The father have no money.

वडिलांकडे पैसे नाहीत.

शाब्दिक अनुवाद हा विज्ञान व तंत्रज्ञान या विभागाशी संबंधित साहित्याला उपयोगी पडतो. मात्र साहित्य प्रकारांच्या बाबतीत हा अनुवाद स्वीकारला जात नाही.

२) शब्द-प्रतिशब्द अनुवाद

स्त्रोत भाषेतील विचारांचे लक्ष्य भाषेत अनुवाद करताना एका शब्दाच्या ठिकाणी दुसऱ्या भाषेत तशाच अर्थाचा दुसरा शब्द ठेवला जातो. म्हणून या अनुवाद प्रकाराला शब्द-प्रतिशब्द अनुवाद

असे म्हणतात.

- मराठी - नरेश पडला बोलून चालून राजा.
हिंदी - नरेश गिरा बोलकर चलकर राजा |
इंग्रजी - Tree on monkey is

शब्द-प्रतिशब्द अनुवाद करताना प्रत्येक भाषेतील शब्दांची जागा वेगवेगळी असते. तरच वाचकाला त्याचा अर्थबोध होतो. अन्यथा अशा प्रकारे केलेले अनुवाद न्यायपूर्ण न होता हास्यास्पद ठरतात.

३) भावनिष्ठ अनुवाद

भावनिष्ठ अनुवाद स्रोत भाषेतून लक्ष्य भाषेत जेव्हा अनुवादित होतो तेव्हा आशय हा अर्थपूर्ण विचारांसह प्रकट होतो. यामध्ये मूळ भाषेतील लेखकाच्या शैलीकडे दुर्लक्ष केले जाते. भावनिष्ठ अनुवादामध्ये अनुवादकाची भाषिक अभिव्यक्ती व शैली यांना महत्त्व प्राप्त होते. अशा केलेल्या अनुवादाला पुनःसृजन असे म्हटले जाते. भावानुवादामध्ये शब्दांच्या पाठीमागे असणारा भाव प्रमाण मानला जातो. भावनिष्ठ अनुवादामध्ये म्हणी, वाक्प्रचार व अलंकारादी सजावट यांना पर्याय सापडत नाही. तेव्हा अनुवादकांनी मूळ कलाकृतीतील भावनिष्ठ अनुवाद करण्याच्या प्रक्रियेला महत्त्व द्यावे. भावनिष्ठ अनुवाद हा थोडक्यात मूळ कलाकृतीशी प्रामाणिक राहून केला जातो. कवितेतील अनुवाद हा खऱ्या अर्थाने भावनिष्ठ प्रकारात मोडतो.

उदा. कवी ग्रेस - आई
“ती गेली तेव्हा रिमझिम
पाऊस निनादत होता
मेघात मिसळली किरणे
हा सूर्य सोडवित होता
ती आई होती म्हणूनी
घनव्याकुळ मीही रडलो
त्यावेळी वारा सावध
पाचोळा उडवीत होता.”^८

उपरोक्त कवितेच्या अनुवादामध्ये अनुवादकाला स्वतःच्या पदरचे काहीही घुसडता येत नाही. अनुवाद हा विषयाला अनुसरून होतो. भाव हा कवितेचा आत्मा समजला जातो. म्हणून ग्रेसांची आई ही कविता जेव्हा भावनिष्ठ या कसोटीला उतरेल तेव्हा तो अनुवाद विश्वासयुक्त झाला असे म्हणता येईल. यासंदर्भात डॉ. सदा कऱ्हाडे लिहितात, “ललित साहित्यकृतीत भावनात्मक व्यवहाराला प्राधान्य असते. विचार देखील भावनेवर आरूढ होऊन येतात आणि कल्पनाही भावनापोषकच असतात. म्हणून साहित्यकृतीत भावार्थाची अभिव्यक्ती असते आणि भाषांतरात स्रोत भाषेतील भावार्थाला लक्ष्य भाषेतील समतुल्य भावार्थ (Sense for sense) योजावा लागतो. लक्ष्य भाषेतील

शब्दसंयोग, शब्दकळा, वाक्प्रयोग (Idioms) वाक्यविन्यास इत्यादी बाबतीत समतुल्याकडे लक्ष द्यावे लागते.”^{१९} म्हणूनच भावनिष्ठ अनुवादामध्ये अनुवादकांनी एक प्रकारे विश्वासपूर्ण केलेली कृती असते. (It is a truthful translation act) यासाठी इंग्रजी भाषेत वरील विधान उद्धृत केले जाते.

८) मुक्त अनुवाद

मुक्त अनुवादाला हिंदी भाषेमध्ये ‘छायानुवाद’ असे म्हटले जाते. छायानुवादाचा अर्थ स्रोत भाषेतील आशय लक्ष्य भाषेत मांडताना अशा पद्धतीने अनुवाद केला जातो की, मूळ सामग्री किंवा विचार हे नाममात्र राहतात. अर्थात् असा अनुवाद हा शब्दशः अनुवाद व भावानुवाद याच्याही पलिकडे जाऊन स्वतंत्रपणाने अनुवादक आपले विचार मांडतो. मूळ भाषेतील केवळ विचार ग्रहण करून नवी मांडणी किंवा रचना केली जाते. म्हणून असे अनुवाद करताना अनुवादकांनी पूर्णपणे स्वातंत्र्य घेतल्यामुळे त्यास मुक्त अनुवाद असे म्हणतात.

यासंदर्भात डॉ.सदा कऱ्हाडे लिहितात, “स्रोत भाषेतील मूळ साहित्यकृतीचा आस्वाद घेतल्यानंतर भाषांतरकाराला/अनुवादकाला जे समजले, भावले, अनुभवाला आले, ज्याच्यामुळे तो विशेष प्रभावित झाला त्या सगळ्याच्या संदर्भात तो लक्ष्य भाषेत मूळ साहित्यकृती आणण्याचा प्रयत्न करतो. तेव्हा मूळ साहित्यकृतीच्या संरचनेच्या आणि अर्थाशयाच्या बंधनातून तो स्वतःला मुक्त ठेवतो आणि संपूर्णतया नवी संरचना करतो. त्या संरचनेतून मूळ अर्थ व्यक्त करताना स्पष्टीकरणार्थ नव्या अर्थाची भरही घालतो.”^{२०} येथे अनुवादक हा मूळ विचाराला छेद देऊन मुक्त अनुवाद करतो. पंडित कवींनी रामायण, महाभारत, भगवद्गीता व तत्सम वैदिक धर्मग्रंथांचे मूलतः अनुवाद केले नाहीत तर या सर्व धर्मग्रंथांना वर्तमानकालीन जीवनाशी जोडले. त्यामुळे पंडितांनी केलेले अनुवाद हे मुक्त छंदात मोडतात. मराठी भाषेमध्ये १९६० नंतर साहित्यक्षेत्रात आमूलाग्र बदल झाले. अक्षर गणवृत्त व मात्रा वृत्त या व्याकरणिक चौकटीत अडकलेली मराठी कविता बंधनापासून मुक्त झाली. कवींनी आपले विचार मुक्तपणे मांडावयास सुरूवात केली. मुक्तछंदाचे प्रातिनिधिक उदाहरण शांता शेळके यांच्या ‘रेशमांच्या रेघांनी’ या स्त्रीसुलभ लज्जायुक्त गीतातून पुढीलप्रमाणे प्रकट झाले आहे.

“रेशमाच्या रेघांनी, लाल काळ्या धाग्यांनी

कर्नाटकी कशीदा मी काढिला

हात नगा लावू माझ्या साडीला”^{२१}

ही मुक्त छंदातील कविता असून कवीच्या मनातील भाव सरळ-सरळ व्यक्त झाला आहे. त्यामुळे अशा कवितांचा अन्य भाषेत अनुवाद होतानाही मूळ विचाराला धक्कातंत्र देण्याचे सामर्थ्य अनुवादकाजवळ असते. म्हणून हिंदी भाषेत याला छायानुवाद असे म्हटले जाते.

ई) आशयनिष्ठ तत्त्वानुसार अनुवाद

अनुवादाच्या विविध प्रकाराचे स्वरूप पाहिल्यानंतर आशयाच्या अंगाने दोन प्रमुख प्रकार मानता येतील. हे प्रकार साहित्यविषयक अनुवादाला पूरक ठरणारे आहेत. त्याचा विचार प्रस्तुत संदर्भात करणे महत्त्वाचे ठरते.

१) मूलनिष्ठ अनुवाद

या अनुवाद प्रकारामध्ये मूळ भाषेतील विचार, कथानक, शैली व अभिव्यक्ती यांच्यामध्ये बदल न करता जसेच्या तसे स्वीकारावे लागते. मूलनिष्ठ हा स्रोत भाषेतील विचारांशी प्रामाणिक राहणारा अनुवाद असतो. अशी त्याबद्दल एक अपेक्षा असते. मूलनिष्ठ अनुवादामध्ये स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्य भाषेत जवळपास सारखेपणाने कसे उतरतील, त्यामध्ये समतुल्यता कशी निर्माण होईल याला महत्त्व असते. अनुवादकाजवळील 'प्रामाणिकपणा' मूलनिष्ठ अनुवादात प्रमाण मानला जातो. डॉ.सदा कऱ्हाडे लिहितात, "मूलनिष्ठ अनुवादात शाब्दिक तसेच शब्द-प्रतिशब्द या प्रकाराला महत्त्व असते. म्हणजे असे म्हणता येईल की, भाषिक अंगालाच महत्त्व असते. मूलमुक्त अनुवादात भाषिक अंगाने मोकळीक (Liberty) असते आणि मोकळीकीमुळे स्रोत भाषेत अर्थ, आशय अथवा कथ्य तितक्याच मोकळेपणाने व्यक्त होऊ शकते."^{२२} मधुकर मोकाशी लिहितात, "मूलनिष्ठ भाषांतरे म्हणजे शुद्ध भाषांतरेच. ही संकल्पना जुन्या काळात संस्कृत इंग्रजी भाषा आणि भाषांतरे याच पद्धतीने शिकविली जात होती. या माध्यमातून संस्कृत-इंग्रजी भाषेसह मराठी व्याकरणही पक्के होत असे. वाक्यरचना बिनचूक होत असे. तसेच शब्दसंग्रहही वाढत राहिला, असा जुन्या काळातील लोकांचा अनुभव आहे. मराठी शब्दांना संस्कृत किंवा बिनचूक पर्याय देणे हे मूलनिष्ठ भाषांतरात प्रमाण मानले जाते."^{२३} थोडक्यात मूलनिष्ठ भाषांतरे वा अनुवाद हे आशयनिष्ठ असतात.

उदा. 'My dear boy's

'My dear daughter's'

'माझ्या लाडक्या मुला-मुलींनो' या विधानाचा शब्दशः अनुवाद करण्यावर भर असतो. अशी कथानके मूलनिष्ठ अनुवादामध्ये मोडतात.

२) लक्ष्यनिष्ठ अनुवाद

या प्रकारामध्ये मूळ भाषेतील विचार कथानकासह जेव्हा लक्ष्य भाषेत प्रति निर्माण होतात तेव्हा त्यास लक्ष्यनिष्ठ अनुवाद असे म्हणतात. मूळ भाषेतील शब्द, वाक्य व रचना या जशाच्या तशा स्वीकारण्याची येथे गरज नसते, तर तेथे आशयनिष्ठ अनुवादावर लक्ष्य भाषेत जोर असतो. म्हणजेच मूळ भाषेतील आशय लक्ष्य भाषेत केंद्रस्थानी असतो. मूळ भाषेतील अर्थ व संप्रेषण या दोन घटकांना लक्ष्य भाषेत महत्त्व असते. अर्थात् मूळ पाठ्यातील विचार व विषय महत्त्वाचा असतो. मूळ भाषेतील आशय आणि विचार विश्वातील माध्यमे इतकी एकरूप झालेली असतात की, दोहोंचा आपल्याला सुटासुटा विचार करता येत नाही. त्यामुळे मूळ भाषा आणि लक्ष्य भाषा यांचे नाते जुळ्या भावंडासरखे असते.

उदा. मॅक्झिम गॉर्की यांची My mother - 'माझी आई', तस्लिमा नसरिन यांची 'लज्जा' यासारख्या कादंबऱ्या लक्ष्यनिष्ठ अनुवादातूनच वाचकांसमोर आल्या.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, लक्ष्यनिष्ठ अनुवादामध्ये शब्द, वाक्य व शैली यामध्ये भिन्नता जाणवते. परंतु मूळ कलाकृतीतील आशय अनुवादाकाच्या दृष्टीने केंद्रवर्ती असतो. कारण

अनुवादकाला अन्य भाषांमधील विचार लक्ष्य भाषेतील वाचकांपुढे ठेवून कार्य करावयाचे असते. म्हणून बंगाली भाषेतील साहित्य मराठी भाषेत तर, मराठीतील साहित्य बंगाली भाषेत जाण्यास मदत होते.

सारांश

आतापर्यंत आपण अनुवादाच्या विविध प्रकाराचा आढावा घेतला. त्यामध्ये गद्यात्मक, प्रकारनिष्ठ, विषयाधारित, भाषाशास्त्रीय, अर्थानुवादी व आशयनिष्ठ इत्यादी प्रकारांची चर्चा केली. हे सर्वच प्रकार अनुवादित विचारधारा एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत, एका प्रांतातून दुसऱ्या प्रांतांत व जगभर तिचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी वेगवेगळ्या पद्धती आणि प्रकारांचा अवलंब करतात. अनुवाद प्रकारामुळे मूळ भाषेतील विचार लक्ष्य भाषेत कशा पद्धतीने मांडता येईल याचा काही एक गांभीर्याने विचार करता येतो. वेगवेगळ्या भाषेतील ग्रंथसंपदा लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी अनुवादकांनी मेहनत घेतली. त्यामुळे वेगवेगळी उद्दिष्ट्ये व हेतू साध्य करण्यासाठी अनेक पद्धतीच्या अनुवादाचा अवलंब करण्यात आला. येथे वर्णन केलेले अनेक अनुवाद प्रकार ज्ञान व माहिती प्रसारणासाठी उपयोगात आणले गेले आहेत. म्हणूनच अनुवादाला ज्ञानवर्धक व संस्कृतीरक्षक म्हटले जाते.

संदर्भ टिपा

- १) साबणे अपर्णा : कवितेचे भाषांतर : एक विचार
अनुवाद : तंत्र आणि आव्हाने
संपा. डॉ. गोरख थोरात, हर्मिस प्रकाशन,
पुणे, आवृत्ती पहिली, २०१६ पृ. १३६-३९
साधार उद्धृत
- २) बापट वसंत : तौलनिक साहित्याभ्यास मूलतत्त्वे आणि दिशा
मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, आवृत्ती दुसरी २०१४
पृ. ५८
- ३) मोकाशी मधुकर : भाषांतर चिकित्सा,
स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे,
आवृत्ती पहिली २०१२, पृ. १४
- ४) नेमाडे भालचंद्र : साहित्याची भाषा
साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
आवृत्ती चौथी २०११, पृ. ८९
- ५) कुलकर्णी पां. ना. (संपा) : ज्ञानेश्वरी, अध्याय १६ वा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
आवृत्ती पहिली १९९३, ओवी क्र.५९
पृ. ४०१
- ६) कऱ्हाडे सदा : भाषांतर
लोकवाङ्मय गृह, मुंबई,
आवृत्ती तिसरी २००७, पृ. २५
- ७) कऱ्हाडे सदा : उ.नि., पृ. ३१
- ८) गोडघाटे माणिक सीताराम (ग्रेस) : आई,
संपा.मा.मा. जाधव
काव्यवैभव - आधुनिक मराठी कविता,
अभय प्रकाशन, नांदेड, आवृत्ती पहिली २०१३
पृ. ३७-३८
- ९) कऱ्हाडे सदा : भाषांतर, उ.नि., पृष्ठ ३४
- १०) तत्रैव : उ.नि., पृ. ३५

- ११) शेळके शांता : रेशमांच्या रेघांनी
काव्यवैभव - आधुनिक मराठी कविता,
अभय प्रकाशन, नांदेड, आवृत्ती पहिली २०१३
पृ. ७३
- १२) कऱ्हाडे सदा : भाषांतर, उ.नि., पृ. ३८
- १३) मोकाशी मधुकर : भाषांतर चिकित्सा,
उ.नि., पृ. ११

प्रकरण तिसरे अनुवाद प्रक्रिया

एका भाषेतील साहित्यकृती जेव्हा अनुवादाच्या रूपाने दुसऱ्या भाषेत स्थानांतरित केली जाते, तेव्हा एका भाषेतील विचार हा दुसऱ्या भाषेत आदान प्रदान व्हावयास प्रारंभ होतो. साहित्याचे आदान प्रदान ही एक सांस्कृतिक प्रक्रिया असल्यामुळे ती जोर जबरदस्तीने लादता येत नाही. त्यासाठी स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा याची नितांत गरज असते. त्याशिवाय अनुवाद प्रक्रियेला प्रारंभ होत नाही. एका भाषेतील विचार जेव्हा दुसऱ्या भाषेत पोहचविण्याचे कार्य सुरू होते तेव्हा ही प्रक्रिया अत्यंत जटिल, किचकट, व्यामिश्र व गुंतागुंतीची बनत जाते. अनुवाद कार्याचे विश्लेषण करणे हे प्रक्रियेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे समजले जाते. मुख्य म्हणजे अनुवादक हा मूळ साहित्यकृती वाचक म्हणून वाचतो. त्यावेळी त्याला एका वाचकाच्या भूमिकेतून मार्गक्रमणा करावी लागते. जेव्हा असे वाचन करणारा वाचक अनुवादक या नात्याने ती कलाकृती स्रोत भाषेतून लक्ष्य भाषेतील वाचकांपर्यंत पोहचवावी या मानसिकतेने विचार करतो, तेव्हा तो वाचक अनुवादकाची भूमिका पार पाडतो. मूळ साहित्यकृती एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत घेऊन जातो किंवा आणतो त्याला अनुवाद प्रक्रिया असे म्हणतात. अनुवादक जेव्हा भिन्न भाषावंशीय गटातून एखादी साहित्यकृती आपल्या भाषेत आणतो तेव्हा देखील अनुवाद प्रक्रियाच चालू असते. अनुवादकाची प्रक्रिया ही मूळात भाषिक प्रक्रिया असते. यासाठी अनुवादकांनी बहुभाषिक होऊन या गोष्टीकडे पाहिले पाहिजे. अनुवादकाने सर्वप्रथम स्रोत भाषेतील विचार अर्थाच्या पातळीवर समजून घेतला पाहिजे. त्यानंतर लक्ष्य भाषेत भाषिक संप्रेषण केले की, अनुवाद प्रक्रिया घडावयास सुरुवात झाली असे म्हणता येते.

अनुवाद प्रक्रिया कशी घडते, त्यामागची कारणमीमांसा, पाश्चात्य व भारतीय अनुवाद मीमांसकांनी केली आहे. त्याचबरोबर अनुवादाच्या प्रक्रियेचे काही मानदंडही मांडले आहेत. तेव्हा प्रक्रियेची विविध रूपे कशी निर्माण होतात, याविषयी विविध मीमांसकांच्या मतांचे आलेख प्रस्तुत संदर्भात समजून घेणे आवश्यक आहे. येथे अनुवाद प्रक्रियेचे वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन निर्मिती प्रक्रिया व तिचे स्वरूप लक्षात घेता येईल.

‘यूजीन नायडा’^३

मूळभाषा संहिता

↓

पाठविश्लेषण

↓

अनुवाद प्रक्रिया

↓

पुनःसंरचन

ग्राहकभाषेतील पुनर्गठन

अनुवाद प्रक्रियेमध्ये अनुवादक हा स्रोत भाषेतील संहितेमध्ये येणाऱ्या चिन्हांच्या अर्थाचे रूपांतर हा लक्ष्य भाषेत करतो. तेव्हा तो मूळ पाठातील आशयाचे विश्लेषण अंतरण व पुनर्गठन या पातळीवर उतरून अर्थाची बांधणी करत असतो.

‘न्यूमार्क’^२

लेखक / वक्ता

मूळभाषा पाठ

मूळभाषा अभिव्यक्ती

श्रोता / वाचक प्रतिक्रिया

अनुवादाकाचा अर्थबोध

लक्ष्य भाषेची अभिव्यक्ती

श्रोता वाचक प्रतिक्रिया

न्यूमार्क हा अनुवाद प्रक्रियेच्या सात पायऱ्या विशद करतो.

‘बाथगेट’^३

मूळभाषा पाठ

समन्वय

विश्लेषण

बोधात्मकता

पारिभाषिक अभिव्यक्ती

↓

पुनर्गठण

↓

पुनरीक्षण

↓

पर्याय विश्लेषण

↓

लक्ष्यभाषा पाठ

बाथगेट याने नऊ पायऱ्यांच्या आधारे अनुवाद प्रक्रिया स्पष्ट केली आहे.

‘भोलानाथ तिवारी’^४

पाठपठन

↓

पाठविश्लेषण

↓

भाषांतरण

↓

समायोजन

↓

मूळभाषा तुलना

हिंदी साहित्याचे सुप्रसिद्ध समीक्षक व प्रख्यात लेखक भोलानाथ तिवारी यांनी अनुवाद प्रक्रियेच्या पाच पायऱ्या विशद केल्या आहेत.

‘अशोक केळकर’^५

मूळ पाठ्य

↓

भाषायुगम नैपुण्य

↓

प्रस्तावित प्रतिपाठ्य

↓

भाषिक निकष

↓

सुयोग्य अनुवाद पाठ्य

उचित अनुवाद आकांक्षा

आदर्श अनुवाद पाठ्य

स्वीकृत अनुवाद कार्य

अंतिम अनुवाद पाठ्य

सुप्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ अशोक केळकर यांनी नऊ पायऱ्यांच्या आधारे प्रयोजन आणि स्वरूपाच्या आकृतिबंधातून अनुवाद प्रक्रियेचा विचार केला आहे.

युजीन नायडा, न्यूमार्क, बाथगेट, भोलानाथ तिवारी व अशोक केळकर यांनी अनुवाद प्रक्रियेच्या पायऱ्या सांगितल्या आहेत. या पायऱ्या अनुवाद प्रक्रियेच्या गाभ्याचा मूलभूतपणे विचार करणाऱ्या आहेत. त्यांनी मांडलेल्या आलेखावर अनुवादाची प्रक्रिया कार्यरत आहे. डॉ.सदा कऱ्हाडे अनुवाद प्रक्रियेविषयी आपले मत नोंदवितात, “पर्यायवाची शब्द बालबोध आहे की, क्लिष्ट, संस्कृतनिष्ठ आहे, हा विचार महत्त्वाचा नसतो. पर्यायवाची शब्द अर्थद्वोतक आहे की नाही हे महत्त्वाचे असते. भाषांतराच्या प्रक्रियेत एका भाषेतील शब्दार्थ आणि वाच्यार्थ दुसऱ्या भाषेतील शब्दातून अथवा वाक्यातून व्यक्त करावयाचा असतो. शब्दाला जशी संरचना असते, तशीच वाक्यालाही संरचना (Structure) असते. भाषांतरात एका संरचनेचे दुसऱ्या संरचनेत केवळ रूपांतरण (Transformation) करायचे नसते. मूळ वाक्यार्थाला बाधा न आणता नवी रचना करायची असते. म्हणून भाषांतरात संरचनात्मक बदलही (Structural Change) करावा लागतो. वाक्याची संरचना ही व्याकरणिक नियमानुसार शब्दांच्या संरचनात्मक संघटनेवर (Structural Organization) अवलंबून असते.”^६ अनुवाद प्रक्रियेमध्ये फक्त संरचना महत्त्वाची नसते. तर स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा यांना जोडणारा दुवा कलाकृती व त्या कृतीचे वहन करणारा अनुवादक अपेक्षित असतो.

इंग्रजी भाषेत अनुवाद वा भाषांतराला खूप मोठी परंपरा आहे. ‘अनुवाद’ हा शब्द मूळ लॅटिन भाषेतून आला असला तरी या शब्दाला इंग्रजी भाषेत खूप महत्त्व आहे. इंग्रजी ही ज्ञानाची व संस्कृती संवर्धनाची भाषा समजली जाते. डोलेट, बाथगेट, न्यूमार्क, हेलमहोल्ट्स, कॅटफोर्ड, थिओडर सॅव्होरी, ए.एच. स्मिथ, रेने वेल्लेक आणि ऑस्टिन व नायडा युजीन या प्रमुख अनुवादमीमांसकांनी अनुवाद संकल्पना व प्रक्रियेचा मूलभूत विचार आपल्या लेखनातून मांडला. त्यामुळे अनुवाद विषयाचा ऊहापोह होण्यास मोठी मदत झाली. या संदर्भात प्रख्यात अनुवादमीमांसक डॉ.सूर्यनारायण रणसुभे लिहितात, “इंग्रजीत अनुवादाची फार मोठी परंपरा आहे, जगातील जे सर्वश्रेष्ठ व मूलभूत असे लेखन आहे, ते इंग्रजीतून उपलब्ध होते. अर्थात् यासाठी ‘बाजार’ कारणीभूत आहे. इंग्रजांनी जगभर

राज्य केले. त्यामुळे त्यांची भाषा सर्व ठिकाणी पोहोचली. ही भाषा जाणणाऱ्यांची संख्या जास्त आहे, आणि म्हणून तेथे अनुवाद प्रकाशित होतात. ही वस्तुस्थिती मान्य करून देखील प्रश्न उरतोच की ज्या विषयांना फारसे मार्केट नाही, अशी पुस्तके देखील इंग्रजीत का म्हणून येतात? ही भाषा आपण समृद्ध केली पाहिजे ही वृत्ती जशी याच्या मूळात आहे त्याचप्रमाणे इतरांना जाणून घेण्याची वृत्ती देखील तेथे आहे. एकोणिसाव्या शतकात इंग्रजीचे मार्केट काही एवढे मोठे नव्हते. तरी देखील संस्कृतच्या अनेक ग्रंथांचे अनुवाद ही मंडळी का म्हणून करीत होती. युरोपच्या अनेक भाषांत अनुवादाची समृद्ध अशी परंपरा आढळून येते.”^७ इंग्रजी भाषेच्या अनेक शतकांच्या समृद्ध परंपरेतून व वारशातून अनुवादित साहित्याचा विचार जगाला समजला. लॅटिननंतर इंग्रजी ही एकमेव भाषा अनुवाद या विषयाची प्रचारक व प्रसारक समजली जाते. अनुवादाची संकल्पना, स्वरूप, प्रकार पाहिल्यानंतर अनुवाद प्रक्रियेच्या विविधांगी रूपांचा विचार करणे अपेक्षित आहे.

अनुवादाची बहुस्तरीय प्रक्रिया

अनुवादाची बहुस्तरीय प्रक्रिया प्रस्तुत संदर्भात समजून घेणे आवश्यक आहे. अनुवादाच्या वेगवेगळ्या परिभाषा पाहिल्यानंतर असे लक्षात येते की, अनुवादामध्ये ‘अनुवादक’, ‘स्रोत भाषा’ व ‘लक्ष्य भाषा’ या तीन मुख्य घटकांना महत्त्व असते. स्रोत भाषेतील विचार, भाव व मुख्य कथानक ‘समतुल्यता’ या सिद्धांताला अनुसरून लक्ष्य भाषेत जेव्हा उतरतात किंवा ते विचार लक्ष्य भाषेत घेऊन जाण्यासाठी अनुवादकाला प्रामुख्याने विशिष्ट पद्धतीचा अवलंब करावा लागतो. त्याला अनुवादकाची बहुस्तरीय प्रक्रिया असे म्हणतात. कोणताही अनुवाद हा दोन भाषांमधील क्रियेवर अवलंबून असतो. इंग्रजी भाषेमध्ये अनुवादकाची प्रक्रिया वरती उद्धृत केलेल्या अनेक विद्वानांनी उलगडून दाखविली आहे. या तुलनेत हिंदी भाषेत काही अंशी लेखन झाले. परंतु मराठी भाषेत फारसे लिहिले नाही. अनुवादाचे सिद्धांत आणि प्रक्रिया यासंबंधी अभ्यास करणे हे मुख्य प्रयोजन समोर ठेवून हा लेखन प्रपंच केला आहे.

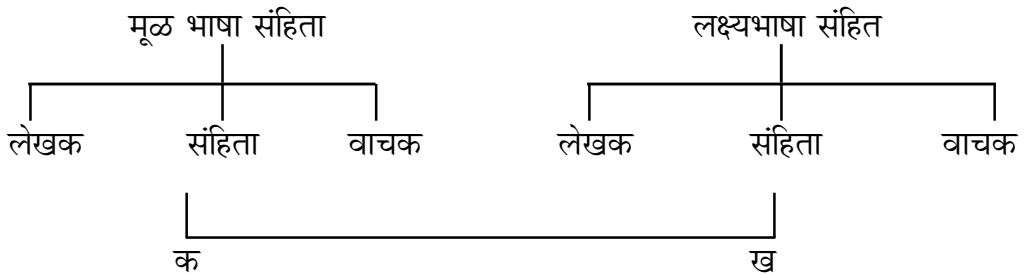
अनुवादकाकडे अनुवाद करतांना विशिष्ट पात्रता हवी. भाषेचे ज्ञान, विषयाचे ज्ञान, दोन कलाकृतींमधील सांधा जोडण्याची विशेष आवड असेल व अनुवाद करण्याची प्रेरणा मनातून उत्पन्न झाली असेल तर, अनुवाद कार्य उत्कृष्ट स्वरूपाची होईल. अनुवादकाच्या मनात आंतरिक भाव स्वच्छ नसेल तर अनुवादकाचा दर्जा समाधानकारक उतरणार नाही. अनुवादामध्ये मूळ लेखक व त्यांनी मांडलेल्या विचारांवर अन्याय होणार नाही, याविषयीची काळजी घेणे आवश्यक आहे. ललित कलाकृतीचा अनुवाद हा शक्य तेवढा मूलनिष्ठ असावा. त्याला अनुवादित पातळीवर स्वतंत्र दर्जा प्राप्त व्हावा. ही प्रक्रिया कशी चालते यासंबंधी रवींद्र किंबहुने लिहितात, “भाषांतरकाराला मूलभाषा आणि ग्राहकभाषा या दोन्ही भाषांचे सूक्ष्म ज्ञान असणे आवश्यक आहे. कारण जेरी लेव्ही म्हणतो त्याप्रमाणे भाषांतर एकेरी रचना नसते. भाषांतरात दोन संरचनांचा परस्पर संयोग आणि समन्वय होत असतो. एका बाजूने मूळ भाषेतील आशय आणि रूपतत्त्वांची गुंफण तर दुसऱ्या बाजूने ज्या

भाषेत कृती भाषांतरित केली आहे त्या भाषेतील सौंदर्यवाचक लक्षणांची समग्र व्यवस्थाच या व्यवहारात गुंतलेली असते.”^८ अनुवाद प्रक्रिया पूर्ण होण्यासाठी भाषाज्ञान व संस्कृतीज्ञान अपेक्षित असते.

अनुवाद प्रक्रिया अधिक बारकाईने समजण्यासाठी आपल्याला त्याचे काही आलेख निश्चित करावे लागतात. त्याचा प्रस्तुत संदर्भात विचार करणे महत्त्वाचे ठरते. भाषेचे महत्त्व ध्यानात घेतले की, अनुवादाचे महत्त्वही समजू शकते. मानवाच्या मनातील विचार व भावभावना व्यक्त करण्याचे साधन म्हणजे भाषा होय. जेव्हा एका भाषेतील विचार दुसऱ्या भाषेत अनुवादित झाले की त्याला अनुवाद प्रक्रिया असे म्हणतात. ही अनुवाद प्रक्रिया काही मानदंड प्रमाण मानून करणे आवश्यक आहे.

(१) मूळभाषा संहिता व लक्ष्यभाषा संहिता (Source Structure and Target Structure)

अनुवाद प्रक्रियेसाठी दोन भाषांमधील समान तत्त्वांच्या कौशल्याचा अवलंब करणे अनुवादाकाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण असते. अनुवादकाला मूळभाषा (स्रोत) व लक्ष्यभाषा (ग्राहक) यांचे बारकाईने ज्ञान असावे लागते. अनुवादक जी संहिता निर्माण करतो ती मूळ संहितेची संहिता असते. लक्ष्य भाषेतील संहिता ही जरी दुय्यम असली तरी ती गुणात्मकदृष्ट्या कमी मानण्याचे काही कारण नाही. का? तर दुय्यम म्हणजे दुसरी. त्या अगोदर मूळ लेखकाची रचना म्हणून विचार करावा लागतो. इंग्रजी भाषेतील साहित्याचा अनुवाद अन्य भाषेतील साहित्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात झाला. उदा. बंगाली भाषेतील शरदचंद्र चॅटर्जी, रवींद्रनाथ टागोर, महाश्वेतादेवी असे बंगाली लेखक हिंदी भाषेतील अनुवादांमुळे लोकप्रिय ठरले. तसेच मराठी भाषेतील वि. स. खांडेकर, वि. वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज), शिवाजी सावंत, नारायण सुर्वे, दया पवार, शरणकुमार लिंबाळे, किशोर काळे, विंदा करंदीकर व भालचंद्र नेमाडे हे लेखक मराठी भाषेपुरते मर्यादित न राहता ते भारतीय पातळीवर जाऊन पोहचले. तसेच हिंदी भाषेतील प्रेमचंद, निर्मल वर्मा, कमलेश्वर, हरिवंशराय बच्चन, महादेवी वर्मा या लेखकांचे साहित्य आपण अनुवाद प्रक्रियेमुळे मराठी भाषेत स्थानांतरित झाल्यामुळे वाचू शकतो. अशा प्रकारचे अनुवाद दोन भाषांमुळे एकमेकांमध्ये सांस्कृतिक व वैचारिकदृष्ट्या सेतू बांधण्याचे कार्य करतात.

येथे क-ख या दोन्ही भागात ज्या क्रिया व प्रक्रिया घडतात त्याद्वारे मूळ लेखक लक्ष्य भाषेत जाऊन पोहचतो. उदा. दया पवार यांचे 'बलुतं' हे आत्मकथन हिंदी भाषेमध्ये 'अछूत' या नावाने (५६)

कमलेश्वर यांनी अनुवादित केले. त्यानंतर ते इंग्रजी भाषेमध्ये 'Untouchable' या नावाने प्रकाशित झाले. याशिवाय त्याचे अनेक भारतीय भाषांमध्ये देखील अनुवाद झाले. यावरून मूळभाषा संहिता व लक्ष्यभाषा संहिता याचे रसायन कस कसे तयार होते याचा अंदाज या प्रक्रियेत येतो. म्हणून ही प्रक्रिया जटिल समजली जाते. म्हणून अनुवादकाच्या ठिकाणी निर्माणक्षमता व ग्राहकक्षमता असली की, अनुवादकार्य सरस ठरते.

(२) अर्थबोध (Comprehension)

अनुवादक हा स्रोत भाषेमधून योग्य त्या ग्रंथाची व महत्त्वपूर्ण लेखन साहित्याची निवड करीत असतो. अनुवादकानी स्रोत भाषेतील साहित्य की, जे मुळातून वाचलेले असते. अशा साहित्याचा लक्ष्यभाषेत उत्तम अनुवाद होऊ शकतो. अशा साहित्याचा लक्ष्यभाषेत उत्तम अनुवाद होऊ शकतो. अनुवादकाची आवड, पूर्वज्ञान व अनुवादाच्या क्षेत्रातील त्याचा असणारा अनुभव इत्यादी गोष्टी अनुवादकार्यासाठी सुलभ होऊ शकतात. अनुवादक हा एखाद्या ग्रंथाची निवड करील तेव्हा तो ग्रंथ बारकाईने आकलन करून घेईल. तसे सामान्य वाचकाचे नसते. यालाच आपण कलाकृतीचा अर्थबोध झाला असे म्हणतो. अर्थबोधाच्या पातळीवर भाषिकता, कोशगतता, भावात्मक व संवेदनात्मकता या घटकांना महत्त्व असते. एखादी कलाकृती समजून घेण्यासाठी अनुवादकांनी भाषिक अंगाने विचार करणे आवश्यक असते. कलाकृतीचा आशय शब्द, वाक्य व विषयज्ञान या अंगाने समजून घेणे आवश्यक आहे.

(अ) शब्दज्ञान

भाषेमध्ये ध्वनी व शब्द या घटकांना महत्त्व असते. एक किंवा एकापेक्षा अधिक ध्वनी जेव्हा एकत्र येतात तेव्हा शब्द तयार होतो. ध्वनी देखील अर्थ व्यक्त करणारी संरचना समजली जाते. ध्वनी हा शब्दाच्या पाठीमागे असणारा भाव आणि त्यातून निर्माण होणारा अर्थ व्यक्त करतो. म्हणून शब्दांना भाषेमध्ये मूलभूत स्थान प्राप्त होते. अनुवादकाला स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषेतील शब्दांची व त्यापाठीमागील अर्थाची चांगल्या प्रकारे जाणीव असली पाहिजे. अनुवाद करताना दोन भाषांमधील शब्द समानता, त्यापाठीमागील अर्थसंगती यांची जाण असणे आवश्यक आहे. उदा. Mother या शब्दाचे आई, जननी, माता आदी पर्यायांपैकी कोणता शब्द अनुवादामध्ये उपयुक्त ठरतो याविषयीचे शब्दज्ञान अनुवादकाला असले पाहिजे. शब्दाच्या ज्ञानाद्वारे अनुवाद प्रक्रिया घडत जाते.

(ब) वाक्यज्ञान

भाषेमध्ये वाक्याला अनन्यसाधारण महत्त्व असते. शब्दाला वाक्यामध्ये अर्थपूर्णता प्राप्त होते, ती केवळ वाक्यामुळे होय. प्रत्येक भाषेच्या वाक्यरचनेची वैशिष्ट्यपूर्णता वेगवेगळी असते. म्हणून अनुवादकाला स्रोत भाषेतील पाठांमध्ये येणाऱ्या वाक्याच्या संरचनेविषयीचे बारकाईने ज्ञान असणे आवश्यक आहे. हिंदी भाषेमध्ये विभक्ती प्रत्यय वेगवेगळे लिहिले जातात तर, मराठी भाषेमध्ये प्रत्यय जोडून लिहिले जातात. ही भाषाभिन्नता आपल्याला दिसून येते.

उदा. मराठी - मुलाला, मुलांना
हिंदी - बच्चो को, बच्चों को

हिंदी भाषेमध्ये संयुक्त क्रियेचा प्रयोग अधिक प्रमाणात होतो तर त्या तुलनेमध्ये मराठी भाषेमध्ये कमी प्रमाणात होतो.

इंग्रजी - Rama killed Ravana.
Ravana killed Rama.

येथे राम व रावण यांचे शब्दस्थान बदलले की, अर्थ बदलतो. म्हणून वाक्याचे अर्थग्रहण हे भाषेचे ज्ञान व भाषेवरील असणारा अधिकार यावर अवलंबून आहे.

(क) विषयज्ञान

अनुवाद प्रक्रियेमध्ये सर्वप्रथम अनुवादकाला शब्दाच्या पाठीमागे असणारे व्याकरण व त्याचा कोशगत अर्थ माहीत असणे आवश्यक आहे. वाक्यरचना, शैली व परंपरा यांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. अनुवादक हा मुळात शब्द व वाक्य यांचा लक्ष्यभाषेत अनुवाद करित नाही तर स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्यभाषेत पोहचविण्यासाठी धडपडत असतो. अनुवादकाला अनुवाद करताना इतिहास, राजकारण, समाजकारण, पर्यावरण व सांस्कृतिक संदर्भांना जोडून घ्यावे लागते. स्रोत भाषेतील म्हणी, वाक्यप्रचार, लोकवाङ्मय व सामाजिक संकेत ज्ञात असणे गरजेचे आहे. तरच तो लक्ष्य भाषेत आशयाची उत्तम मांडणी करू शकेल. त्याला विषयज्ञानाचा अर्थबोध होऊन अनुवादकार्य उत्तम पद्धतीने होईल.

उदा. Might is right. बळी तो कान पिळी

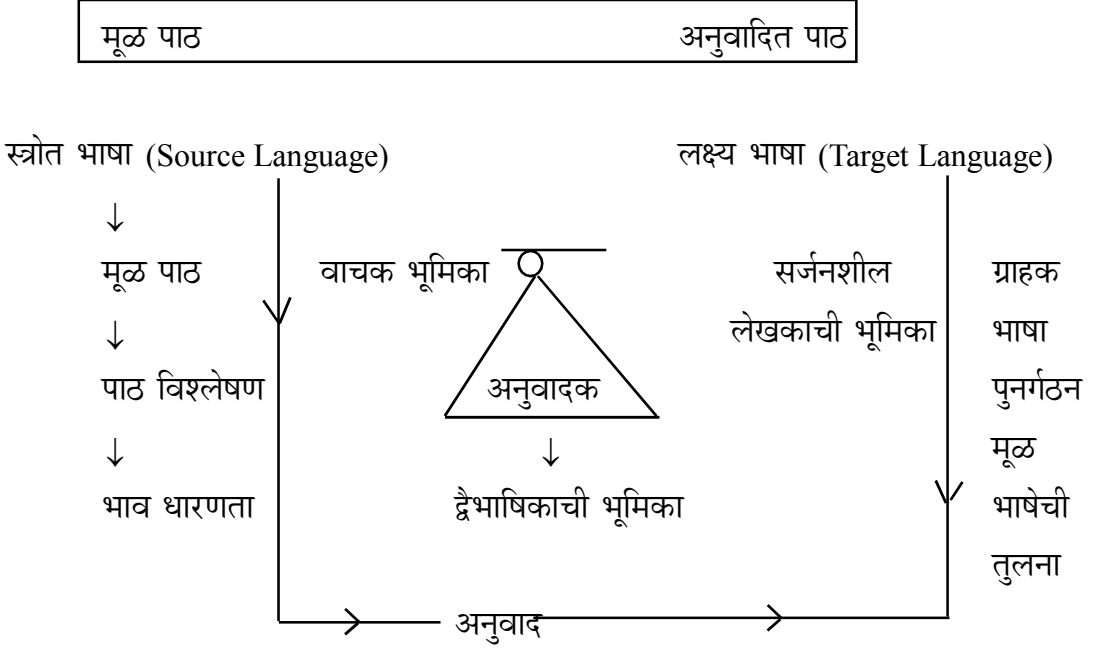
हा या इंग्रजी म्हणीचा अर्थ होतो. परंतु शाब्दिक दृष्टिकोनातून अशा अनुवाद कार्याकडे न पाहता समांतर अर्थ वहन करण्याची क्षमता त्यामध्ये निर्माण झाली पाहिजे. म्हणून उपरोक्त इंग्रजी म्हणीचा मराठी भाषेत अनुवाद करताना 'ज्याच्या हाती काठी त्याची म्हैस' किंवा 'ससा तो पारधी' असे अनुवादकार्य झाले तरच मूळ कलाकृतीला न्याय मिळू शकतो.

(३) अंतरण (Encluing)

अनुवाद प्रक्रियेमध्ये अर्थबोधानंतर अंतरण ही प्रक्रिया महत्त्वपूर्ण मानली जाते. अंतरण प्रक्रियेला संक्रमण असेही म्हटले जाते. यामध्ये स्रोतभाषेतील विचार हे लक्ष्य भाषेत जाताना सरळपणे व्यक्त होत नाहीत तर त्यावरती संस्कार करून वहन केले जातात. याठिकाणी अनुवादकाची कल्पनाशक्ती, संवेदनशीलता व अंतर्ज्ञान याचा समन्वयात्मक प्रभाव पडत असतो. या प्रक्रियेमध्ये स्रोत भाषेतील विचार व लक्ष्यभाषेतील विचारांमध्ये सुसंगतीचा मेळ घातला जातो. ही संगती भाषा, भाव, शैली व अर्थाच्या पातळीवर उतरली पाहिजे. म्हणून अनुवाद प्रक्रियेमध्ये 'अंतरण' या घटकाला मध्यवर्ती स्थान प्राप्त झाले आहे. तसेच समानता, वाक्य व रचना या दृष्टिकोनातून देखील महत्त्व प्राप्त होते.

(४) भाषाज्ञान (Language of Knowledge)

अनुवाद प्रक्रियेमध्ये अनुवादकाला स्रोत भाषा व लक्ष्यभाषा यांचे सूक्ष्म ज्ञान असले पाहिजे. अनुवादक हा एकापेक्षा अधिक भाषांचा जाणकार असेल तर उत्तमच. परंतु अनुवाद प्रक्रियेमध्ये किमान दोन भाषा या चांगल्या पद्धतीने यायला हव्यात. अनुवादकाच्या भाषाज्ञानाचा आलेख पुढील आकृतीतून स्पष्ट करता येईल.

भाषाज्ञान ही अनुवाद प्रक्रियेतील मोठी शक्ती आहे. ही शक्ती ज्यानी धारण केली व जो दुसऱ्या भाषेतील अजरामर साहित्य वाचून अस्वस्थ होतो, तोच भाषाज्ञानाच्या जोरावर उत्तम अनुवादकार्य करू शकतो. या प्रक्रियेमध्ये स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा यांच्यामध्ये पांडित्य धारण करणारा अनुवादक असला पाहिजे. अनुवादकाला शब्दकोश, विश्वकोश, पारिभाषिक कोश व व्युत्पत्तीकोशाचे बारकाईने ज्ञान असणे गरजेचे असते. उपरोक्त ग्रंथांचे सहकार्य घेऊन अनुवाद प्रक्रियेला एक प्रकारे जिवंतपणा प्राप्त करून देता आला पाहिजे. अशा प्रकारे लक्ष्यभाषेतील अनुवादित लेखन वाचल्यानंतर देखील स्रोत भाषेतील कलाकृतीचाच प्रत्यय वाचकाला आणून देता येईल, या भूमिकेतून भाषाज्ञानाच्या जोरावर अनुवादकानी कार्य करावे ही अपेक्षा असते.

(५) संप्रेषण (Communication)

अनुवाद प्रक्रियेतील महत्त्वपूर्ण पायरी म्हणजे संप्रेषण होय. अनुवादक हा स्रोत भाषेतील विचार जेव्हा लक्ष्य भाषेत वहन करण्याचे कार्य तडीस नेईल, तेव्हा आशय, विषय व मूळ पाठ्यशैली इत्यादी द्रव्य घटक अत्यंत बारकाईने अनुवादित होणे आवश्यक असते. तेव्हा असे कार्य करणारा अनुवादक हा यशस्वी समजला जातो. अनुवादकाने स्रोत भाषेतील कथानक अत्यंत प्रामाणिकपणे व विश्वासपूर्वकरीत्या लक्ष्य भाषेत मांडले पाहिजे. त्याचबरोबर अनुवादकाने जो मूळ पाठ हा

अनुवादित करताना त्याचा काही अंश सोडता व जोडताही कामा नये. संप्रेषण प्रक्रियेमध्ये सोपेपणा, निरपेक्षवृत्ती आणि मूळ कलाकृतीतील प्रभावक्षमता आदी घटक स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा यामध्ये समतुल्य पातळीवर एकसारखेपणाने जाणवले पाहिजे. ही समतुल्यता शब्द, वाक्य आणि रचनापद्धती याबाबतीत एकसमान असावयास हवी.

(अ) शब्द : स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्य भाषेत प्रभावीपणे उतरण्यासाठी अनुवादक हा शब्दांवर प्रभुत्व मिळविणारा असावा. एका भाषेतील शब्दाला दुसऱ्या भाषेत आशयाच्या पातळीवर शब्दाची निवड करणारा असावा. प्रत्येक भाषेमध्ये शब्द अनेक अर्थ व्यक्त करणारे पर्यायवाचक म्हणून कार्यरत असतात. म्हणून अनुवादकांनी अर्थपूर्ण शब्दांचा वापर आपल्या लेखनात करावा.

उदा. Service हा इंग्रजी शब्द आहे. परंतु त्याची अनेक रूपे आपल्याला दिसतात. त्या रूपांचा योग्य त्या ठिकाणी वापर अनुवादकाला करता आला पाहिजे. सेवा, नोकरी, चाकरी, देखभाल करणे, प्रार्थना सादर करणे व सामाजिक उत्तरदायित्व पार पाडणे इत्यादी शब्द सेवाकार्य या संदर्भात उपयोजित केले जातात. अनुवादकाला या सर्व शब्दरूपांचे बारकाईने ज्ञान असणे गरजेचे असते.

(ब) वाक्य : शब्दाने वाक्य तयार होते. वाक्यामुळे भाषा बांधणी होते. भाषेतील अत्यंत लघुत्तम व सार्थ घटक म्हणजे वाक्य होय. वाक्याची रचना जर व्यवस्थितरीत्या झाली तर वाचकाला वाचन प्रक्रियेत अडथळे जाणवत नाहीत. याउलट वाक्यांची रचना विस्कळीत असेल तर त्यामध्ये अर्थहीनपणा निर्माण होतो. म्हणून अनुवाद प्रक्रियेमध्ये अनुवादकाला स्रोतभाषा व लक्ष्यभाषा यामध्ये शब्दाबरोबर वाक्याचीही संगती लावता आली पाहिजे. उदा. बाणभट्ट यांची कादंबरी आणि त्यातील भाषा ही एवढी कठीन वाटते की, समीक्षकांना देखील नीटपणाने आकलन होत नाही. तसेच बालकवी यांची 'औदुंबर' नावाच्या कवितेची काठीन्य पातळी लक्षात येते.

“ऐल तटावर पैल तटावर
निळा सावळा झरा वाहतो
बेटाबेटातून, चार घरांचे
गाव चिमुकले पैल टेकडीकडे
जळात बसला असला औदुंबर”

बालकवींच्या 'औदुंबर' कवितेचा हिंदी व इंग्रजी भाषेत अनुवाद करायचा तर अनुवादकाला दोन भाषा व संस्कृतीज्ञानाशी निगडित विचार प्रक्रिया राबवावी लागते. अनुवादकाची यशस्विता ही कठीण वाक्याला सुलभपणे मांडण्यात असते. यामध्ये वाक्य महत्त्वाचे नसून आशय (Content) ही प्रमाण मानला जातो. बालकवींच्या मनात अपेक्षित असलेले तट, झरा, बेट, गाव, टेकडी, जल आणि औदुंबर इत्यादी शब्द वाक्य आणि अर्थाच्या पातळीवर अनुवादकाला आकलन होऊन लक्ष्य भाषेत मांडता आले की, असे समजावे वाक्यज्ञान व आशयज्ञान लक्ष्य भाषेत वहन झाले. इंग्रजी वाक्यातील कर्त्याची विभक्ती ही प्रथमाच राहते. मात्र मराठी भाषेत त्याचे अनुवाद होताना कर्त्याला

विविध विभक्ती प्रत्यय लागतात. त्यामुळे शब्दरूप बदलले की, वाक्याच्या रचनेत देखील आपोआप बदल जाणवतो.

The mother came from the market.

आई बाजारातून आली.

The father have no money.

वडिलांकडे पैसे नाहीत.

The father asked the boy's.

वडिलांनी मुलांना विचारले.

म्हणून अनुवादाच्या संप्रेषण प्रक्रियेत वाक्यज्ञान महत्त्वाचे मानले जाते.

(क) रचनापद्धती : अनुवादक हा शब्द व वाक्य यांचे तर अनुवाद करीतच असतो. परंतु त्याचे संपूर्ण लक्ष हे स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्य भाषेत स्थानांतरित करताना रचनेच्या प्रक्रियेवर केंद्रित झालेले असते. अनुवाद हे वेगवेगळ्या प्रकारांचे केले जातात. उदा. साहित्य, विज्ञान, तांत्रिकी, बँक, कायदा आदी प्रकारांमध्ये अनुवादाची निकड भासत असते. अशावेळी स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा यांच्यातील समानतेवर जोर दिला जातो. अनुवादकाचे सर्वात मोठे कार्य हे रचनापद्धतीला व्यवहार्य दृष्टिकोन मानून न्याय देणे महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

(६) पाठविश्लेषण (Text Analysis)

अनुवाद प्रक्रियेमध्ये स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा प्रमाण मानल्या जातात. स्रोत भाषेतील विचार अर्थ, भाव व शैली या अनुषंगाने जसेच्या तसे लक्ष्य भाषेत अनुवादित झाले की, अनुवादकाकडून मूळ पाठाचे विश्लेषण दिले असे म्हणता येते. पाठविश्लेषण म्हणजे मूळ कलाकृतीतील आशयाभिव्यक्ती लक्ष्य भाषेत परिवर्तित करणे होय. पाठविश्लेषणामध्ये अनुवाद सामग्री, भाषिक रचनापद्धती, व्याकरण व आर्थिक दृष्टिकोनातून कलाकृतीचे केलेले विश्लेषण याला महत्त्व असते. डॉ. सदा कऱ्हाडे लिहितात, “शब्दांचे अर्थ भाषिक (Linguistic), कोशगत (referential) आणि भावात्मक (emotive) असतात. अशा भिन्न-भिन्न अर्थानी भाषेत शब्द रूढ होत असतात. त्यातूनच संप्रदाय निर्माण होतात.”^९ पाठविश्लेषणामध्ये अनुवादकानी मूळ कलाकृतीतील विचार लक्ष्य भाषेत मांडताना उपरोक्त घटकांची जाण ठेवून मांडणी केली तर पाठ विश्लेषण मूळ गाभ्यापर्यंत जायला मदत होते आणि अनुवादकार्य उत्तम पद्धतीने कार्यान्वित झाल्याचे समाधानही लाभते.

(७) पुनर्गठन (Restructuring)

अनुवादाच्या या प्रक्रियेमध्ये अर्थबोध व अंतरण या दोन घटकांना अनन्यसाधारण महत्त्व असते. स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्य भाषेत मांडताना अनुवादक हा शब्द, वाक्य, भाषाभेद व शैली लक्षी संरचना इत्यादी महत्त्वपूर्ण घटकांवर लक्ष केंद्रित करतो. अनुवादक हा लक्ष्य भाषेतील वाचकांचा विचार करून मूळ कलाकृतीमधील दुर्बोधता व रचनापद्धतीमधील अस्पष्टपणा दूर करण्याचा प्रयत्न करतो. भाषा, भाव, अर्थ, विचार, आशय, विषय व रचनेचा आकृतिबंध इत्यादी

गोष्ठींमध्ये समानता प्राप्त करण्यासाठी अनुवादक हा लक्ष्य भाषेत पुनर्गठन करत असतो. तरच विचाराला पारदर्शकता प्राप्त होईल. पुनर्गठन या शब्दाचा अर्थ आणि त्यापाठीमागचे सूत्र स्रोत भाषा व लक्ष्यभाषा यांच्यामध्ये समायोजित करणे होय.

(८) छायानुवाद व भावानुवाद

अनुवादक हा या प्रक्रियेमध्ये स्रोत भाषेतील शब्दांचे लक्ष्य भाषेत अनुसरण करीत नाही. तर अशा प्रकारच्या अनुवादामध्ये नाव, ठिकाण, वातावरण, पात्रप्रसंग व देशकाळ परिस्थिती या गोष्टी ग्राह्य मानल्या जातात. हिंदी भाषेतील सुप्रसिद्ध कवी भारतेंदू हरिश्चंद्र यांनी शेक्सपीयर यांच्या इंग्रजी नाटकांचे अनुवाद करताना पात्रांच्या नावाचे भारतीयकरण केले. म्हणजे छायानुवादामध्ये प्रतिमा महत्त्वाची मानली जाते. तसेच भावानुवादामध्ये भावनिष्ठ अनुवाद प्रमाण मानला जातो. मूळ कलाकृतीतील अर्थ त्या पाठीमागचा विचार आणि प्रकटणारा भाव या गोष्टींना महत्त्व दिले जाते.

उदा. Chief Minister   मुख्यमंत्री
Home Government   गृह सरकार

छायानुवादामध्ये प्रतिमान महत्त्वाचे तर, भावानुवादामध्ये भावपूर्ण अभिव्यक्ती महत्त्वाची मानली जाते.

(९) शब्दानुवाद :

या प्रक्रियेमध्ये स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्य भाषेत शब्दशः अनुवादित केले जातात. शब्द हा या प्रक्रियेचा प्राण समजला जातो. उदा. विज्ञान, तंत्रज्ञान, कायदा, न्याय, गणित व ज्योतिषशास्त्र इत्यादी विषयाचे अनुवादकार्य शब्दाला अनुसरून केले जाते.

उदा. God bless you.   ईश्वर तुमचे भले करो.
Savings bank   बचत बँक
To be proud of   प्रभावित होणे
To bring back the ashes   पराभवाचा डाग धुवून काढणे.

(१०) पारिभाषिक शब्दानुवाद (Concept of word translation)

परिभाषा लेखन व साहित्य लेखन यामध्ये मूलभूत स्वरूपाचा फरक आहे. साहित्य लेखन म्हणजे त्या-त्या भाषेतील सर्व प्रकारचे साहित्य होय. साहित्य ही मानवी जीवनाची मांडणी करणारी सारणी समजली जाते. साहित्याचे नियमन करणारे शब्द या परिभाषा कोशात समाविष्ट होतात. साहित्य लेखन म्हणजे केवळ ललित कलाकृती होय. याउलट पारिभाषिक शब्द हे शास्त्र, वाणिज्य, वैचारिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय व तांत्रिकी या प्रक्रियात्मक प्रकाराला वाहिलेले असतात.

उदा. Technical Vocabulary
Computer   संगणक
Form   प्रपत्र

Abstract	गोषवारा
Circular	परिपत्रक
Dismiss	बडतर्फ

(११) प्रशासन व्यवहारातील अनुवाद :

स्रोत भाषेतील प्रशासनाशी संबंधित सामग्री ही लक्ष्यभाषेत अनुवादित केली जाते. या प्रक्रियेला प्रशासनिक अनुवाद असे म्हटले जाते. देशाला स्वातंत्र्य हे १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी प्राप्त झाले. त्यानंतरही देशाचा कारभार हा ब्रिटिश प्रभावामुळे इंग्रजी भाषेतून चालत असे. प्रशासकीय पत्रव्यवहारामध्ये सूचना, अधिसूचना, नियम, अधिनियम, प्रशासनिक टिपण्या व निवेदने इत्यादी घटकांना प्राधान्य देऊन राज्यकारभाराचा गाडा चालविला जातो. केंद्र सरकार व राज्य सरकार हे प्रशासनाच्या सोयीसाठी वेगवेगळे शासकीय आदेश (जी.आर.) काढत असते. देशामध्ये अनेक भाषा बोलणारे लोक वास्तव्य करतात. त्या-त्या प्रदेशाची बोलीभाषा व प्रशासकीय भाषा भिन्न स्वरूपाची असते. या पार्श्वभूमीवर राज्यकारभार सुरळीत पार पडण्यासाठी केंद्र सरकारने इंग्रजी व हिंदी या दोन भाषा राष्ट्रीय स्तरावर स्वीकारल्या. त्याचबरोबर त्या त्या राज्यांची मातृभाषा ही राज्याचे प्रशासन चालविण्यासाठी ग्राह्य धरली गेली. तेव्हा केंद्र आणि राज्य सरकार यांच्यात प्रशासकीय व्यवहार करण्यासाठी तिन्ही भाषांमध्ये अनुवाद करणे गरजेचे व आवश्यक बनले. प्रशासकीय अनुवाद करण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन ठेवून कार्य करणे आवश्यक आहे. प्रशासकीय अनुवादाची भाषा साधी, सोपी, सरळ व पूर्ण अर्थ व्यक्त करणारी असावी. पारिभाषिक शब्दांचा वापर अनुवाद प्रसंगी अनुवादकांनी करावा. अशा प्रकारच्या अनुवादाला कार्यालयीन अनुवाद देखील म्हटले जाते. प्रशासनाची भाषा ही अलंकारहीन असते. त्यामध्ये भावना व सृजनशील लेखनाला मर्यादा असते. अर्थात् ही भाषा वस्तुनिष्ठ स्वरूपाची आणि औपचारिक अनुबंध जोपासणारी असते. या सर्व अडथळ्यांना दूर सारून अनुवाद कार्य झाले की, प्रशासनातील कामकाजाचा अर्थ समजण्यास मदत होते. त्यामुळे अशा प्रकारची प्रशासकीय अनुवादप्रणाली सुयोग्य पद्धतीने राबविणे ही एक गरज आहे. या गरजेपोटीचा व्यवहार ज्या माध्यमातून साकारला जातो त्याला प्रशासकीय अनुवाद असे म्हणतात.

उदा. निरोप समारंभ : outgoing म्हणजे जाणारा किंवा निवृत्त होणारा इत्यादी.

अर्थ खाते यामध्ये हाच शब्द वेगळ्या संदर्भाने येतो. outgoing म्हणजे खर्चकरणे.

Bill - आर्थिक व्यवहार किंवा देयक

विधानसभा व लोकसभा - 'विधेयक' असा अर्थ होतो.

Capital - 'राजधानी' पण अर्थखात्यामध्ये 'भांडवल' dismissal, removal, termination & discharge या चारही शब्दांचा अर्थ नोकरीमधून कमी करणे असा असला तरी अनुवादकांनी त्यामधील अर्थछटा बारकाईने ध्यानात घेतल्या पाहिजे.

प्रशासकीय अनुवाद प्रक्रियेचे स्वरूप पाहताना पारिभाषिक शब्दांच्या भाषिक संकेतांनुसारच

त्यांचा वापर करावा लागतो. त्यामुळे तांत्रिक विषयाच्या अनुवादामध्ये सारखेपणा निर्माण होतो.

(१२) सृजन प्रक्रिया :

साहित्याची निर्मिती करणारा लेखक हा आपल्या अवतीभवती निर्माण झालेले प्रश्न, समस्या, अडीअडचणी, भरकटत चाललेला समाज, ढासळत चाललेली नीतिमूल्ये, अजीवनव्यवहार, मनुष्याचा स्वार्थ, बोकाळलेली अमानवी प्रवृत्ती यांना लगाम घालण्याचे कार्य करतो. हे सर्व एका विशिष्ट विचारमंचावर अधोरेखित करण्यासाठी त्याला साहित्याचे माध्यम जवळ करावे लागते. साहित्याला मानवी जीवनाचा 'आरसा' संबोधले जाते. या आरशातून पडलेले प्रतिबिंब साहित्यिक आपल्या लेखणीच्या माध्यमातून उजागर करित असतो. कविता, कथा, कादंबरी व नाटक या शिवाय अन्य रचनाप्रकार सोबतीला घेऊन विचाराभिव्यक्ती करण्याचे कार्य साहित्यिकाचे असते. म्हणून साहित्यप्रकारामध्ये प्रकट झालेले विचार अनुवादित करणे कठीण कार्य असते. हे कार्य पेलण्यासाठी अनुवादक हा प्रतिभावंत असावा, तो सर्जनशील लेखक असावा त्याचबरोबर भाषांवर प्रभुत्व असणारा असावा तरच, सृजनप्रक्रिया अन्य भाषेत, अनुवाद करताना नेमकेपणाने उलगडून दाखविता येतो. स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्य भाषेत मांडता येतात. सृजन प्रक्रियेचा प्रवास पुढील घटकांच्या अनुषंगाने मांडता येईल.

(अ) अनुभव : अनुभव घेणे हे लेखकाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असते. अनुभवाशिवाय साहित्यकृती जन्माला येत नाही. लेखक पहिल्यांदा अनुभव घेतो, त्यानंतर तो भाषेच्या माध्यमातून त्याला अभिव्यक्तीचे रूप देतो. अमूर्त अशा अभिव्यक्तीस व्यक्त करण्यासाठी तो प्रतिमा, प्रतीके, म्हणी, वाक्प्रचार व परंपरेने चालत आलेल्या लोकवाङ्मयातील लोककथांचा आधार शोधतो. गोविंदाग्रज यांनी अनुभवाचे स्वरूप आपल्या कवितेतून उलगडून दाखविले आहे. ते लिहितात,

“अनुभव त्या नाव असे,
पिता बुडाशी गाळ दिसे,
आमुचा प्याला दुःखाचा
डोळे मिट्टनी प्यायाचा”

अनुभवाशिवाय कवी वा लेखकाला आपले विचार मांडता येत नाहीत.

(ब) अभिव्यक्ती : यामध्ये लेखक स्वतःला आलेले अनुभव भाषेच्या माध्यमातून मांडत असतो. म्हणजे त्याचा प्रवास हा अनुभवाकडून अभिव्यक्तीकडे होत असतो. नामदेव ढसाळांसारखा विद्रोही कवी या देशातील स्वातंत्र्याचे स्वरूप स्पष्ट करताना 'गोलपीठा' या कवितासंग्रहात लिहितो,

“मी तुला शिव्या देतो
तुझ्या धर्मग्रंथांना शिव्या देतो,
स्वातंत्र्य कंच्या गाढवीचं नाव आहे”

ही अभिव्यक्ती साधत असताना ढसाळ विद्रोहाची मशाल खांद्यावरती घेऊन तुकारामांच्या विद्राही शैलीत आपले म्हणणे समाजासमोर ठेवतो. तेव्हा त्याच्या वाणीला विद्रोहाचे संतप्त रूप

लाभते.

थोडक्यात सृजनशील लेखक व कवीचा प्रवास हा अनुभवाकडून अभिव्यक्तीकडे वा अमूर्ताकडून मूर्ततेकडे जात असतो. तो भाषेला आधारभूत मानून आपल्या विचाराची मांडणी करीत असतो. आपल्या अनुभवाला नटवून, सजवून ते विचार आपल्या भाषिक वातावरणामध्ये लोकांच्यापर्यंत पोहचले पाहिजेत याची तो काळजी घेत असतो. सुप्रसिद्ध अनुवादक डॉ.सूर्यनारायण रणसुभे सृजनप्रक्रियेचे स्वरूप स्पष्ट करतात, “सृजन प्रक्रियेचा प्रवास अनुभूतीकडून अभिव्यक्तीकडे, अमूर्ताकडून मूर्ततेकडे, संवेदनेकडून भाषेकडे होत असतो.”^{१०} उपरोक्त सारणी अनुभव व अभिव्यक्तीला सृजनप्रक्रियेमध्ये शब्दबद्ध करणारी आहे.

(१३) अनुवाद प्रक्रिया

अनुवादाची प्रक्रिया ही सृजन प्रक्रियेच्या विरुद्ध दिशेने जाणारी असते. सृजनशील लेखक हा अगोदर अनुभव घेतो. मग त्या अनुभवाचे प्रकटीकरण भाषेच्या आधारे अभिव्यक्त होऊन करीत असतो. अनुवादामध्ये अनुवादकाचा प्रवास सृजनप्रक्रियेच्या अगदी उलट असतो. अगोदर भाषा महत्त्वाची असते. त्यानंतर कलाकृतीची निवड नंतर लक्ष्य भाषेत अभिव्यक्ती अशा क्रमाने मांडणी होते. कोणतीही अनुवादित साहित्यकृती ही अगोदर एक साहित्यकृती असते. हे भान आपल्याला आधीपासूनच असते. भाषेच्या माध्यमातून अनुवादक हा स्रोत भाषेतील कलाकृती लक्ष्य भाषेत अनुवादित करतो. तेव्हा अभिव्यक्तीकडून तो अनुभूतीकडे जात असतो. पहिली अवस्था म्हणजे मूळ कृती समजून घेणे, त्यानंतर त्या कृतीचे अन्य भाषेत अनुवाद करून विचार पोहचविणे होय. याला दुसरी अवस्था असे म्हणतात. तर, तिसरी कृती म्हणे प्रत्यक्ष अनुवाद कार्य पूर्ण करणे होय. अनुवाद प्रक्रियेचा प्रवास पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या अवस्थेतून पुढे-पुढे सरकत जातो. अनुवाद रूप, मूळ कलाकृतीचे वाचन, मूळ कलाकृतीच्या आकलन कक्षा, अनुवाद रूपाशी मूळ कलाकृतीची तुलना आणि मग मूल्यमापनास सुरुवात होते. असा प्रवास अनुवादकार्याचा चालू असतो. अनुवाद कार्य चांगले की वाईट झाले याबद्दलचा निर्वाळा देखील वाचक म्हणून देता येतो. अनुवाद प्रक्रियेच्या प्रवासाबद्दल डॉ.सूर्यनारायण रणसुभे लिहितात, “भाषेकडून अनुभूतीकडे आणि अनुभूतीकडून पुन्हा वेगळ्या भाषेकडे. कोणीही हे मान्य करेल की, भाषेकडून अनुभूतीपर्यंत पोहचणे तसे खूप अवघड असते. एखादी कविता किंवा लघुकथा किंवा कादंबरी वाचल्यानंतर आतल्या आत ती आपल्याला स्पर्श करून जाते. अस्वस्थ करते. ती अनुभूती आपल्यापर्यंत पोहचलेली असते. आता जे पोहोचले आहे, जे जाणवले आहे, ते जर व्यक्त करण्यास सांगितले तर सहज शक्य आहे काय? बऱ्याचदा श्रेष्ठ कलाकृती वाचल्यानंतर, आपण खूप अस्वस्थ होतो. या अस्वस्थतेची जातकुळी वेगळी असते. ही कलाकृती इतरांनी वाचावी असे आपल्याला वाटते आपण त्याला ती देतो. तो ज्यावेळी विचारतो की, यात आहे तरी काय सांग त्यावेळी आपण म्हणतो, मी यासंबंधी काहीच बोलणार नाही. तू वाच म्हणजे तुला कळेल. कलाकृती भावते म्हणजे एका परीने त्या अनुभवातून आपण स्वतः जात असतो. ती कलाकृती आपणास मौन करून टाकते. आणि म्हणून तिची ताकद खूप मोठी असते.

आता याच अनुभूतीस पुन्हा व्यक्त करायचे आहे, आणि ते देखील पूर्ण वेगळ्या भाषेत. अनुभव घेणे वेगळे आणि अनुभव घेतल्यानंतर त्यास पुन्हा दुसऱ्या भाषेत सादर करणे आणि हे करीत असताना त्या संहितेपासून दूर न जाणे, संहितेस आधार मानणे ही मात्र फार मोठी तारेवरची कसरत असते. आणि त्यामुळेच सृजनशील साहित्याचा अनुवाद भाषिक संस्कृतीत खूपच आव्हानात्मक कार्य मानले जाते.”^{१११} या प्रक्रियेतून अनुवादाचा प्रवास पुढे जात असतो. कलाकृतीचे पहिले वाचन संपूर्णपणे वाचकाची भूमिका पुढे ठेवून करावे. दुसरे वाचन हे संहिता निश्चितीकरण झाल्यानंतर करावे. तर, तिसऱ्या वेळेस पुन्हा एखादा कलाकृती वाचावयास घ्यावी. कारण की, आता मी प्रत्यक्षरीत्या कलाकृतीचा स्रोत भाषेतून लक्ष्य भाषेत अनुवाद करू लागलो आहे. अनुवाद ही दोन भाषांच्या संरचनामधील आंतरक्रिया असते. ही आंतरक्रिया ही प्रामुख्याने तीन पातळ्यांवर घडते. याचे भान सतत अनुवादकाला असावे लागते, तरच अनुवादकार्य यशस्वी होते.

(१४) मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन

अनुवादकाने मूळ कलाकृतीचा अनुवाद करताना लेखकाच्या प्रेमात पडता कामा नये. कलाकृती लक्ष्यभाषेत वहन करताना स्वतःच्या पदरचे दोन शब्द टाकणे किंवा दोन शब्द वगळणे या गोष्टी करू नयेत. असे केल्याने अनुवादक म्हणून न्याय देणे तर दूरच पण अधिक अन्याय होण्याची दाट शक्यता असते. अनुवाद करणे ही गांभीर्याने घेण्याची गोष्ट आहे. दोन भाषा येतात म्हणून अनुवादकार्य करता येईलच असे नाही. उत्तम कलाकृतीचा वाईट अनुवाद करून ती कलाकृती वाया घालवू नये. म्हणून अनुवादकानी नेहमी सतर्क राहिले पाहिजे. शिवाय मानसिकदृष्ट्या अन्याय होऊ न देण्याची खंबीर भूमिका पार पाडावी.

(१५) लेखकाच्या जाणिवेशी एकरूपता

एखादी कलाकृती स्रोत भाषेतून लक्ष्य भाषेत अनुवादित होते तेव्हा त्या कलाकृतीतील आशय तर यायला हवाच. पण नुसता आशय लक्ष्य भाषेत आला म्हणजे अनुवाद उत्तम प्रतीचा झाला असे समजण्याचे काही कारण नाही. उदा. आनंद यादव यांच्या ‘झोंबी’ या आत्मचरित्रात्मक कादंबरीचे उदाहरण पाहूया ! ‘झोंबी’ या आत्मचरित्रात्मक कादंबरीची भाषांतरे वा अनुवाद हिंदी, कन्नड व जर्मन भाषेत झाली. गुंथूर सोंथायमर यांनी झोंबीचा जर्मन भाषेत अनुवाद केला. त्यावेळी त्यांनी मराठी भाषा व संस्कृती यातील छोटे-छोटे बारकावे समजून घेतले. ‘झोंबी’ ही संपूर्णतया पश्चिम महाराष्ट्राच्या कोल्हापूर जिह्याच्या कागल तालुक्याच्या ग्रामीण संस्कृतीचा दस्तावेज आहे. झोंबीमध्ये शेती तिच्याशी संबंधित अवजारे याविषयी वर्णने येतात. तेव्हा अनुवादकांनी आनंद यादव यांच्याकडून माहिती जाणून घेतली. त्यावेळी यादव म्हणाले, “तुमच्या कृषी संस्कृतीमध्ये ही औजारे नाहीत; मग काय करणार ? त्यांनी मला सांगितले की, त्या औजारांच्या जवळचा पर्याय देऊ. शिवाय टिपांच्या माध्यमांतून स्पष्टीकरण देता येते.”^{११२} यावरून असे लक्षात येते की, लेखकाच्या कलाकृतीमध्ये अभिव्यक्त झालेल्या जीवन जाणिवेशी अनुवादकानी एकरूप झाले पाहिजे तरच अनुवादकार्य उच्च पातळीवर जाऊन पोहचते. यासंदर्भात मिलिंद चंपानेरकर लिहितात, “सर्जनशील साहित्यकृतीच्या

अनुवादकाच्या दृष्टीने गौरी देशपांडे यांनी केलेला 'अरेबियन नाईट'च्या खंडाचा अनुवाद आणि भा.रा. भागवत यांनी केलेला 'रॉबिनहुड'चा अनुवाद हे आशयानुवर्ती अनुवादाचे वस्तुपाठ म्हणून माझ्या डोळ्यासमोर होते. गौरी देशपांडे यांची अनुवादपूर्वी गाढ अभ्यास करण्याची चिकाटी, पर्यायी प्रतिशब्द वापरण्याची हातोटी आणि भा.रा. भागवत यांची शब्दांची निवड आणि आशयानुरूप वाक्यरचनांद्वारा मराठी भाषेला वाकवण्याची, खेळकर लय प्राप्त करून देण्याची हातोटी मला नेहमीच प्रेरणादायी वाटलेली आहे.^{१३} अनुवादकांनी लेखकनिष्ठ जाणिवेचा आविष्कार आपल्या लेखनातून करावा. त्यामुळे अनुवाद कार्यातून एक संस्कृती दुसऱ्या भाषेत वहन होईल.

सारांश :

अनुवाद ही अत्यंत जिकरीची, गुंतागुंतीची व जटिल प्रक्रिया आहे. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे मूळ कलाकृती ही अनुवादकाचे संवेदनशील मन आणि साहित्यकृतीकडे पाहण्याच्या जीवनवादी दृष्टिकोनातून साकारते. एका भाषिक समूहाची दुसऱ्या भाषिक समूहाशी आंतरप्रक्रिया होण्यासाठी अनुवाद हा एकमेव पर्याय आहे. अनुवादाच्या माध्यमातून जगाच्या कानाकोपऱ्यातील सांस्कृतिक व सामाजिक ऐक्याचे अनुबंध निर्माण करता येतात. ही एक वेगवान आणि चैतन्यवादी सृजनशील प्रक्रिया आहे. मूळ कलाकृतीतील आशय व मांडलेला विषय यांच्याशी एकनिष्ठता राखून लेखक वा कवीला जे अपेक्षित आहे ते अनुवादाच्या लक्ष्यभाषेत योग्य वाटेल, वाचकाला आवडेल या प्रकारची मांडणी करणे अनुवाद करणाऱ्या व्यक्तीची सर्वात मोठी जबाबदारी असते. अनुवादकाला भाषिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक व लोकपरंपरेने चालत आलेल्या लोकसंचिताचे भान असणे आवश्यक आहे. अनुवाद प्रक्रिया ही मूळात स्रोतभाषा व लक्ष्यभाषा यांच्या माध्यमातून एक नवा सांस्कृतिक पूल बांधण्याचे कार्य करत असते. म्हणून जगाची संस्कृती समजून घेण्यासाठी अनुवाद प्रक्रियेची नितांत गरज आहे तरच विचारांची देवाणघेवाण होण्यास मदत होईल.

संदर्भ टिपा

- १) Eugene Nida : Cited from Bassnet Megoiutre
Op. Cit. P.16
- २) ठकार निशिकांत : अनुवाद की अवधारणा, अनुवाद स्वरूप और
विवेचन, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त
विद्यापीठ, नाशिक, आवृत्ती पहिली २००२,
पृ. २२. साभार उद्धृत.
- ३) तत्रैव : उ.नि., पृ. २२
- ४) तत्रैव : उ.नि., पृ. २२
- ५) केळकर अशोक : अनुवाद शास्त्र की कला?
भाषांतरमीमांसा संपा; कल्याण काळे,
अंजली सोमण, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद,
ऑगस्ट २०१४ पृ. ८०
- ६) कऱ्हाडे सदा : भाषांतर, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई,
आवृत्ती तिसरी २००७, पृ. ११५
- ७) रणसुभे सूर्यनारायण : अनुवाद वर्णव्यवस्था आणि मी,
भूमी प्रकाशन, लातूर,
आवृत्ती पहिली २००६,
पृ. १२
- ८) किंबहुने रवींद्र : शेक्सपीयरच्या नाटकांची मराठी भाषांतरे,
तौलनिक साहित्याभ्यास तत्त्वे आणि दिशा,
संपा; चंद्रशेखर जहागिरदार, सौरभ प्रकाशन,
कोल्हापूर १९९२, पृ. ११७
- ९) कऱ्हाडे सदा : भाषांतर, उ.नि., पृ. १२२
- १०) रणसुभे सूर्यनारायण : अनुवाद वर्णव्यवस्था आणि मी,
पृ. ४९
- ११) तत्रैव : उ.नि., पृ. ४९-५०
- १२) यादव आनंद : 'साहित्यकृतीचा अनुवाद शक्यतो मूलनिष्ठ व
स्वतंत्र असावा', शब्दसृष्टी विशेषांक,
संपा; प्रा.मनोहर डॉ.विजया, दीपावली २०११,

अंक ४ था संवादकर्ता : डॉ.गजानन चव्हाण,
पृ. १५
१३) चंपानेरकर मिलिंद : अनुवादाची बहुस्तरीय प्रक्रिया
दै.लोकसत्ता दि.४ मार्च २०१७, पृ. ६

प्रकरण चौथे अनुवाद समस्या आणि उपाय

अनुवादाची संकल्पना स्वरूप, प्रकार व प्रक्रियेचा अभ्यास केल्यानंतर अनुवादकाला कोणकोणत्या समस्येला तोंड द्यावे लागते, त्यासंबंधी काय उपाय शोधता येतील या प्रश्नांची चर्चा करणे अपेक्षित आहे. अनुवाद कशाचा, कोणासाठी व का केला जातो? अनुवाद करित असताना निर्माण होणाऱ्या समस्यांची उकल करणे गरजेचे आहे. ज्या स्रोत भाषेतून विषयाची निवड केली जाते ती मूळभाषा व ज्या लक्ष्यभाषेत अनुवाद केला जातो ती म्हणजे अन्य भाषा होय. अनुवाद करताना अनुवादकाला स्रोत भाषेची सखोल जाण असावी. त्याचबरोबर लक्ष्यभाषेवर त्याचे नितांत प्रेम व प्रभुत्व असणे आवश्यक असते. पृथ्वीतलावर मानव जन्माला आला. मानवी समूहामध्ये विनिमयाचे साधन म्हणून भाषा विकसित झाली. मानव आपल्या मनातील भावभावना भाषेद्वारे व्यक्त करू लागला. समाजात अनेक जाती, धर्म व पंथाची माणसे राहतात. प्रत्येकाचा आचार विचार वेगळा असतो. प्रत्येक मानवी समूहाची संस्कृती, जीवनपद्धती, जीवनशैली व स्वतःला व्यक्त करण्याची पद्धती ही भिन्न भिन्न स्वरूपाची असते. यातूनच भाषांचा उदय होत असतो. भाषेद्वारे विचारांची देवाणघेवाण सुरू होते. भाषेमध्ये बोलणारा, ऐकणारा व लिहिणारा हे तीन घटक मानवी जीवनव्यवहाराला अर्थपूर्णता प्राप्त करून देतात. बऱ्याचदा एकच व्यक्ती ही एखाद्या विषयाचे अर्थग्रहण करते नंतर त्या विषयाचे अनुप्रेषण करते. ही सर्व प्रक्रिया भाषेद्वारे घडत असते तेव्हा अनुवादाचा जन्म होतो. अनुवाद ही व्यापक स्वरूपाची संकल्पना आहे. भाषांतर व रूपांतर हे शब्द अनुवादाच्या पोट्यातच सामावलेले आहेत. स्रोतभाषा व लक्ष्यभाषा या दोहोंमध्ये शंभर टक्के चपखल पर्यायी प्रतिशब्द आढळणे अवघड असते. त्यामुळे कोणताही अनुवाद हा पूर्णपणे यशस्वी झाला असे होत नाही. परंतु वाचकाला मूळ भाषेतील ती कलाकृती लक्ष्यभाषेत जवळपास नव्यानव टक्के आली आहे असे वाटले पाहिजे. या दृष्टीने अनुवादकानी प्रयत्नाची पराकाष्ठा करणे अपेक्षित असते. प्रत्येक भाषेची रचनापद्धती, शब्दावली व तिचा स्वभावधर्म वेगवेगळा असतो. त्यामुळे प्रत्येक शब्दाला अन्य भाषेत दुसरा पर्यायी शब्द असावाच असे शक्य असत नाही. शेवटी भाषा हा त्या त्या समूहाचा सांस्कृतिक व सामाजिक ठेवा असतो. भाषेची भिन्न-भिन्न प्रकृती, वेगवेगळा मानवी समुदाय, विविध भाषिक गटात आपल्या अभिव्यक्तीसाठी विविध शैलीचा उपयोग करित असतो. अशा भिन्नतेमुळे जेव्हा एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत अनुवादकार्य होते तेव्हा अनुवादकाला विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते. स्रोतभाषेतील विचार लक्ष्यभाषेत संपूर्णपणे न उतरता किमान 'समतुल्यता' या सिद्धांताच्या जवळजवळ जातो. अनुवादाच्या समस्या कोणत्या आहेत हे समजून घेताना मुळात त्याचे सिद्धांत अभ्यासणे आवश्यक असते. अनुवादाची सर्वात मोठी अडचण म्हणजे भाषा भिन्नता ही असते. दोन भाषा, दोन संस्कृती व दोन विचारधारा यामध्ये समतुल्यतेचा ताळमेळ घालताना निश्चितपणे अडचणी उभ्या राहतात, नव्या समस्या निर्माण होतात. भारतीय भाषा व

विदेशी भाषा यांच्यामध्ये देखील अनुवाद करताना वेगवेगळ्या समस्यांना अनुवादकाला तोंड द्यावे लागते. भारतीय भाषाकुलामध्ये संस्कृती, मानवी समुहाच्या आचारपद्धती याचा अनुवाद करताना छोटे-छोटे बारकावे अनुवादकाला जाणून घ्यावे लागतात. पाश्चात्य भाषांचा आपल्या भाषेमध्ये अनुवाद करताना तौलनिकदृष्ट्या कमीत कमी समस्या निर्माण होतात. या समस्यांचे स्वरूप भाषिक व सांस्कृतिक स्वरूपाचे असते. अनुवादकाच्या अडचणीचे/समस्यांचे स्वरूप विशद करताना डॉ. मधुकर मोकाशी लिहितात, “दोन्ही भाषा बोलणाऱ्या समाज आणि संस्कृतीचे आकलन न होणे ही पहिली आणि सर्वात मोठी अडचण होय. दोन्ही भाषांत समाज आणि संस्कृती वेगवेगळी असते; मग ती कितीही समजून घेतली तरी भाषिक अडचणीचे निराकरण होऊ शकत नाही. उदा : राईस म्हणजे तांदुळ, त्याला काही ठिकाणी भात म्हणतात. काही प्रांतामध्ये साळ म्हणतात, काही ठिकाणी त्याला धान म्हणतात’ पण हे सर्व राईस या शब्दाचे पर्यायी अर्थ नसून, जेव्हा ते बी असते तेव्हा त्याला साळ म्हणतात. उगवते तेव्हा त्याला धान म्हणतात. त्याच्यावरती टकरे काढल्यावर त्याला तांदुळ म्हणतात आणि त्याला शिजवल्यावर त्याला भात म्हणतात. असे कवी इंद्रजित भालेरावांनी एके ठिकाणी संदर्भ देत आपल्या लक्षात आणून दिले आहे. भाषांतर करतानाही भाषेच्या संकल्पनेच्या व अर्थाच्या पातळीवर ही अडचण असते.”^{१३} भिन्न भाषाप्रकृती, विभिन्न मानवी समूह व विविध भाषिक समाज हे घटक अनुवाद प्रक्रियेत अडथळे निर्माण करू शकतात. ती संस्कृती अनुवादकाला सूक्ष्म पातळीवर जाऊन समजली की, अनुवादकार्य होण्यास कमी समस्या किंवा अडथळे येतात. अनुवादकार्य हे जसे ललित साहित्याचे केले जातात तसे ललितेतर साहित्याचे देखील केले जातात. प्रामुख्याने अनुवादाच्या समस्यांना दोन वर्गांमध्ये ठेवून त्यांचा विचार करावा लागतो. अनुवादित साहित्यामध्ये समस्यांची व्याप्ती खूप मोठी आहे. त्याचा विचार प्रस्तुत संदर्भात करणे आवश्यक आहे.

(१) कविता

कविता हा रचनाप्रकार इतर प्रकारांपेक्षा अनाकलनीय असतो. कवी हा आपले विचार भाव-भावना कवितेतून मांडतो. कविता समजायला कठीण असते. कोणत्याही साहित्यप्रकाराचा अनुवाद करणे सोपे काम नसते. त्या तुलनेत कवितेचा अनुवाद करणे अवघड व जिकरीचे काम आहे. कविता अल्पाक्षरी असून तिच्यातून प्रकटणारा अर्थ हा बहुपदरी असतो. हे कवितेतील पदर अनुवादकाला स्रोत भाषेतून लक्ष्यभाषेत अनुवादित करताना आकलन झाले पाहिजे. तरच कवितेतील भाव व अर्थछटा लक्ष्यभाषेतील वाचकांना समजतील. कवितेसारख्या संवेदनात्मक अर्थाच्या आशयगर्भ साहित्याचा अनुवाद करताना समस्या अधिक प्रमाणात वाढत जातात. कवितेच्या अनुवादात अनेक समस्या असल्या तरी तिचा भाषांतर्गत अनुवाद किंवा विविध भाषांमधून अनुवाद होत आलाच आहे. कवितेचे भाषांतर एक विचार या संदर्भात मत मांडताना अपर्णा साबणे लिहितात, “कविता वाचून त्यातील व्यंजना समजावून घेऊन त्याचा अर्थ लावून त्याचे आकलन होणे कठीण काम असते. ते झाल्यावर त्या कवितेचा आशय शब्दबद्ध करणे त्याहून कठीण काम असते. त्यासाठी सूक्ष्म संवेदनशीलता, ज्या भाषेत आपण भाषांतर करणार आहोत त्या भाषेतील शब्दांची अचूक निवड,

समर्पक छंदप्रकाराची निवड, ध्वन्यानुभवाची प्रतिनिर्मिती इत्यादी कौशल्ये पणाला लावावी लागतात. काही वेळा भाषांतर करताना मूळ कवितेतील सौंदर्यानुवा हा भाषांतरित कृतीमध्ये हरवण्याचीच जास्त शक्यता असते.”^२ कवितेच्या अनुवादाचा विचार करताना सुप्रसिद्ध अनुवादक चंद्रकांत पाटील लिहितात, “भाषेच्या विविध अंतःस्तराचे ज्ञान, शब्दबंध, अर्थविज्ञान, वाक्यविन्यास, बहुअर्थता, भाषिक चकवे, दोन्ही भाषांबाबतचे व्यक्तिगत आग्रह-दुराग्रह-पूर्वग्रह इत्यादी अनेक गोष्टी कवितेच्या अनुवादात महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. याशिवाय एक विशेष बाब म्हणजे अनुवादकाला भाषेचे आणि कवितेचे अंतर्दशी आकलन (इन्स्टिट्यूट पर्सपेक्शन) असणे फारच आवश्यक असते.”^३ कवितेच्या अनुवादासंदर्भात भाष्य करताना डॉ. प्रकाश मेदककर लिहितात, “कवितेच्या भाषांतरामध्ये समानकांची, सममूल्यकांची समस्या अधिक गुंतागुंतीची बनते. कवितेचे माध्यम शब्द असले तरी स्वराला या वाङ्मयप्रकारात महत्त्वपूर्ण स्थान असते. म्हणून भाषांतरकाराला आशयाविष्कारासोबतच स्वर-लय रचनेकडेही लक्ष द्यावे लागते. याशिवाय छंद, यती, यमक, ओळींचा क्रम यांनाही महत्त्वपूर्ण स्थान असते.”^४ कवितेच्या अनुवादासंदर्भात सुधाकर मराठे लिहितात, “कविता केवळ जे सांगितलेले नाही तर ते सुचवूनच थांबत नाही तर काय सांगू नये आणि कसे सांगू नये तेही सुचवीत असते. ज्या भाषेत आणि संस्कृतीतच या सूचितार्थाच्या परंपरा कार्य करीत असतात. त्यामुळे जे सांगितले आहे त्याचबरोबर जे सांगितलेले नाही पण सुचविलेले मात्र निश्चितपणे आहे ते शोधणे आणि मूळ कवितेत तिच्या भाषेतून आणि संरचनेतून हे सर्व कसे साधलेले आहे, ते शोधून काढणे हे अनुवादकाचे प्राथमिक कर्तव्य बनते. कविता वाचून होताक्षणी आणि तेच आपण भाषांतर करावे, ते आपणाला करता येईल अशी भाषा मनात उद्भवताक्षणीच त्याने पहिले कोणते काम करायचे असेल तर ते हेच.”^५ थोडक्यात उपरोक्त अनुवादमीमांसकाची मते पाहिल्यानंतर असे लक्षात येते की, कवितेतील आशय, शब्दसामर्थ्य, प्रतिशब्दांचे उपयोजन, भाषेतील सूक्ष्मातिसूक्ष्म बारकावे व अर्थाच्या छटा यासारख्या गोष्टींचे आकलन कविता समजून घेताना अनुवादकाला होणे आवश्यक असते. तरच अनुवादाच्या पातळीवर कविता ही अन्य भाषेत वहन करता येईल. अन्यथा अर्थाच्या पातळीवर घोटाळे निर्माण होऊन समस्या जटिल बनते. या विषयाच्या अनुषंगाने भाष्य करताना न्या. नरेंद्र चपळगावकर लिहितात, “कवितेचा अनुवाद ही फारच अवघड गोष्ट असते. प्रत्येक भाषेतील शब्दाला त्या त्या भाषेत एक विशिष्ट अर्थ असतो. आणि तो शब्द त्या त्या कवितेत आला व तिथल्या संदर्भाच्या कोंदणात तो बसला म्हणजे त्याचे अर्थसूचन अधिक वाढते.”^६ खरोखर कवितेचा अनुवाद करणे अवघड कार्य असते.

१९८८ मध्ये सोळा समीक्षालेखांचा एक संग्रह ‘आणि म्हणूनच’ या नावाने चंद्रकांत पाटील यांनी प्रकाशित केला. त्यामध्ये त्यांनी नामदेव ढसाळांच्या ‘पाणी’ या मराठी कवितेचा हिंदी भाषेत अनुवाद केला आहे. ‘पाणी’ ही कविता पाणी मागणाऱ्या दलित स्त्रियांच्या शिव्यांचा अविष्कार होता. ही कविता मराठी भाषेतून हिंदी भाषेत अनुवाद करताना आत्मा न हरवू देता केलेला उत्कृष्ट नमुना म्हणून पाहता येईल. मराठीतल्या शिव्यांना हिंदीत सारखेपणा निर्माण करणारे शब्द नव्हते. तरीही

शब्दांची मोडतोड करून नवा अनुवादित रूपबंध पाटलांनी निर्माण केला; तो पाहण्यासारखा आहे.

‘पाणी’ - नामदेव ढसाळ

“वाढ गे बाये पाणी वाढ गे
वायशी धार सोड माये
सोकन पडीय घशाला
आवं दादा आवं पाटील
आवं धनी आवं घेवा
आग आग आ
हात् तुझ्या बांबू हासाडला
हे चिंपाटचाट्या
मह बुडाख तुह्या तोंडावं हानी
हाट हाट ये बेटोचोद
ये घालमुठ्या हे माठ्या
ये उटनखाटाच्या अवलादी
हट हट ये पाण्याच्या अडसरा”

(गोलपिठा, पृ.६२)

हिंदी - अनुवाद

“पानी डालो री मैय्या पानी डालो
इत्तीसी धार छोडो पानी डालो
गला सुखारी मैय्या पानी डालो
अजी भैय्या अजी पटेल साऽब
ओ मालिक ओ दे दो ना पानी
आग आग आ
धूत तेरे बांबू घुसेड दिया
हे चिप्पड चचौडे
स्साले मेरी पेंदी तेरे मुँह पर मारुँ
हट हट साले बेटोचोद
ये मुठ्ठीबहादर ऐ बागडू
थूत तेरी की, छिनाल की औलाद
हट हट साले पानी की अरगल”^७

(‘आणि म्हणूनच’, पृ.१२४)

चंद्रकांत पाटील यांनी ढसाळांच्या कवितेचा नेमकेपणाने अनुवाद केला आहे. प्रत्येक भाषेला एक विचार आणि संस्कृती असते. ती भाषेच्या शब्दांशब्दांतून वाहत असते. शब्दांचा काटेकोर अनुवाद करणे ही एक मोठी कला असते. मूळ कवितेतील पदाची चाल व रचना बिघडू न देता केलेला अनुवाद यशस्वी ठरतो. पण हे कार्य करताना शेवटी कितीही नाही म्हटले तरी अनुवादामध्ये समस्या उद्भवतातच. शेवटी असे म्हणता येईल की, अनुवादकाचे मूळभाषा व लक्ष्यभाषा यावर किती प्रभुत्व आहे, त्यावरती कवितेचा अनुवाद सफल होतो.

(२) कथात्मक साहित्याचा अनुवाद

कथात्मक साहित्यामध्ये कथा, कादंबरी, नाटक व अन्य ललित गद्य यांचा समावेश होतो. कथात्मक साहित्य हे मूळात कथानकप्रधान व गोष्टीवेल्हाळ असते. कथेला एक रूपबंध असतो. लेखक आपल्या मनातील विचार व भावभावना सरळ-सरळपणे व्यक्त करीत असतो. त्यामध्ये एक कथा उपकथा असते. घटनाप्रसंग व पात्ररचना या माध्यमातून कथानक पुढे पुढे सरकत जाते. विचारांमध्ये सरधोपटपणा असतो. व्याकरण व अलंकार योजना यांचा कमीत कमी वापर झालेला असतो. त्यामुळे लेखकाच्या मांडणीला साधेपणाचा बाज प्राप्त होतो. उदा. आसाराम लोमटे यांचा 'अलोक' कथासंग्रह, शिवाजी सावंत यांची 'मृत्युंजय', वि. स. खांडेकरांची 'ययाति', वि. वा. शिरवाडकर यांच्या 'वैष्णवी', 'कल्पनेच्या तीरावर', भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'कोसला', 'जरीला', 'झुल', 'बिठार' व 'हिंदु : जगण्याची समृद्ध अडगळ' या अनुक्रमे कथा-कादंबऱ्यांचा अनुवाद लक्ष्यभाषेत करताना अनुवादकाला भाषिक पातळीवर फारसे कष्ट घ्यावे लागत नाहीत. कारण कथा,कादंबऱ्यांचे कथानक हे सरळ व सुलभपणे व्यक्त होते. विचारांचा प्रवाहीपणा त्यामध्ये जाणवतो. लक्ष्यभाषेत अशा कलाकृती वहन करताना अनुवादकाला फारशा अडचणी येत नाहीत. पण भिन्न भाषावंशीय अनुवाद कार्य असेल तर प्रादेशिकता, भाषा, मानवी जीवनपद्धती व रीतीरिवाज यांची माहिती अनुवादकाला असायला हवी. काळ बदलला की त्यापाठीमागचे संदर्भ बदलतात. त्यांना नवे अर्थ प्राप्त होतात. त्यासाठी वर्तमानकालीन संदर्भ व सामाजिक प्रथा परंपरा यांचे भान अनुवादकाला असणे आवश्यक आहे. तर मग कथानकप्रधान अनुवाद हा अडचणीवर मात करून सुलभ बनतो. प्रत्येक वाङ्मयकृतीचा अनुवाद करणे हे एक स्वतंत्र आव्हान असते. सरतेशेवटी अनुवादकाला त्या त्या वाङ्मयकृतीच्या प्रकृतीधर्माप्रमाणे मार्ग काढत आपले अनुवादकार्य तडीस नेण्याच्या मार्गापर्यंत जावे लागते.

(३) नाटकाचे अनुवाद

नाटक हा वाङ्मयप्रकार प्रयोगशील रचना म्हणून ओळखला जातो. स्रोत भाषेतून लक्ष्य भाषेत जेव्हा एखादी रचना अनुवादित होते, तेव्हा त्याला नाट्यानुवाद असे देखील म्हटले जाते. नाटक असा रचनाप्रकार आहे की ज्याचा संबंध साहित्यबाह्य रंगमंचाबरोबर येतो. अनुवादकाला अनुवाद करीत असताना रंगमंचाशी संबंधित घटना घडामोडींचे बारकाईने ज्ञान असणे आवश्यक आहे. नाही तर, नाटकाचे अस्तित्व हे एक ग्रंथ म्हणूनच राहिल. काही अभ्यासक नाटकाचे दोन

भागात विभाजन करतात. एक म्हणजे पाठ्यनुवाद आणि दुसरे म्हणजे रंगमंच. दुसऱ्या प्रकारात मोडणारी प्रयोगशील नाटके पात्र, पोशाख, वेशभुषा, केशभुषा, सजावट यांना महत्त्व देतात. अनुवादामध्ये नाटकातील 'संवाद' महत्त्वाचे मानले जातात. इतर साहित्यप्रकारांमध्ये नाटकाचा अनुवाद करणे कठीण कार्य असते. संवादातील प्रवाहीपण, उच्चारासाठी शब्दांची निवड व त्यासाठी योग्य वाक्यरचना यांची बांधणी करावी लागते. अन्यथा स्रोत भाषेतील साहित्यकृती अनुवादाच्या पातळीवर लक्ष्यभाषेत आणताना त्यातील प्राण हरवू नये याची काळजी घेणे महत्त्वाचे असते. नाटकाच्या अनुवादाच्या समस्येचे निराकरण कसे करावे यासंदर्भात दामोदर खडसे लिहितात, "जयवंत दळवी यांच्या 'कालचक्र' या नाटकाचा अनुवाद मी जेव्हा हिंदीमध्ये केला, तेव्हा तो वाचून पाहण्याचा आग्रह दळवी यांनी धरला. हाच अनुभव शिवाजी सावंत यांच्या 'छावा' बाबतही आला. ऐतिहासिक पात्रांचे संवाद अनुवादित स्वरूपात आणताना कितीतरी बदल करावे लागतात. अभिराम भडकमकर यांचा 'ज्याचा त्याचा प्रश्न' या नाटकाचा अनुवाद मी 'सवाल अपना अपना' ह्या नावाने केला. कलावंतांना रंगमंचावर संवाद म्हणताना एक एक शब्द उच्चारत नाटकाची लय बांधावी लागते. तेव्हा पात्रांच्या मुखातून निघणाऱ्या प्रत्येक शब्दाइतकाच अनुवादही जिवंत व्हायला हवा असतो."८ अनेक गोष्टींचा सामना करित नाटकाला मूळ भाषेतून लक्ष्य भाषेत मार्गक्रमण करावे लागते. नाटक रचनाप्रकार प्रयोगशील असल्यामुळे इतर वाङ्मयप्रकारांपेक्षा यामध्ये अधिक समस्या निर्माण होतात.

(४) विनोदाचे अनुवाद

विनोद व नाटक हे मराठी वाङ्मयातील असाधारण विशेष मानले जातात. भारतीय भाषांच्या तुलनेत मराठी भाषेतील विनोद व नाटकातील संवाद फार प्रसिद्ध आहेत. मराठी भाषेतील नाट्य वाङ्मयाला खूप मोठी समृद्ध परंपरा आहे. यामध्ये महात्मा फुले, रा. ग. गडकरी, चि. वि. जोशी, आचार्य प्र.के. अत्रे, पु.ल. देशपांडे, मामा वरेकर, प्रा.वसंत कानेटकर यांच्यापासून ते प्रा.दत्ता भगतापर्यंत अनेक नाटककारांचा विचार करावा लागतो. नाटकाला विनोदी पैलू लाभलेले दिसतात. हे विनोद उच्चवर्णियांपासून, मध्यमवर्गीय व सामान्य माणसाच्या जगण्यातील बारकावे स्पष्ट करणारे असतात. हे विनोद वर्गविशिष्ट असल्यामुळे चाकोरीबाहेरील वाचक वर्गाला त्याचा कितपत आस्वाद घेता येईल हा एक अनुत्तरीत प्रश्न असतो. विनोदाचे अनुवाद महाराष्ट्राच्या बाहेर बहुधा जास्त प्रमाणात होत नाहीत. कारण नर्मविनोद हा इतर प्रदेशातील, देशातील व जगातील लोकांना समजत नाही. मुख्य, अडाणी लोकांना तर विनोदाचे वावडेच असते. म्हणून असे म्हटले जाते की, 'टवाळा न आवडे विनोद'. विनोद हा प्रसंगनिष्ठ, स्वभावनिष्ठ वा शब्दनिष्ठ असतो. विडंबन काव्य हे विनोदी साहित्याचे एक महत्त्वपूर्ण अंग मानले जाते. पु.ल. देशपांडे लिखित 'बटाट्याची चाळ' या अस्सल विनोदी वाङ्मयाचा अनुवाद किती कठीण व अवघड आहे याचा खुलासा करता येईल. उदा.

“राघुनाना : गिळायला घाला लौकर, गाडी चुकली तर साहेब भाजून खाईल.

सौ.राघुनाना : सगळा मेला भिजलेला कोळसा भरतात. चुलीत हाडे घालते माझी.

राघुनाना : तुझी हाडं ! म्हणजे शोधण्यात आणखी वेळ लागणार. त्यापेक्षा माझीच खाल. लवकर सापडतील.”

या संवादातून विनोदातील मिश्रिकलपणा लक्षात येतो. हा विनोद स्रोत भाषेतून लक्ष्य भाषेत अनुवादित करताना पर्यायी शब्द सापडत नाहीत. त्यामुळे साहित्याचे अनुवाद करताना भाषिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या समस्या जाणवते.

(५) वैचारिक साहित्याचे अनुवाद

वैचारिक साहित्याचे अनुवादकार्य अत्यंत कठीण मानले जाते. मूळ लेखनात अभिव्यक्त झालेले विचार स्रोत भाषेतून लक्ष्य भाषेत अर्थासह अनुवादित झाले पाहिजे. त्यासाठी अनुवादकाला दोन्ही भाषांचे ज्ञान व भावगत शैली माहीत असली पाहिजे. तरच वैचारिक साहित्याचा अनुवाद अगदी सोपा व मुळाबरहुकूम होण्याची शक्यता असते. नाहीतर वैचारिक साहित्यातील अनुबंध लक्ष्यभाषेतील वाचकाला समजणार नाहीत. इंग्रजी भाषेतील एका वैचारिक उताऱ्याचे नमुना म्हणून उदाहरण पाहता येईल.

वैचारिक अनुवादाचा नमुना

“One day the king saw a poor man working in the field. It was very cold day, but the man had very few clothes on. He was singing merrily while he was working. The king went to him and said, “Don’t feel cold in this weather?” The man replied, “No, I don’t feel the cold. You see that I have to work very hard. That makes me warm.” Then the king said to him, “You seem to be very happy. Are you really happy?” The man replied “of course, I am. I have no time to be unhappy.”⁸

एकदा एका राजाने शेतात काम करणारा गरीब माणूस पाहिला. ते दिवस कडाक्याच्या थंडीचे होते. तरीही त्या माणसाच्या अंगावर खूप थोडे कपडे होते. उलट काम करताना तो मोठ्या मजेत गात होता. राजा त्याच्याजवळ गेला आणि म्हणाला, “अरे या हवेत तुला थंडी वाजत नाही काय?” यावर तो माणूस उत्तरला, “नाही मला थंडी वाजत नाही. तुम्ही पाहतच आहात की मी खूप कष्ट करतो आहे. त्यानेच मला ऊब मिळते.” त्यावर तो राजा म्हणाला, “तू मोठा सुखी दिसतोस. खरंच तू सुखी आहे का?” तेव्हा तो माणूस उत्तरला, “अर्थात् मी सुखीच आहे. खरं सांगू. मला दुःखी व्हायला वेळच नाही.”

थोडक्यात उपरोक्त भाषांतरविषयक नमुन्यातून एक गोष्ट आपल्या ध्यानात येते की, अनुवाद करताना मूळभाषा व अन्यभाषा यांच्या माध्यमातून भाषेची शब्दयोजना व वैचारिक शैली ध्यानात येते. या संदर्भात वैचारिक गद्याच्या अनुवादाची अडचण विशद करताना सुषमा दाते लिहितात, “अनुवादित साहित्याकडे नजर टाकली तर असे आढळून येते की, कथा, कादंबरी, कविता, नाटक यांचेच अनुवाद अधिक होतात. परंतु वैचारिक साहित्याचे अनुवाद अत्यंत अल्प प्रमाणात आढळतात. मूळात अनुवाद करणे हे कठीण काम व संशोधकाची दृष्टी ठेवून अनुवाद

करणे हे आणखी कठीण काम.”^{३०} म्हणजे वैचारिक गद्याचा अनुवाद हा अन्य रचनाप्रकारांपेक्षा अवघड असतो हेच दाते यांच्या प्रतिपादनातून लक्षात येते.

(६) कायदेविषयक अनुवाद

न्याय आणि कायदा याविषयीच्या अनुवादांला कायदेविषयक अनुवाद असे म्हणतात. न्यायालयीन करार, न्यायविषयक ग्रंथ, संहिता नियम, अधिनियम व न्यायालयीन प्रक्रिया या संबंधाने कायदेविषयक अनुवाद कार्यरत असतो. या अनुवादामध्ये प्रत्येक शब्द महत्त्वपूर्ण मानला जातो. सोपेपणा, स्पष्टता, अलंकारहीनता व निःसंदिग्धता ही या कायदेविषयक अनुवादाची वैशिष्ट्ये आहेत. या संदर्भात विधी अनुवाद व परिभाषा सल्लागार अशोक कदम लिहितात, “विधी व न्याय व्यवहारात वापरल्या जाणाऱ्या भाषेत शैलीला किंवा भाषेच्या अलंकरणांला अथवा लालित्याला स्थान नसते. तार्किक संगती हेच या भाषेचे अलंकरण असते. ही तार्किक संगती साधण्यासाठी विचार व त्यांची अभिव्यक्ती स्पष्ट व नेमकी असणे आवश्यक असते.”^{३१} थोडक्यात विधीविषयक अनुवाद करताना वस्तुनिष्ठपणा अनुवादकानी जपला पाहिजे. पारिभाषिक संकल्पनेच्या अनेक अडचणी कायदेविषयक अनुवादात येतात. या गोष्टीकडे काटेकोरपणे लक्ष दिल्यास यामधील चुका कमी होऊन न्यायदान प्रक्रिया निर्दोषपणे पार पडण्यास मदत होते.

(७) ललितेतर साहित्याचे अनुवाद

ललित साहित्य व ललितेतर साहित्य यामध्ये खूप मोठी तफावत आहे. ललित साहित्यातील अनुवाद भाव व अर्थ या गोष्टींना महत्त्व देतात. तर, ललितेतर साहित्यात विज्ञान, वाणिज्य व तांत्रिक अनुवादाचा समावेश होतो. येथे वस्तुनिष्ठपणाला महत्त्व असते. येथे शब्द महत्त्वाचा मानला जातो. त्यापाठीमागील भाव मात्र गौण असतो. त्यामुळे अशा प्रकारचे अनुवाद करताना अनुवादकाला अनेक तांत्रिक अडचणींना सामोरे जावे लागते. तांत्रिकता ही ललितेतर साहित्याच्या अनुवादाची सर्वात मोठी समस्या असते.

(८) अनुवादित साहित्याचे अध्यापनशास्त्र

अनुवादाचे एक अध्यापनशास्त्र आहे. आतापर्यंत आपण अनुवादाची सैद्धांतिक व प्रक्रियात्मक चर्चा केली. अनुवाद करताना अनुवादकाला येणाऱ्या समस्या पाहिल्या. परंतु अध्यापनाचे एक शास्त्र आहे ते विद्यार्थ्यांपुढे ठेवत असताना कोणकोणत्या समस्या निर्माण होतात याविषयी फारशी चर्चा होत नाही. बी.ए., एम.ए. च्या अभ्यासक्रमात विद्यापीठ आता अनुवादाचा स्वतंत्र अभ्यासक्रम लावत आहे. सहा महिन्यांचा ट्रान्सलेशनविषयक डिप्लोमा, प्रमाणपत्र कोर्स तसेच केंद्र शासनाच्या व राज्यशासनाच्या विविध विभागात अनुवादविषयक स्वतंत्र विभाग कार्यरत आहेत. या सर्व अभ्यासक्रम व विभागांना मार्गदर्शन करणारी अध्यापनाची आदर्श संहिता उपलब्ध नाही, ही या शास्त्रातील मोठी समस्या आहे. याचा प्रस्तुत संदर्भात विचार करणे आवश्यक आहे. अनुवादाच्या अध्यापनशास्त्रातील पहिली समस्या संहिता प्राप्त करण्याची असते. ही समस्या बहुस्तरीय असते. ग्रंथालयात अनुवादाची पुस्तके मिळत नाहीत. बाजारात वाचन साहित्य उपलब्ध होत नाही. दुसरी समस्या ही मूळ संहितेची

अनेक अनुवादित पुस्तके बाजारात उपलब्ध असतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा अभ्यास करताना गोंधळ उडतो. उदा : 'लज्जा' या तस्लिमा नसरीन यांच्या मूळ बंगाली भाषेतील संहितेत व त्याच कलाकृतीच्या इंग्रजी अनुवादामध्ये आशयात्मकदृष्ट्या फरक पडतो. त्यामुळे अध्यापनकार्य यशस्वीरित्या पार पाडता येत नाही. तिसरी समस्या ही अनुवाद व तात्त्विक संकल्पनेच्या बाबतीत निर्माण होते. या संदर्भात मकरंद परांजपे लिहितात, "भाषांतर हे बऱ्याच अंशी मूळ संहितेचे प्रतिनिधित्व करू शकते का ? मला खात्री नाही. मूळ संहितेला विशेषाधिकार दिला नाही तरी एकाच संहितेची अनेक भाषांतरे अनेक असतात असे कुणीही म्हणू शकेल. पण याविरुद्ध असेही म्हणता येईल की, मूळ असे काही नसतेच. वाचन हेच भाषांतर असते आणि त्यामुळे संहितेची अनेक रूपे आपल्यापुढे येऊ शकतात. त्यापैकी कोणत्याही एकाला शुद्ध मूळ असे कसे म्हणता येईल ? अशा वैविध्यांत भाषांतर आणि मूळ दोन्हीही समान पातळीवर अर्थान्वयासाठी खांद्याला खांदा भिडवून असतात."^{१२} म्हणजे येथे भाषांतर आणि तत्त्वमीमांसा यामध्ये कुठेही मेळ बसत नाही. चौथी मोठी समस्या ही की अनुवादपर ग्रंथांना संदर्भग्रंथसूची जोडली जात नाही. त्यामुळे कोणते ग्रंथ कसे वाचावेत हे वाचकाला समजत नाही. म्हणून अनुवादाच्या अध्यापन शास्त्रामध्ये या व अशा अनेक समस्यांचा उलगडा होऊन अनुवादित अध्यापनाचे शास्त्र अधिक भक्कम झाले पाहिजे.

(९) लोकवाङ्मयातील रूपबंध

लोकवाङ्मय हे हजारो वर्षांपासून मौखिक परंपरेनुसार चालत आले आहे. लोकवाङ्मयाचा कर्ता अनामिक असतो. लोकवाङ्मय एका पिढीकडून आपला वारसा दुसऱ्या पिढीला देण्याचे कार्य करते. लोकवाङ्मय हे संक्रमणशील असते. या लोकवाङ्मयातून लोककथा, लोकगीते, संस्कृतीच्या उपासकांची गाणी एक सांस्कृतिक ठेवा म्हणून जतन झालेली असतात. भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे. सामाजिक जीवनातील मूल्यांचे जतन, संवर्धन भाषेमुळेच होत असते. भाषा ही मानवी जीवनाचा आविभाज्य भाग असल्यामुळे मानवी विचार, अनुभव व संकल्पना भाषेशी निगडित असतात. लोकवाङ्मयामध्ये म्हणी, वाक्प्रचार, उखाणे व कोडी यांचे अस्सल सौंदर्य प्रकट झालेले असते, गावरान शिव्यांचाही यामध्ये समावेश होतो. लोकवाङ्मय लोकांनी लोकांसाठी निर्माण केलेले असते. अशा वाङ्मयाचा आविष्कार अस्सल स्वरूपाचा असतो. अनुवादकाला अनुवाद करताना मूळ भाषा व अन्य भाषा यामधील परंपरेचे ज्ञान असणे आवश्यक असते.

(अ) म्हणी : लोकवाङ्मयातून आलेल्या म्हणी मानवी जीवनावर भाष्य करणाऱ्या असतात. म्हणी या भाषेचे एक प्रकारे सौंदर्य प्रकट करतात. म्हणीतून त्या त्या प्रदेशाची संस्कृती वाहत असते. म्हणीच्या पोटात लोककथा असते. लोककथेचे अनुबंध उलगडून दाखविण्याचे कार्य म्हण करीत असते. उदा :

- (१) अगं अगं म्हशी मला कुठं नेशी ?
- (२) अडला नारायण - गाढवाचे पाय धरी

- (३) तेल गेले तूप गेले हाती दुपटणे आले
- (४) जित्याची खोड मेल्याशिवाय जाईना
- (५) ब्रह्मचर्यही गेले व गाढवही गेले

उपरोक्त म्हणी त्या त्या भाषिक संस्कृतीचे वहन असतात. अनेक वर्षांच्या चिंतन मननातून म्हणी तयार होतात. म्हणी या अनुभवाचा एक प्रकारे परिपाक असतो. मराठी भाषेतील म्हणी अनुवादित करून कन्नड, तमिळ व तेलगू भाषेत अनुवादित केल्यातर त्या त्या तंतोतंत उतरत नाहीत. म्हणीला एक संस्कृती असते. ती संस्कृती पूर्ण त्यातील गाभ्यासह अन्य भाषेत अनुवादकाला अनुवादित करण्यात यश येईल असे नाही. या संदर्भात सुप्रसिद्ध अनुवादक डॉ.सूर्यनारायण रणसुभे लिहितात, “म्हणीच्या निर्मितीच्या मूळात सहजता, उत्स्फूर्तता किंवा लोकमानसाची फारशी ओळख नसते. तर येथे भाषेचा खेळ असतो. आपली अभिव्यक्ती अधिक नेटकेपणाने, प्रखरपणे करण्यासाठी म्हणून म्हणीचा वापर केला जात असतो. या म्हणी म्हणजे त्या भाषेचे सौंदर्य असते आणि त्यासोबत त्या समाजमनाचे ते प्रतिबिंब देखील असते. खरे पाहता भाषेची ही आरक्षित अशी संपत्ती (Reserved Force) आणि त्यामुळेच या म्हणीचा अनुवाद करण्याच्या उद्योगात पडू नये. दुर्दैवानी अनेकांनी म्हणींचा शब्दशः अनुवाद करून ठेवला आहे. त्यातून लेखकास अपेक्षित अर्थ निघत नाही.”^{३३} लोकजीवनात म्हणींना महत्त्वाचे स्थान असून त्यामधून त्या त्या समाजाची संस्कृती व्यक्त होत असते. त्या त्या समाजजीवनातील नैतिकता, कल्पना वैभव व परंपरांचे चित्रण प्रकट झालेले असते. म्हणून अनुवादाच्या रूपाने म्हणी मूळ भाषेतून लक्ष्यभाषेत वहन करताना सौंदर्यात्मक विचारासह प्रकटच होतील असे नव्हे. म्हणींचा अनुवाद करणे कठीण कार्य समजले जाते.

(ब) वाक्प्रचार

म्हणीप्रमाणे वाक्प्रचार देखील लोकसंस्कृतीचा गाभा समजला जातो. म्हणीत ज्याप्रमाणे सौंदर्य असते, तसेच वाक्प्रचार देखील विचार वैभवाने वाकलेला असतो. म्हणी आणि व्यावहारिक वाक्प्रचार जवळ जवळ सारखेच असतात. म्हणी या स्वतंत्रपणाने वाक्य म्हणून भाषेत उपयोजिल्या जातात तर, वाक्प्रचार पदबंधाच्या रूपाने येतात. वाक्प्रचार भाषाव्यवहारात रूढार्थाने स्थिर झालेले असतात. अनुवादकाला मूळ भाषेतून लक्ष्यभाषेत अनुवाद करताना वाक्प्रचाराचे अर्थ माहीत असले पाहिजेत. नाही तर अनुवाद करण्याच्या नादात अर्थदृष्ट्या घोटाळे निर्माण होतात. उदा :

- १) पराचा कावळा करणे
- २) आगीत तेल ओतणे
- ३) बोळ्याने दूध न पिणे
- ४) मनात मांडे खाणे
- ५) बळीचा बकरा बनविणे

उपरोक्त वाक्प्रचाराचा अर्थ लोकपरंपरेच्या भाषाव्यवहारातून प्रकट झालेला असतो. हा लोकव्यवहार अनुवादकाला बारकाईने समजला तर अनुवादकार्य सुकर होईल.

(क) कोडी, प्रहेलिका व उखाणे

लोकसाहित्यामध्ये म्हणी, वाक्प्रचाराबरोबर कोडी, प्रहेलिका व उखाणे या शाब्द सामग्रीचे वैचारवैभव लोकपरंपरेने चालत आलेले आहे. लोकसाहित्यात लोकमानसाच्या भाषेच्याद्वारा जो आविष्कार होतो, त्याचा अभ्यास केला जातो. बालवाङ्मयात कोडी या रचनाप्रकाराचा वापर होतो. तर, प्रहेलिका हा एक लोकवाङ्मयातील रचनाप्रकार आहे. तो विधीशी संबंधित असतो. उखाणे हे लग्नप्रसंगी घेतले जातात. नवरी ही नवऱ्याचे नाव घेते, त्याला उखाणा असे म्हणतात.

उदा : “लावीत होते कुंकू त्यात होते मोती

.....रावासारखे भर्तार जन्मोजन्मी चिंती”

उपरोक्त उखाण्याचा मूळ भाषेतून लक्ष्य भाषेत अनुवाद करणे कठीण आहे. कुंकू, राव व भर्तार यासारखे शब्द मराठी लोकपरंपरेशी निगडित आहेत. यासारख्या शब्दांना लक्ष्यभाषेत पर्यायी शब्द मिळाले तर अनुवाद शब्दशः होतील. तसे झाले नाही तर बिघाड होण्याची शक्यता असते. सुप्रसिद्ध अनुवादक डॉ.सूर्यनारायण रणसुभे लिहितात, “उखाणे किंवा भाषिक कोडी यांचा अनुवाद सहजपणे, त्याच लयात्मकतेतून करता आला तर, करावा नसता तो भागच गाळून टाकावा किंवा त्याच प्रकारचे कोडे त्या भाषेतून उपलब्ध होते काय याचा शोध घ्यावा.”^{३४} लोकवाङ्मय प्रकाराचा अनुवाद करणे खरोखर समस्याप्रधान कार्य आहे.

अनुवाद आणि भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोन

ललित व ललितेत्तर साहित्याच्या अनुवादाच्या समस्येचे स्वरूप पाहिल्यानंतर भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अनुवाद करताना अनुवादकाला कोणत्या समस्या भेडसावतात याचा विचार प्रस्तुत संदर्भात करणे आवश्यक आहे. सर्वसाधारणतः अनुवाद समस्येला भाषिक अंगाने दोन प्रकारांमध्ये विभाजित करता येईल. ती अंगे पुढीलप्रमाणे होत.

(अ) अर्थविषयक समस्या

भाषा हा मानवी जीवनव्यवहाराचा अविभाज्य भाग आहे. माणूस भाषेच्या माध्यमातून आपले विचार लोकांच्यापर्यंत ने-आण करीत असतो. अनुवादाच्या भाषावैज्ञानिक पैलूंचा विचार केल्याशिवाय अनुवाद होऊच शकत नाहीत. अनुवाद करताना सारखेपणा हे तत्त्व पुढे ठेवून विचार केला तर बऱ्याच समस्या दूर होतात. अर्थनिश्चितीकरण ही अनुवादाच्या बाबतीतील सर्वात मोठी समस्या आहे. या संदर्भात डॉ.भालचंद्र नेमाडे लिहितात, “संस्कृत ग्रंथ शिकवण्याकरता वापरण्यात येणारी अन्वयार्थाची पद्धत ह्या अंगाचे उत्कृष्ट उदाहरण ठरते. सूक्ष्मलक्षी पाठचिकित्सा भाषांतराला अपरिहार्यपणे अचूकता आणून देते. ह्यातील अर्थविचारदृष्ट्या भाषांतर हे संदेशवहनाच्या व चिन्हविनिमयाच्या विशालतर क्षेत्राचा भाग ठरते. भाषांतर प्रक्रियेत एका भाषेच्या चिन्हसमूहाचे आकलन होण्यासाठी त्या चिन्हांची अर्थांमध्ये मोड केली जाते व ह्या अर्थाची दुसऱ्या भाषेच्या चिन्हसमूहांमध्ये बांधणी करून मग त्याचा भाषेच्या बहिस्तरावर आविष्कार केला जातो.”^{३५} नेमाडे यांनी या समस्येकडे बारकाईने लक्ष वेधले आहे. अर्थविषयक समस्यांचे निराकरण कसे करावे या

संदर्भात सुप्रसिद्ध भाषांतरमीमांसक विलास सारंग लिहितात, “सरळ साध्या अँग्लोसॅक्शन शब्दांना मराठीत सहज समानार्थाचे शब्द मिळू शकत नाहीत. कारण मराठी साहित्यात time, man आणि life या रोजच्या सर्वसामान्य संकल्पनांना बोलभाषेत नसलेले संस्कृत शब्द वापरण्याचा प्रघात आहे. जरी ह्या संकल्पनांना मराठीत बोलभाषेतील शब्द अस्तित्वात असले तरीही गंभीर सामान्य विधानात भारदस्तपणाचा योग्य भाव निर्माण करण्यासाठी बोलभाषेत नसलेले संस्कृत शब्द वापरले जावेत अशी अपेक्षा असते. man आणि life सारखे इंग्लिश शब्द विशिष्ट तसेच दैनंदिन व्यवहाराच्या संदर्भात तसेच अधिक सामान्य आणि औपचारिक विधानातही वापरले जातात. अशी संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी मराठीत भाषांतर करणाऱ्याला दोन भिन्न शब्दांतून एकाची निवड करावी लागते. तेव्हा त्याने मुळातील अर्थाच्या स्वरूपाबद्दल निर्णय केला पाहिजे. हा अर्थ पुष्कळदा संदिग्ध असतो किंवा तो अनेकपदरी असतो.”^{१६} सारंग यांनी अर्थविषयक समस्या कशा निर्माण होतात; त्या समस्या सोडविण्यासाठी अनुवादकानी स्रोत भाषा व लक्ष्यभाषेत अधिक पर्यायवाची शब्द देऊन ताणण्याची भूमिका न घेता अनुवाद दोन भाषासंस्कृतींना जोडून अर्थनिश्चितीकरण करण्याच्या दृष्टिकोनातून आपल्या मतांवर ठाम राहणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. अर्थविषयक समस्येमध्ये प्रामुख्याने शब्दानुवाद, भावानुवाद, सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भ आणि समान शब्दावली या अंगाने समस्या विश्लेषण करता येते.

(१) शब्दानुवाद : प्रत्येक भाषा ही आपली खास अशी भाषिक संरचना जन्माला घालत असते. स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा या दोहोंमध्ये संरचनाविषयक अंतर निर्माण झाल्यास अनुवाद प्रक्रियेत भाषिक समस्या निर्माण होतात. मराठी आणि हिंदी या दोन भाषा एकाच भाषाकुलातून जन्माला आल्या आहेत. तरीही भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोणातून शब्द, पद आणि वाक्य इत्यादी बाबतीत संरचनाविषयक अंतर पडले की, अनुवादात समस्या निर्माण होतात. उदा :

मराठी - एक गाल पिळल्यास दूध येईल अन् दुसरा पिळला तर रक्त.

हिंदी - एक गाल को ऍंठ दे तो दूध आ जाए और दूसरे को ऍंठ दे तो खून

येथे दोन्ही भाषांतील विभिन्न स्वरूपाचा संरचनात्मक भेद लक्षात येतो. आणखी उदाहरण पाहू.

मराठी - मी युद्ध करण्यास तयार आहे.

हिंदी - मैं उदयोन्मुख हूँ ।

इंग्रजी - I am the tongue of war

(२) भावानुवाद : स्रोत भाषेतून लक्ष्यभाषेत विचार मांडताना काही वेळा अनुवादकास भावनिष्ठ अनुवाद करावा लागतो. मूळ भाषेतील अर्थ लक्ष्यभाषेत वहन करताना या प्रकाराचा आधार घ्यावा लागतो. येथे शब्दांपेक्षा शब्दातील भाव महत्त्वाचा मानला जातो. या प्रकाराच्या अनुवादाची मोठी समस्या ही आहे की, एखाद्या वाक्याचा अनुवाद करताना मूळ भाषेतील शब्दांना धक्का बसतो. ते वाक्य लक्ष्य भाषेत वहन होताना अर्थाची समाप्ती होते. वाक्यातील शब्दक्रमामध्ये बदल झाला की,

असे परिवर्तन घडते.

इंग्रजी - Joining report may be seen.

मराठी - पदग्रहणाचे प्रतिनिवेदन पहावे.

(३) सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भ :

स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्यभाषेत अनुवादित करताना मूळ भाषेतील सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ हे लक्ष्य भाषेतील साहित्यापेक्षा अधिक प्रमाणात असतील तर या दोहोंची सांधेजोड करताना समस्या जटिल बनते. सामाजिक जीवन हे आचार-विचार, रीतीरिवाज, सण, उत्सव आदींसारख्या घटकांनी बनलेले असते. महाराष्ट्रातील मराठी भाषिक समाज व उत्तर प्रदेशातील हिंदी भाषिक समाज यामध्ये अंतर आहे. जात, संस्कृती, वेगवेगळे प्रादेशिक संदर्भ हे महाराष्ट्रापेक्षा उत्तर प्रदेशात वेगळे आहेत. या पार्श्वभूमीवर विचार केला तर, भाषिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व भौगोलिकदृष्ट्या समस्या निर्माण होतात. उदा. महाराष्ट्रातील दलित समाजाच्या साहित्यातून अनेक नवनवे शब्द निर्माण झाले. उदा. अरादीण, देवीची दुरडी, उतारा, झाड घुमणे व देवीचा पट बसविणे इत्यादी समतुल्यता या सिद्धांताला स्वीकारून हिंदी किंवा इंग्रजी भाषेत अनुवाद करताना अनुवादकाच्या समोर अडचणी निर्माण करतात. 'बलुतं' नावाचे आत्मकथन दामोदर खडसे यांनी मराठी भाषेतून हिंदी भाषेत अनुवादित केले. तेव्हा त्यांना शब्दानुवादी समस्यांना सामोरे जावे लागले होते.

(४) समान शब्दावली :

अनेक भाषांमध्ये समान शब्द आढळून येतात. स्रोत भाषेतून लक्ष्यभाषेत अनुवाद करताना भाषेच्या शब्दातील समस्या जाणवतात. मराठी व हिंदी या एकाच भाषाकुलातील देवनागरी लिपीपासून निर्माण झालेल्या भाषा आहेत. परंतु मराठी आणि हिंदी या दोन भाषांमध्ये शब्द, वाक्यरचना आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या मूलभूत फरक पडतो. उदा. काही शब्दांचा विचार करू या.

हिंदी - चेष्टा - प्रयास, आपत्ती-आक्षेप

मराठी - चेष्टा-मजा करणे, आपत्ती-संकट

उपरोक्त शब्दांमुळे देखील दोन्ही भाषांमध्ये अनुवाद करताना अनुवादकाची गोची होते. परंतु अभ्यास, वाचन व भाषिक तार्किकता याद्वारे ही समस्या हाताळता येते.

(ब) शैलीलक्षी समस्या :

स्रोत भाषेतून लक्ष्य भाषेत अनुवाद करताना अनुवादकासमोर भाषाशास्त्रीय दृष्टीने शैलीलक्षी समस्या निर्माण होतात. प्रत्येक लेखक व कवीची स्वतःची एक शैली असते. ब्युफा या इंग्रजी लेखकाने एके ठिकाणी म्हटलेय, Man is the style of himself. खुद्द लेखक म्हणजे शैली होय. शब्द, वाक्यरचना, शैली आणि विशिष्ट प्रयोगाद्वारे कोणतीही व्यक्ती आपले विचार समाजासमोर चांगल्या पद्धतीने ठासून मांडते. त्यामुळे आपोआप समाजावर अशा व्यक्तींचा प्रभाव पडतो. हिंदी भाषेत विनोदी लेखन करणाऱ्यांमध्ये हरिशंकर परसाई, घनःशाम अग्रवाल यांची नोंद घ्यावी लागते. तर मराठी भाषेत आचार्य प्र.के. अत्रे, पु.ल. देशपांडे व द.मा. मिरासदार यांचा उल्लेख करावा

लागतो.

अनुवादकाला कलाकृतीचा अनुवाद करताना स्वन, स्वनिम, स्वनांतर अर्थात् स्वनिमक समस्येला सामोरे जावे लागते. येथे व्यंजनात्मक शब्द व ध्वनीशास्त्राची मदत घ्यावी लागते. शब्द हे वाक्यामध्ये आपले स्वतंत्र अस्तित्त्व निर्माण करतात. एक किंवा अनेक ध्वनी एकत्र येऊन शब्द तयार होतो तर शब्दाने वाक्य निर्माण होते. वाक्याने परिच्छेद किंवा उतारा तयार होतो. तेव्हा त्याला रूप प्राप्त करून देण्याचे कार्य शैली करीत असते. म्हणून भाषेमध्ये उपरोक्त वर्णित घटकांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. त्याची काही उदाहरणे पाहूया.

(१) स्वनिमक व्यवस्था :

आज पाऊस पडणार नाही.

आज पाऊस पडणार नाही.

वाक्यात शब्दावर भर दिल्यामुळे अर्थभिन्नता जाणवते.

(२) शाब्दिक व्यवस्था :

चहापाणी, साखरभात, नवससायास, पोथीपुराण, धुमधडाका इत्यादी शब्दांद्वारे देखील अनुवादामध्ये भाषिक अडचणी निर्माण होतात.

(३) रूपसंबंधी व्यवस्था :

घंटा-घंटी, बेटी-बिटिया, बुढा-बुढिया, डोरा-डोरी

लिंग, सर्वनाम व प्रयोगामुळे देखील अनुवादामध्ये अडचणी निर्माण होतात.

(४) वाक्यस्तरीय व्यवस्था :

१) रामला गोविंदाला पुस्तक द्यायचे आहे.

२) कारणाशिवाय त्याला खेळणे आवडते.

अनेकार्थी वाक्यांचे स्पष्टीकरण या विश्लेषणात देता येत नाही. कोणत्याही भाषेतील वाक्याचा शब्दक्रम एकसारखा नसतो. त्यामुळे अनुवाद करताना अडचणी संभवतात.

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून आपल्या ध्यानात आले असेल की, अनुवाद करण्यामधील समस्या कोणत्या व कशा स्वरूपाच्या आहेत. या समस्यांचे निवारण करून अनुवादकार्य भिन्न-भिन्न भाषा गटात व्हावयास हवे. त्याचा संक्षिप्त सारांश पुढीलप्रमाणे

(१) मूळ भाषा व लक्ष्य भाषा बोलणाऱ्या संस्कृतीचे ज्ञान अनुवादकाला असले पाहिजे.

(२) अनुवाद कोणत्या भाषेत करावयाचा, तसेच कशाचा करावयाचा याचे बारकाईने ज्ञान अनुवादकाला असले पाहिजे.

(३) ज्या भाषेत अनुवाद करावयाचा त्याचे वाङ्मय तपशील मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत का?

(४) अनुवादामध्ये वाचक वर्गाला समोर ठेवून पारिभाषिक शब्दाची मांडणी करावी. तरच अनुवाद हा वर्गपद्धती व ज्ञानक्षेत्राच्या स्तरानुसार झाला असे समजावे.

- (५) अनुवाद करणाऱ्या अनुवादकांनी समाज संस्कृतीची जाणीव जिवंत ठेवली पाहिजे.
- (६) अनुवाद करताना अनुवादकांनी पारिभाषिक संज्ञा निश्चित कराव्यात. उदा : 'हॉस्पिटल' शब्द त्यावरून इस्पितळ, रुग्णालय असे प्रतिशब्द तयार होतात. त्यांचाही अनुवादामध्ये योग्य त्या ठिकाणी वापर करावा.
- (७) अनुवाद करणे तेवढे सोपे कार्य नसते, तर त्यासाठी भाषाप्रभुत्व, साधी सोपी अनुवादित शब्दांची मांडणी करणे आवश्यक असते.
- (८) द्वैभाषिक अनुवादक हा खऱ्या अर्थाने एकाच भाषेचा अधिकारी असतो, तोतया असतो. त्याची खरीखुरी भाषा एकच असते. पण अनुवादाच्या रूपाने तो लुडबूड करतो. पण ही लुडबूड प्रामाणिक असली पाहिजे. तरच अनुवादकार्य सफल होईल.
- (९) अनुवादातील नादमयता व छोटे-छोटे सामाजिक व सांस्कृतिक बंध अनुवादकांनी ध्यानात घ्यायला हवेत.

यावरून असे दिसते की, अनुवाद कठीण, दुस्तर वाटला तरीही त्याला समजून घेत कार्य केल्यास निश्चितपणे मूळभाषा व लक्ष्यभाषा यांच्यामध्ये भाषिक व आशयात्मक अंगाने पूल बांधता येतो.

उपाय

- (१) कविता हा रचनाप्रकार अत्यंत व्यामिश्र व जटिल स्वरूपाचा असतो. संवेदनशील मनाच्या कवींनी साधलेल्या रूपबंधाची येथे फोड करावी लागते. अनुवादाचे पैलू, त्याच्या असणाऱ्या विविध प्रकारच्या खुब्या लवकर कळत नाहीत. पण अशा निर्माण होणाऱ्या समस्या भाषाशास्त्रीय व तौलनिक दृष्टी निर्माण करून, खुलासेवजा टाचण तयार करून निवारता येतात.
- (२) प्रत्येक भाषेची वैचारिक व सांस्कृतिक अंगाने जडणघडण झालेली असते. ही घडण लक्षात घेऊन लक्ष्य भाषेत विचार मांडणे अगत्याचे ठरते.
- (३) अनुवादक हा मूळ पाठातील रचना प्रक्रियेशी केवळ न जोडता तो लेखकाच्या चिंतन प्रक्रियेशी जोडला तरच अनुवादकार्य करताना समस्या निर्माण होणार नाहीत.
- (४) अनुवाद हे एक भाषिक नैपुण्य आहे. याचे सतत भान ठेवून अनुवादकांनी कार्य केल्यास अनुवाद उच्च कोटीच्या प्रतीचा होईल.
- (५) अनुवादक हा कलाकृतीपाठीमागील गुप्त पोलीस असतो. त्याने आपले कार्य चोखपणे पार पाडावे.
- (६) मूळ कलाकृतीतील बोलीचा आत्मा अनुवादकांनी हरवू देऊ नये तरच आशयामध्ये साम्य निर्माण करता येईल.
- (७) अनुवादाचा सिद्धांतव्युह आणि अनुवादाचे उपयोजन यातील पृथगात्मकता अनुवादकाला टिकवून ठेवता आली पाहिजे.
- (८) संस्कृती ही संहिता आणि भाषा यामधून व्यक्त होत असते, अनुवादकांनी तिचे पावित्र्य

लक्ष्य भाषेत जपले पाहिजे.

- (९) साहित्याचा मूळ हेतू जो असतो तोच अनुवादक अनुवादाच्या माध्यमातून जपत असतो. त्याला धक्का लागता कामा नये.
- (१०) अनुवादाचे अनुवादित्व लपविणे हीच खरी कला आहे.
- (११) ललित व ललितेत्तर साहित्याचा अनुवाद हा मूळ प्रकृतीधर्मानुसार झाला तर, अनुवाद प्रक्रियेत समस्या उद्भवणार नाहीत.

उपरोक्त उपाय समोर ठेवून अनुवादकार्य केले तर समया तर दूरच होईल पण दोन भाषा व दोन संस्कृतीमधील विचारव्युह साकारण्यास मदतच होईल यात शंका नाही.

सारांश :

साहित्याचा अनुवाद करताना अनुवादकाला फक्त मूळ लेखकाच्या कलाकृतीची प्रक्रियाच समजून घ्यायची नसते, तर त्याबरोबर त्यांची चिंतनशील प्रक्रियाही समजावून घ्यावी लागते. चिंतनाबरोबर त्याच्या शैलीचाही मागोवा घेता आला पाहिजे. तरच अनुवादकार्य त्याच्या हातून यशस्वीरीत्या पार पडू शकते. अनुवादकाला मूळ कलाकृती व लेखकाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक परवेशाचा अभ्यास परिपूर्णरीत्या केल्याशिवाय अनुवादामध्ये येणाऱ्या समस्यांची बारकाईने जाणीव होणार नाही. यशस्वी अनुवादक हा शब्द, वाक्यरचना, भावभावना व विचार प्रक्रियेपर्यंत जाऊन पोहोचतो; तेव्हा त्याच्या हातून उत्कृष्ट स्वरूपाचे अनुवादकार्य होऊ शकते.

संदर्भ टिपा

- १) मोकाशी मधुकर : भाषांतर चिकित्सा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली २०१२, पृ. ५४
- २) साबणे अपर्णा : कवितेचे भाषांतर : एक विचार, अनुवाद तंत्र आणि आव्हाने संपा.डॉ.गोरख थोरात, हर्मिस प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली २०१६, पृ. १३६
- ३) पाटील चंद्रकांत : आणि म्हणूनच, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली १९८८, पृ. ११२
- ४) मेदककर प्रकाश : साहित्यविचार : प्रदेश आणि परिसर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली २००९, पृ. ११८
- ५) मराठे सुधाकर : कवितेचे भाषांतर : काही विचार भाषांतरमीमांसा संपा.डॉ.कल्याण काळे, डॉ.अंजली सोमण, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली २०१४, पृ. १२१
- ६) चपळगावकर नरेंद्र : गात गात गळू गेले पिकले पान साप्ताहिक साधना, संपा. विनोद सिरसाठ दि. २३ जानेवारी २०१६ पृ. २८
- ७) पाटील चंद्रकांत : उ.नि., पृ. १२४
- ८) खडसे दामोदर : अनुवादित साहित्य मराठी अनुवाद - चंद्रकांत भोंजाळ साठोत्तरी मराठी वाङ्मय प्रवाह संपा. डॉ.शरणकुमार लिंगाळे, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली २००७, पृ. ३५९
- ९) मोकाशी सयाजीराव : व्यावहारिक मराठी, शेतकरी साहित्य नेमाडे रंजना प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती दुसरी २०१०, पृ. ९५ साभार उद्धृत.
- १०) दाते सुषमा : भाषांतरमीमांसा, आधुनिक साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा, संपा. डॉ.म.सु. पगारे,

- प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, आवृत्ती पहिली
२०११, पृ. २०५
- ११) कदम अशोक : विधी अनुवाद व परिभाषा,
संपा. यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान,
ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती पहिली २००७
पृ. १९०
- १२) परांजपे मकरंद : भाषांतरित साहित्याचे अध्यापनशास्त्र,
भाषांतरमीमांसा विशेषांक-अतिथी
संपादक - निशिकांत ठकार, साक्षात
संपा. रमेश राऊत वर्ष पाचवे
अंक चौथा जुलै, ऑ, सप्टेंबर २००३
पृ. ६०
- १३) रणसुभे सूर्यनारायण : अनुवाद वर्णव्यवस्था आणि मी
भूमी प्रकाशन, लातूर, आवृत्ती पहिली २००६
पृ. ७९
- १४) तत्रैव : उ.नि, पृष्ठ ८०
- १५) नेमाडे भालचंद्र : साहित्याची भाषा, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
आवृत्ती चौथी २०११, पृ. ८५-८६
- १६) सारंग विलास : भाषांतर आणि भाषा, मौज प्रकाशनगृह
मुंबई, आवृत्ती पहिली २०११, पृ. १३२

प्रकरण पाचवे अनुवाद महत्त्व आणि योगदान

अनुवादाचे स्वरूप, प्रकार, प्रक्रिया आणि समस्यांचा अभ्यास केल्यानंतर अनुवादाचे महत्त्व आणि अन्य भाषाभगिनींना जोडण्यासाठी दिलेले योगदान कोणत्या स्वरूपाचे आहे, याचा धांडोळा घेणे प्रस्तुत प्रकरणामध्ये महत्त्वाचे व आवश्यक कार्य ठरणार आहे. अनुवादाचा भारतीय पातळीवर विचार केला असता, त्याला एक प्रदीर्घ स्वरूपाची प्राचीन परंपरा लाभली आहे. ही परंपरा समृद्ध आहे. संबंध मानवी जातीचा विचार केला तर, त्याच्या होणाऱ्या क्रिया-प्रक्रियांचा व्यवहार भाषेच्या माध्यमातून होत असतो. भाषेची असणारी विविधता आणि त्याचे संप्रेषण ही एक प्रकारची समस्या फार पूर्वीपासून भेडसावत आहे. मानवी समाज हा गेल्या हजारो, लाखो वर्षांपासून पृथ्वीतलावर आपले जीवन जगत आहे. जेव्हा पृथ्वीवर मानवी वस्ती झाली, तेव्हापासून भाषा आणि तिचा असणारा विनिमय यामध्ये भाषिकदृष्ट्या समस्या निर्माण होत आल्या. अनुवादाची लिखित संहिता ही शिलालेखांवर कोरलेल्या व ताम्रपटावर शब्दबद्ध झालेल्या रूपांपासून लक्षात येते. शिलालेख अनुवादाचे प्राचीन प्रमाण मानले जाते. मानव प्राणी नैसर्गिक व भौगोलिकदृष्ट्या निर्माण होणाऱ्या अडचणींवर मात करत जीवन जगू लागला. त्यानंतर युद्ध, व्यापार, धर्मप्रचार व प्रसार आणि विभिन्न कारणांनी त्याची या प्रदेशातून त्या प्रदेशात भ्रमंती सुरू झाली, तेव्हा विचाराच्या देवाणघेवाणीतून भाषांचा विकास होऊ लागला. त्यानुसार भाषानुवादाची परंपरा निर्माण झाली. भाषा-भाषांमध्ये सेतू बांधण्याचे ऐतिहासिक कार्य निर्माण होऊ लागले. आजघडीला संबंध जगात मानवी समूह जवळपास सहा हजार भाषांमध्ये आपला भाषिक व्यवहार करतात. त्यापैकी जवळपास सहाशे भाषा भारतात बोलल्या जातात. या भाषा वेगवेगळ्या जाती, धर्म, पंथ, प्रदेशांमधील लोक आपल्या भाषिक व्यवहारासाठी उपयोजित करतात. तेव्हा अनुवाद परंपरेचा शोध घेतल्यानंतर प्रश्न निर्माण होतो की, अनुवादाचे महत्त्व काय आहे? अनुवादाच्या परिभाषेमध्ये स्रोत भाषेतील विचार, लक्ष्य भाषेत गेल्यानंतर विचारप्रवाह वहन करण्यास सुरुवात झाली असे म्हणता येते. मानवाची भाषा आकलन करण्याची एक सीमा ठरलेली असते. परंतु ज्ञानाच्या बाबतीत तसे म्हणता येत नाही. ज्ञान अगाध आहे. अनुवाद हा भाषांना जोडण्याचे कार्य करतो. तर, भाषा मानवी जीवनातील विविध क्रिया-प्रक्रियांना बद्ध करीत असते. मानव हा मूळात बुद्धिमान प्राणी आहे. तो विचार करतो, तो नवनिर्मिती करतो. ही निर्मिती भाषेच्या द्वारे प्रकट होते. जगामध्ये जोपर्यंत भाषाव्यवहार सुरू राहिल तोपर्यंत अनुवाद प्रक्रिया चालूच राहिल. जग झपाट्याने बदलत आहे. ज्ञानविज्ञानाचा जगात स्फोट होत आहे. नवनवे शोध लागत आहेत. हे 'विश्व' माझे घर झाले आहे. मानव जगभर भ्रमंती करीत आहे. त्यामुळे त्याचा भाषिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या जगाशी संबंध प्रस्थापित होत आहे. अनुवादाचे महत्त्व उत्तरोत्तर वाढत आहे. त्यामुळे कोणती अंगे अनुवादाला पूरक ठरतात, त्याचा विचार करणे येथे अपेक्षित आहे.

(१) सामाजिक-सांस्कृतिक व राष्ट्रीय एकात्मता :

अनुवाद हा भाषेच्या माध्यमातून सामाजिक व सांस्कृतिकतेद्वारा राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्याचे कार्य करतो. अनुवाद ही व्यापक प्रक्रिया आहे. त्याचा संबंध भाषेशी असतो. तर, भाषेचा संबंध संस्कृतीशी येतो. संस्कृती ही भाषांना जन्म देण्याचे कार्य करते आणि भाषा संस्कृतीला उभी करते. भाषा संस्कृतीचे संवर्धन करून तिला प्रवाही करण्याचे आमूलाग्र स्वरूपाचे कार्य करते. भाव, कल्पना आणि विचार यांची आदानप्रदानही संस्कृतीसाठी आवश्यक बाब असते. भाषा ही सामाजिक व सांस्कृतिक एकता निर्माण करण्याचे कार्य करते. त्यामुळे भाषा ही सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या राष्ट्रीय संदर्भांना जोडत असते. अनुवाद याबाबतीत महत्त्वाची भूमिका बजावत असतो.

(२) साहित्यविषयक देवाणघेवाण :

साहित्याला समाजाचा आरसा म्हटले जाते. देश आणि समाज यांच्यामध्ये सांस्कृतिकदृष्ट्या पूल बांधण्याचे कार्य साहित्य करत असते. साहित्य हे अनेक भाषांमध्ये योगदान देते. विविध भाषांतील लेखकांनी निर्माण केलेल्या साहित्याला किंवा रचनाप्रकाराला जोडण्याचे कार्य अनुवादाचे असते. उदा. अनुवादाच्या माध्यमातून संत तुकारामांच्या कविता मराठी भाषेतून 'शेज तुका' या नावाने दि. पु. चित्रे यांनी इंग्रजी भाषेत अनुवादित केल्या. त्यामुळे तुकारामांचा अभंग इंग्रजी भाषिकांना समजला. त्याचप्रमाणे संत कबीर, सुरदास, कालिदास, प्रेमचंद व हरिवंशराय बच्चन, वि. स. खांडेकर, ह.ना. आपटे व कुसुमाग्रज यांच्या साहित्याची ओळख संबंध देशातील वेगवेगळ्या प्रदेशातील वाचकांना झाली. खांडेकरांसारखा लेखक गुजराती व तमिळ भाषेत आपले घरच्यासारखे अस्तित्व केवळ अनुवादांमुळे निर्माण करू शकला. हे केवळ साहित्यविषयक अनुवादित फॉर्ममुळे शक्य होत असते.

(३) व्यवसाय :

व्यावसायिक दृष्टिकोनातून अनुवादाचे महत्त्व उत्तरोत्तर वाढत चालले आहे. कोणताही उद्योगधंदा आणि व्यापार हा भाषिक संप्रेषणाशिवाय उभा राहू शकत नाही. यासाठी अनुवाद हा महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडत असतो. 'सुहाना' व 'बेडेकर मसाला' यांच्या जाहिरातीमुळे उत्पन्नाच्या लेबल भारतातील विविध प्रदेशात पोहचल्या. याला कारण अनुवादित भाषिकदृष्ट्या केलेला प्रचार व प्रसार होय. देशाच्या औद्योगिक विकासात व्यवसायाच्या माध्यमातून केलेला अनुवाद हा महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असतो. म्हणून अनुवादाचे व्यावसायिकदृष्ट्या ऐतिहासिक महत्त्व असते.

(४) प्रसारमाध्यमे :

प्रसारमाध्यमांत आकाशवाणी, दूरदर्शन, वृत्तपत्रे यांचा समावेश होतो. काळाच्या बदलत्या रूपानुसार प्रिंट मीडियाबरोबर इलेक्ट्रॉनिक मीडिया व सोशल मीडिया या सर्वांमध्ये अनुवादाची भूमिका महत्त्वाची राहिली आहे. व्हॉट्सअप, फेसबुक, इंटरनेट, यूट्यूब व ट्विटर ही सामाजिक प्रचार-प्रसाराची आधुनिक काळात बलशाली माध्यमे बनत चालली आहेत. अनुवाद हा मुळात ज्ञान

व माहिती प्रसाराचे साधन म्हणून ओळखले जातो. म्हणून प्रसारमाध्यमांत अनुवादाची भूमिका महत्त्वपूर्ण कार्य बजावत आहे. जाहिरात हा तर प्रसारमाध्यमाचा आत्मा समजला जातो. अनुवादामुळे जाहिरातीला 'पासष्टावी कला' म्हटले जाते, हे विधान शंभर टक्के अन्वर्थक आहे.

(४) प्रशासकीय शासनप्रणाली :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय भाषांना व त्यांच्या विकासाला गती मिळाली. शासकीय पातळीवर विविध कारणास्तव शासकीय गॅझेट, इंग्रजी पत्रव्यवहार, मराठी व अन्य भाषेत भाषांतरित होऊ लागले. कारण ती प्रशासनाची गरज होती. शिक्षण खाते, शाळा-महाविद्यालये, विद्यापीठे, समाजकल्याण, कलेक्टर ऑफिस, पोलीस स्टेशन व न्यायालये आदी विभागात अनुवादाची निकड भासू लागली. त्यातून शासकीय आदेशापोटी अनुवाद होऊ लागले. हे अनुवादकार्य शासनाच्या अपरिहार्यतेचा एक भाग होता. म्हणून अशा प्रकारच्या अनुवादाला शासकीय पातळीवर अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले. ती एक अनुवादविषयक चळवळच बनली.

(५) कायदेविषयक अनुवाद :

२६ जानेवारी १९५० पासून राज्यघटना अस्तित्वात आली. कायद्याच्या चौकटीत देशाचा कारभार चालू झाला. त्यामुळे कायदेविषयक शब्दावली व कार्यप्रणाली तयार होऊ लागली. कायद्याच्या कामकाजाची भाषा ही इंग्रजी आहे. इंग्रजी भाषेतून शब्दावली, परिभाषा कोश निर्माण करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. प्रत्येक भाषाविषयक रचना पद्धतीचा वेगळा कोश असतो. असे कोश कायदेविषयक अनुवादाला पूरक ठरतात. अनुवाद हा एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत होताना आत्मा हरवू न देता तयार करावे लागतात. का? तर कायद्याची भाषा काटेकोर व वस्तुनिष्ठ असते. कायद्याची भाषा आपल्या वेगळ्या शब्दावली व कार्यप्रणालीमुळे ओळखली जाते. ही तिचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य सांगता येईल.

(६) शिक्षण व ज्ञान-विज्ञान प्रसारासाठी

एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत शिक्षण पोहचले पाहिजे, या भूमिकेतून शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी अनुवादाची गरज भासत असते. NCERT (National Council Education Research Training) या स्वायत्त संस्थेमार्फत केंद्रीय विद्यालयांचे इंग्रजी भाषेतून अभ्यासक्रम तयार केले जातात. हा अभ्यासक्रम आणि त्यातील विचार इंग्रजी अभाषिक विद्यार्थ्यांना शिकविण्यासाठी अन्य भाषेत अनुवादित करावयाचे तर, अनुवाद हा त्या लक्ष्य भाषेला अनुसरून झाला तर, अभ्यासक्रमातील बारकावे शिक्षक आणि त्या विद्यार्थ्यांच्या ध्यानात येतील. म्हणजे शिक्षण व ज्ञान विज्ञान प्रसारासाठी अनुवाद हा महत्त्वपूर्णरीत्या कार्य करीत असतो असे समजावे. विज्ञान हे तर मानवी जीवनाच्या प्रगतीचे लक्षण मानले जाते. अशा अनुवादाचीसुद्धा निकड भासते. विज्ञानाची परिभाषा, शब्दावली ही त्या संकल्पनांना अनुसरून बनवली जाते. तेव्हा अशा विषयाचे अनुवाद सुद्धा वस्तुनिष्ठपणे व्हावेत.

अनुवादाची विपुल क्षेत्रे जाणून घेतल्यानंतर असे ध्यानात येते की, माणसाला माणूस म्हणून

जोडण्याचे काम मुख्यत्वे भाषा व साहित्याच्या माध्यमातून चालत असते. प्रमाण भाषेचा आग्रह एका मर्यादेपर्यंत ठीक आहे. मात्र भाषेच्या विस्तारासाठी एका भाषेतील ज्ञान दुसऱ्या भाषेत वहन केले पाहिजे. बहुभाषांच्या संगमासाठी अनुवादाच्या माध्यमातून सेतू बांधण्याचे कार्य अनुवादकांनी करावे. तरच खऱ्या अर्थाने बहुभाषिकता व बहुसांस्कृतिकता निर्माण होईल. आपला भारत देश बहुभाषी असल्यामुळे प्रादेशिक भाषा, राष्ट्रभाषा व आंतरराष्ट्रीय इंग्रजी भाषा या चांगल्या पद्धतीने ज्ञात असाव्या लागतात. विविध भाषांची जाण व अनुवादात गती आत्मसात केल्यास अर्थदृष्ट्या पारिभाषक शब्द कसे वापरायचे हे नीटपणे कळते.

आदर्श अनुवादकाचे गुणविशेष

अनुवाद हा, ललित साहित्य काय किंवा ललितेत्तर साहित्य काय? कोणत्याही साधनसामग्रीचा केला जातो. या प्रक्रियेमध्ये अनुवादकाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे असते. अनुवादकामुळेच अनुवादित साहित्यकृती उत्तम मानली जाते. अनुवादाच्या यशस्वीतेमध्ये अनुवादकाची भूमिका ही न्यायाधीशाची असते. त्यामुळे उत्तम दर्जाचा अनुवादक होण्यासाठी काही गुणांची गरज असते. ते गुणविशेष सांगताना नलिनी चाफेकर लिहितात, “अनुवादशास्त्राचा विषय सांगितल्यानंतर आता अनुवादशास्त्राचा अधिकारी सांगितला पाहिजे. अधिकारी म्हणजे ते शास्त्र शिकण्यास व शिकविण्यास योग्य व्यक्ती. अनुवादशास्त्र किंवा अनुवाद कुणासाठी आहे आणि कोण करणार आहे पाहिले पाहिजे. मूळ ग्रंथात काय सांगितले आहे हे जाणून घेण्याची ज्याला इच्छा आहे तो म्हणजे अर्थजिज्ञासू हा अनुवाद वाचनाचा अधिकारी होय. अनुवाद करणाऱ्याच्या अंगी मात्र बरेच गुण असावे लागतात. अनुवादकाला मूळभाषा व लक्ष्यभाषा यांचे केवळ जुजबी ज्ञान पुरेसे नसते, तर प्रत्येक भाषेचे स्वभावधर्म, मांडणी आणि व्याकरण यांचे मूलगामी ज्ञान असावे लागते. प्रत्येक भाषेची बहुस्तरीय साहित्यव्यवस्था असते. सामान्यजनांची भाषा, बोलण्याची भाषा असे वेगवेगळे प्रकार असतात. वेगवेगळ्या आविष्कारपद्धती असतात. काय लिहावे व काय लिहू नये, याचे संकेत असतात. अनुवादकाला हे सारे माहित असायला हवे. शब्दांच्या सत्यार्थाबरोबर शब्दांचा लक्ष्यार्थ, व्यंग्यार्थ, प्रतिमार्थ, प्रतिकार्थ अनुवादकाला माहिती पाहिजे. दोन्ही भाषांचे अंतःस्तर आणि लक्ष्यी माहित असतील तरच अनुवाद सजीव होईल.”^{१३} आदर्श अनुवादकाच्या कसोट्यांना उतरणारा अनुवादकच मूळ भाषेतील कलाकृतीला योग्य न्याय देऊ शकतो. अनुवादामध्ये आशय व शैली महत्त्वाची असते. काय आणि कसे सांगितले आहे याला महत्त्व असते. हे ज्याला कळते तेथे कलाकृती एका विशिष्ट उंचीवर जाऊन पोहचते. वाचकाला मूळ कलाकृती अनुवादित होऊनही अंतर स्पष्ट करणारी वाटता कामा नये.

आदर्श अनुवादकाची गुणवैशिष्ट्ये चाफेकरांच्या सुरात सूर मिसळून पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

(१) मूळभाषा ज्ञान :

मूळ पाठातील आशय आणि विषयाचे ज्ञान हे जसे स्रोत भाषेतील वाचकाला होईल त्याप्रमाणे तेच ज्ञान व माहिती लक्ष्य भाषेतील वाचकाला मिळाली पाहिजे. त्या वाचनाने तो प्रभावित

झाला पाहिजे. त्याप्रमाणे अनुवादकाला देखील स्रोत भाषेतील वाचकाप्रमाणे शब्द, वाक्य, व्याकरण, शैलीबरोबर संस्कृतीसुद्धा बारकाईने समजली पाहिजे. केवळ भाषाशास्त्र आणि व्याकरण माहीत असून चालत नाही. तर मूळ भाषेतील अधिकाराबरोबर लक्ष्य भाषेतील भाषेवर देखील प्रभुत्व हवे. अशीच भाषा अनुवादकानी अनुवादासाठी निवडावी, तरच अनुवादकार्य सफल होईल.

(२) अनुवादित पाठावरील अधिकार :

अनुवादित पाठ हा लक्ष्य भाषेतील पाठ समजला जातो. अनुवादकाला अनुवादित पाठातील केवळ विज्ञान आणि व्याकरण माहीत असून चालत नाही तर, अनुवादित भाषेवर पूर्णपणे प्रभुत्व असले पाहिजे. तेव्हा अनुवाद पुनःसृजन (Transcreation) पातळीवर जाऊन पोहचतो. मूळ पाठातील वैचारिकतेचा सारखेपणा हा लक्ष्यभाषेतील ज्ञानाच्या सखोलतेवर अवलंबून असतो. अनुवादकाच्या जवळ लक्ष्य भाषेतील पर्याय योग्य प्रभावशीलतेसह उपलब्ध झाला नाही तर अनुवाद करण्याच्या बाबतीत तडजोडी कराव्या लागतात. तेव्हा अशा प्रकारचा अनुवाद यशस्वी होत नाही.

(३) विषयज्ञान :

अनुवादाला अनुवाद करताना स्रोत भाषेतील साहित्यकृतीचे पूर्णपणे ज्ञान असणे आवश्यक असते. अनुवादक हा विज्ञान तंत्रज्ञान, प्रशासन आणि सामाजिक शास्त्रे या ललितेत्तर साहित्यातील मूळ परिभाषिक संकल्पना जाणून घेणारा असावा. तरच अनुवाद हा दोषविरहित होऊ शकतो. उपरोक्त विषयाच्या अनुवादामध्ये पारिभाषिक संकल्पना महत्त्वाच्या असतात. तर साहित्यविषयक अनुवादामध्ये सांस्कृतिक आणि सामाजिक दृष्टिकोन महत्त्वाचा ठरतो.

उदा : मराठी - रामाने रावणास मारले

हिंदी - रामने रावण को मारा। या चुकीच्या अनुवादामुळे अनर्थ होतो. वरील विधानाचा हिंदी भाषेत खराखुरा अनुवाद पुढील प्रमाणे होईल.

‘रामने रावण को मार दिया।’

‘उर्मिलेच्या घरी नाव ठेवण्याचा कार्यक्रम होता.’

या मराठी वाक्याचा अनुवाद खालीलप्रमाणे करता येईल.

चूक : उर्मिले के घर नाम रखने का कार्यक्रम था।

बरोबर : उर्मिले के घर नामकरण कार्यक्रम समारोह था।

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, साहित्यविषयक अनुवादामध्ये अर्थ, विचार आणि भाव हा काटेकोर उतरला पाहिजे तरच अनुवादकार्य सफल होते.

(४) विश्लेषणात्मक दृष्टी :

अनुवादामध्ये अनुवादकानी विश्लेषण दृष्टी ठेवून कार्य करणे महत्त्वाचे असते. अनुवादक हा मूळ कलाकृतीला भाषिक आणि अर्थदृष्ट्या समजून घेत असेल तर लक्ष्यभाषेत सारखेपणा हे तत्त्व जिवंत ठेवून न्याय देऊ शकतो. अशी अन्वेषण दृष्टी विश्लेषणात्मक अनुवादामध्ये महत्त्वाची ठरत असते.

(५) विवेकशीलता :

‘विवेक’ हा साहित्याचा आत्मा समजला जातो. विवेकाधिष्ठित समाजरचना निर्माण करण्यासाठी साहित्यिक हा रचनाप्रकाराचा आधार घेत असतो. मूळ पाठातील विचाराला लक्ष्य भाषेत अनुवादित करताना विवेकाची दृष्टी ठेवून काम करावे लागते. तरच अशाप्रकारे अनुवादकांनी केलेला अनुवाद यशस्वी ठरतो. जर मूळ पाठाचे ज्ञान नसेल तर केलेला अनुवाद हा अविवेकी ठरू शकतो. म्हणून अनुवादकांना मूळ पाठातील छोटे छोटे बारकावे समजून घेत अत्यंत सावधपणे विवेकपूर्ण निर्णय घेऊन अनुवाद करावा लागतो.

(६) वैचारिक वस्तुनिष्ठपणा :

अनुवादामध्ये वैचारिक वस्तुनिष्ठपणा या गुणाला महत्त्वाचे स्थान आहे. अनुवादक हा मूळ पाठ्यकृतीमधील बंधनातून स्वतःला मुक्त करू शकत नाही. मूळ पाठ हा सूर्याप्रमाणे तेजस्वी असेल तर अनुवाद हा चांदण्याच्या शीतल प्रकाशाप्रमाणे होऊ शकत नाही. जेवढी दाहकता मूळ पाठात असेल त्याच प्रमाणात थोडाही कमी जास्तपणा न येऊ देता समतुल्यता या सिद्धांताला अनुसरून वैचारिक वस्तुनिष्ठपणा जपण्याचे काम अनुवादकांनी करावे. अनुवादकांनी अनुवादामध्ये आपला दृष्टिकोण ठेवून काम करू नये. मूळ पाठातील किंवा कलाकृतीतील लेखकाच्या दृष्टिकोणानुसार कार्य करावे तरच, अनुवादक एक प्रकारे संतुलनात्मक वैचारिक वस्तुनिष्ठपणाची बैठक निर्माण करू शकतो.

(७) प्रतिभा :

मूळ कलाकृतीमध्ये लेखकाची प्रतिभा उतरलेली असते. प्रतिभेशिवाय सृजनात्मक लेखन होऊ शकत नाही. ‘प्रतिभा ही वेडाची बहीण आहे’ असे लॉंब्रोसो नावाच्या पाश्चात्य विचारवंतांनी म्हटले आहे. प्रतिभेशिवाय साहित्यनिर्मितीही नाही आणि अनुवाद निर्मितीही नाही. म्हणून अनुवाद प्रक्रियेमध्ये यशस्वी अनुवादकार्यासाठी अनुवादक हा प्रतिभासंपन्न लेखक असेल तर अनुवाद हा मुळाबारहुकूम होऊ शकतो. अन्यथा मूळ कलाकृती व अनुवादित कलाकृती यामध्ये अंतर पडते. हे अंतर अनुवाद कार्याला मानवणारे नसते.

(८) निष्पक्षपाती वृत्ती :

निष्पक्षता ही वृत्ती अनुवादकाकडे मूळातच असायला हवी. अनुवादक हा न्यायाधीशाप्रमाणे सज्जन, निष्पक्ष व न्यायी असला पाहिजे. अनुवादकाने मूळ कलाकृतीतील साधनांचे तटस्थ वृत्ती ठेवून अर्थग्रहण केले तर लक्ष्य भाषेतील अनुवादकार्य अत्यंत सचाईने पार पडते. अनुवादक हा न्यायालयातील वकील नसावा तर तो न्यायदान प्रक्रियेत कार्य करणारा न्यायाधीश असावा. योग्य न्याय देणे हे कार्य जसा न्यायाधीश करतो त्याप्रमाणे आपली भूमिका अनुवादकार्यामध्ये अनुवादकांनी पार पाडावी.

(९) कठोर परिश्रमाची तयारी :

मूळपाठ्य सामग्रीचा अनुवाद करणे खरोखर कठीण कार्य आहे. हे कार्य पार पाडण्यासाठी

अनुवादक हा कठोर परिश्रमाची चाड बाळगणारा असावा. केवळ स्रोतभाषा व लक्ष्यभाषाचे अनुवादकाला ज्ञान असून चालत नाही तर, त्याबरोबर त्याने मूळ पाठातील सामग्री अत्यंत कष्टपूर्वक समजून घेऊन तशाच पद्धतीने लक्ष्य भाषेत मांडली तर अनुवाद यशस्वी झाला असे समजावे.

(१०) सृजनशील क्षमता :

कोणत्याही साहित्य निर्मिती करणाऱ्या लेखकामध्ये सृजनशीलता असल्याशिवाय नवनिर्मिती होणे अशक्यप्राय गोष्ट आहे. तसाच गुण अनुवादकामध्ये असल्याशिवाय अनुवादकार्य उच्च प्रतीचे होऊच शकत नाही. साहित्य हे सृजन असते तर, अनुवाद हा पुनःसृजन असतो. म्हणून अनुवादकाला इंग्रजी भाषेत 'It is a transcreation act' असे म्हटले जाते. या संदर्भात डॉ.चंद्रकांत पाटील म्हणतात, "अनुवाद हा आत्मशोधाच्या पातळीवरच करावा लागतो. त्याच्यामध्ये आत्मिक गुंतवणूक असल्याशिवाय अनुवाद करणे चुकीची गोष्ट आहे."^२ आत्मशोध हा जाणीवेच्या पातळीवर घेतला जातो. सृजन प्रक्रियात्मक अनुवाद हा एक प्रकारे मूळ पाठातील आशयाची लक्ष्य भाषेत केलेली अभिव्यक्तीच असते.

(११) बोलीभाषेची ओळख :

साहित्यामध्ये प्रमाणभाषा व बोलीभाषा यांचा वापर केला जातो. ज्या लेखनाला शुद्ध म्हटले जाते, असे लेखनकार्य ज्या भाषेसाठी केलेले असते तिला प्रमाण भाषा म्हणून संबोधले जाते. प्रमाण भाषा ही एका समाजगटाने मान्य केलेली असते. ती एका भाषिक समाजातील लोकांना समजली जाते. तसेच बोली या प्रमाणभाषेचाच एक घटक आहे. भाषा हे अनेक बोलींपासून निर्माण झालेले वर्तुळ असते. प्रमाणभाषेमध्ये अनेक बोली समाविष्ट झालेल्या असतात. ज्याप्रमाणे ओढे, नदी व नाले यांचे वाहणारे पाणी समुद्राला मिळते तशी भाषा व बोली यांची ओळख असते. म्हणून अनुवादकाला मूळभाषा व लक्ष्यभाषेतील बोलीभाषेची केवळ ओळख असून चालत नाही; तर दोन्ही भाषांमधील समाज, संस्कृती व त्यांच्या अनेक वर्षांच्या परंपरा आणि पद्धतीचे ज्ञान असावे लागते. अनुवादकाला अनुवाद करताना बोलभाषेचे सूक्ष्म पदर माहीत असावे लागतात. केवळ आशयावर आधारित शब्दनिवड करता येत नाही. तर, अनुवादक दोन्ही भाषांच्या अंतर्गत चालणाऱ्या व्यवस्था समजून घेणारा असला पाहिजे. अनुवादकाला भाषा, व्याकरण व शब्दव्युत्पत्ती यांची ओळख असावी. अन्यथा अनुवादकार्य नीरस ठरेल. या संदर्भात श्रीरंग संगोराम लिहितात, "प्रादेशिक बोली व इतर भाषास्तरातील समरूपतेचा जो दुसरा प्रश्न आहे तो हिंदी मराठी भाषांतरात नेहमीच प्रश्नचिन्हांकित राहिला आहे. ग्रामीण बोली, दलित साहित्यातील जातिगत बोली, प्रादेशिक रंगाची खास बोली यांचे भाषांतर करताना अडचण निर्माण होणे वाजवी आहे. हा प्रश्न ग्रामांचलीय किंवा प्रादेशिक वातावरणातील कथा, कादंबरी, नाटक यांच्या भाषांतरात उभा राहतो. भाषांतरकारांनी स्वतःच्या बाजूने याकरिता काही पर्याय शोधले पाहिजेत."^३ किमान प्रादेशिक बोली दोन भाषांच्या संदर्भात अनुवादकाला माहीत असल्या पाहिजेत.

(१२) शब्दांची निवड :

अनुवादकाला मूळ भाषेतून लक्ष्य भाषेत अनुवाद करताना मूळ पाठ्यसामग्रीनुसार पर्यायी शब्दांची निवड करावी लागते. शब्द हे शस्त्र असतात. शब्दांना वेगवेगळ्या संदर्भात अर्थ प्राप्त होतात. मूळ कलाकृतीतील प्रकृतीधर्माला अनुसरून अनुवादकांनी अनुवाद करावा. अनुवाद प्रक्रियेसाठी साहित्यव्यवहार व भाषिक व्यवहार इत्यादी घटकांचा अभ्यास असावा लागतो. अनुवादकार्य ललित आणि ललितेत्तर साहित्याचे केले जातात. ललित साहित्यातील अनुवादासाठी भाव व अर्थासह शब्दांची निवड अपेक्षित असते. तर ललितेत्तर साहित्यातील उदा. विज्ञान, वाणिज्य व तांत्रिकी इत्यादी अनुवादासाठी पारिभाषिक शब्द निवडावा लागतो. वस्तुनिष्ठपणा हा या अनुवादाचा गुण असतो. कोणत्या अनुवादासाठी कोणता शब्द याचे आकलन व विशिष्ट दृष्टिकोन हा अनुवादकाजवळ असला की, अनुवाद प्रक्रिया घडत जाते. उदा. सुप्रसिद्ध कादंबरीकार व समीक्षक त्र्यं.वि. सरदेशमुख यांच्या 'डांगोरा एक नगरीचा' या कादंबरीतील काही शाब्दिक सुभाषिते कशी अनाकलनीय असतात. त्याचे काही नमुने पाहू.

- उदा. १) दशमीच्या चंद्राचं न्यहार चांदणं...
- २) एवढं कसलं जुगाड पडलंय आपल्याला ?
- ३) पुरुषभर उंचीचा गोलाकार गुबार होता तो.
- ४) दारांच्या अर्गळा पक्या केल्या.
- ५) त्याचा आपला लाग काय ?

वरील वाक्यात न्यहार, जुगाड, गुबार, अर्गळा व लाग इत्यादी शब्दांचे अर्थ ही कादंबरी मराठी भाषेतून हिंदी भाषेत अनुवादित करताना अनुवादकाला माहित असले पाहिजे. शब्दसंपत्ती ही सर्वच भाषांमध्ये समान स्वरूपाची नसते. म्हणून अनुवादकांनी योग्य त्या शब्दाची निवड अनुवादामध्ये करावी अन्यथा अनर्थ होतो. हा अनर्थ टाळण्यासाठी अनुवादक भाषाजाण असणारा, सृजनशील व गंभीर प्रवृत्तीचा असायला हवा.

(१३) बहुश्रुतता

अनुवादक हा भाषाज्ञानी तर हवाच; परंतु त्याला अनेक शास्त्रातील संदर्भ व ज्ञानकक्षा माहित असाव्यात. त्याचे किमान दोन भाषा व त्यापेक्षा अधिकाधिक भाषांवर प्रभुत्व हवे. त्याला साहित्य, समाज व संस्कृती याचे मूलगामी भान असले पाहिजे. तो चोखंदळ रसिक व मर्मज्ञ भाष्यकार असला पाहिजे. अनुवाद करताना अनुवादकाला आपल्या प्रातिभ बहुश्रुततेचा अनुवादामध्ये समयसुचकतेनुसार वापर करता आला पाहिजे.

(१४) वाचनक्षमता

अनुवादकाचे चौफेर वाचन हवे. साहित्यशास्त्र, भाषाशास्त्र, सामाजिकशास्त्रे, विज्ञान, विधी व वाणिज्यशाखा याशिवाय मराठी, हिंदी व इंग्रजी या भाषांशिवाय अनेक भारतीय व अभारतीय पातळीवरील भाषाज्ञान त्याला असायला हवे. वाचनक्षमतेच्या जोरावर अनुवादक हा उत्तमोत्तम

कलाकृतीचे अनुवाद अत्यंत चांगल्या पद्धतीने करू शकतो. अनुवादक हा तौलनिकदृष्ट्या अभ्यास करून वाचनाद्वारे अनुवाद या विषयात गती प्राप्त करू शकतो.

या गुणांशिवाय अनुवादकाकडे अनुवाद कार्याबद्दल प्रेम, निष्ठा व कष्ट करण्याची तयारी हे गुण असतील तर, भिन्न-भिन्न भाषांमधील सुंदर विचारवैभव, संस्कृती विविधता व परंपरा यांचा मागोवा अनुवादित साहित्याच्या माध्यमातून वाचकांपुढे ठेवता येईल.

अनुवाद आणि व्यवसायाच्या संधी :

अनुवाद हे एक प्रगत कौशल्य आहे. या दृष्टीने विचार केल्यास अनुवाद कौशल्याच्या कार्याची जाणीव होऊ शकते. अनेकविध भाषांमध्ये वैचारिक, सांस्कृतिक व कलात्मकदृष्ट्या मानवी जीवन समूहाला जोडण्याचे ऐतिहासिक कार्य अनुवादांमुळे होऊ शकते. अनुवादक हा उत्तम दुभाषक देखील होऊ शकतो. जग झपाट्याने बदलत चालले आहे. जगातील अंतर आता संपत चालले आहे. मानवाने आपल्या बुद्धीकौशल्याने माहिती तंत्रज्ञान व वैज्ञानिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात शोध लावले. अजूनही हे कार्य थांबले नाही; आणि पुढे थांबणारही नाही. मूळ पाठातील सामग्री अनुवादाच्या माध्यमातून लक्ष्यभाषेत घेऊन जाणे यालाच अनुवाद कौशल्य म्हणतात. उत्तरोत्तर अनुवादाचे क्षेत्र व्यापक होत चालले आहे. जगामध्ये दर दिवसाला बदल होत चालला आहे. अशा काळात भाषाभगिनींना जोडण्याचे महत्त्वपूर्ण व ऐतिहासिक कार्य अनुवादाच्या माध्यमातून होऊ लागले. त्यामुळे या क्षेत्रात करिअर करणाऱ्यांना विविध संधी उपलब्ध होत आहेत. त्याचा मागोवा घेणे येथे अभिप्रेत आहे.

(१) अनुवादक व दुभाषी :

अनुवादक हा मूळ पाठ्यसामग्री स्रोतभाषेतून लक्ष्यभाषेत अनुवादित करून एका भाषेतील विचार दुसऱ्या भाषेत पोहचविण्याचे कार्य करतो. तर दुभाषक हा भाषेवर प्रभुत्व संपादित केल्यानंतर विदेशी सेवा, पत्रकारिता, पर्यटन, प्रकाशन व भाषा-भाषांमध्ये संवादक म्हणून संपर्क साधणे, एका भाषेतील माहिती दुसऱ्या भाषेत पोहचविणे आदी कार्य करून भरपूर पैसा कमावतात. अनुवादक हा दुभाषी देखील होऊ शकतो. संवाद व लेखन ही दोन प्रगत भाषा कौशल्य मानली जातात. संवाद हे मानवी जीवनाचे महत्त्वाचे अंग म्हणून ओळखले जाते. संवादाच्या माध्यमातून दोन भाषकांमध्ये, एका भाषेतील माहिती दुसऱ्यांपर्यंत वहन केली जाते. अशावेळी दुभाषक महत्त्वाची भूमिका बजावत असतो.

(२) ग्रंथांचे अनुवाद :

अनुवाद क्षेत्रात ग्रंथांचे अनुवाद करणे एक भाषिक कौशल्य मानले जाते. ग्रंथांचे अनुवाद करण्यासाठी अनुवादकाचे बहुभाषा प्रेम असले पाहिजे. कमीत कमी दोन भाषा व जास्तीत जास्त अधिक भाषा त्याला ज्ञात असल्या पाहिजेत. त्या भाषांमध्ये त्यांनी भाषिक विनिमय केला पाहिजे. ग्रंथ अनुवादित करताना दोन-दोन हस्तलिखिते तयार करावीत. त्यामध्येही कच्चेपणा जाणवला तर पुनःपुन्हा त्या कच्च्या खड्यांचे लेखन करावे. मग त्यामध्ये आशयात्मकदृष्ट्या सार येतो. उत्पादनाच्या

कार्यासाठी असे करणे अपरिहार्य असते. त्यामुळे अनुवादकाला खूप पैसे मिळतात. कामाच्या दर्जामुळे त्याला कंपनी / मालक यांच्याकडून व्यवसाय मूल्य पुढे ठेवून मानधनाची मागणी करता येते.

(३) जाहिरात :

एकविसाव्या शतकात जाहिरातीला पासष्टावी कला म्हटले जाते. कोणत्याही वस्तुची व उत्पादित मालाची कंपनी ही हजारो रूपये खर्च करून जाहिरात तयार करत असते. जाहिरात हे कमी वेळात व कमी कष्टामध्ये पैसे कमावून देणारे क्षेत्र आहे. जाहिरात ही कमीत कमी शब्द व जास्तीत जास्त आशयाने संपृक्त झालेली असते. उदा. शेअर्स मार्केट, आयुर्विमा पॉलिसी व खाद्य वस्तू यांच्या आशय पद्धतीमध्ये अर्थाचा बिघाड होणार नाही याची खबरदारी जाहिरात तयार करणाऱ्या अनुवादकाने घ्यावी. जाहिराती या अनुवादित होताना अनेक लक्ष्यभाषांमध्ये ती संहिता पोहचवत असतात. त्यामुळे अनुवादकाला अशा कार्यामधून अमाप पैसा मिळतो.

(४) शासकीय अनुवाद :

केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या कार्यालयात अनेक विभाग कार्यरत असतात. अशा कार्यालयांना विविध जी.आर., नियम, परिनियम या विषयाची माहिती अनुवादित करून उपविभाग व अंतर्गत कार्यालये यांना पुरवावी लागते. तेव्हा अशा माहितीचा अनुवाद तयार करावा लागतो. या संदर्भात अनघा दिघे लिहितात, “अनेक शासकीय, निमशासकीय कार्यालयांना मजकुरांचा अनुवाद करून हवा असतो. त्यामध्ये कायदे, टेंडर्स, पोलीस पंचनामे किंवा तत्सम मजकूर असतो. कायद्याची भाषा रोखठोक असते. अर्थाचे अनेक पदर निघणे ही तिथे उणीव समजली जाते. जसे की ड्युटी म्हटले की कर्तव्य, कार्य आणि शुल्क असे वेगवेगळे पर्याय असतात. त्यापैकी योग्य तोच प्रतिशब्द निवडावा लागतो. नाहीतर घोटाळा होऊ शकतो. कायद्याच्या किंवा शासकीय भाषेत टॅक्स हा कर तर टोल हा पथकर असतो. एक्साइड ड्युटी हे उत्पादन शुल्क तर लेव्ही ड्युटी ही वसुली आणि त्यात टॅरिफ हे प्रशुल्क असते. अनुवाद करतांना चांगल्या शब्दकोशांचा संदर्भासाठी वापर करावा लागतो. मराठीमध्ये फार सुलभतेने प्रतिशब्द बनू शकतो. तसेच उत्तमोत्तम असे विषयाला वाहिलेले अनेक शब्दार्थ कोश मराठीमध्ये उपलब्ध आहेत. बऱ्याच शासकीय कार्यालयांमध्ये अनुवादकांना कामावर घेतलेले असते. अशा वेळी मिळकतीमध्ये सातत्य तसेच नोकरीच्या सोयी सुविधांचा लाभही उठवता येतो.”^४ थोडक्यात शासकीय अनुवाद हे पैसे कमावून देणारे अर्थवाहक क्षेत्र समजले जाते. फक्त या क्षेत्रात उत्तम अनुवादाचा कस लागतो. येथे ‘येरागबाळ्याचे काम नोहे’ या म्हणीप्रमाणे या क्षेत्राची प्रासंगिकता व संयुक्तता जाणवते.

(५) शैक्षणिक दर्जा :

अनुवाद हे अत्यंत झपाट्याने विकसित होणारे क्षेत्र बनले आहे. जागतिकीकरणानंतर मानवी जीवन आमूलाग्ररीत्या बदलले. या बदलाची नांदी अनुवाद क्षेत्रात जाणवू लागली. बदलत्या काळानुसार अनुवादकाला टेक्निकल, कायदेविषयक, जाहिराती बनविणारे डिझायनिंग कोर्स प्रमाणपत्र, पर्यटन

कंपन्या, हॉटेल मॅनेजमेंट व हॉलिडे रेसॉर्टस इत्यादी माध्यमातून नोकरी व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. याशिवाय शासनाच्या विविध विभागात कनिष्ठ, वरिष्ठ व तज्ज्ञ अनुवादक म्हणूनही संधी उपलब्ध होते. याशिवाय शासनाच्या विविध विभागात एक उत्कृष्ट दर्जाचा अनुवादक म्हणून उपसंचालक व भाषा सल्लागार या पदापर्यंत जाऊन पोहचता येते. आपल्या ज्ञानाची शैक्षणिक दर्जानुसार छापही पाडता येते.

(६) दूरदर्शन मालिका व चित्रपट :

दूरदर्शन मालिका व चित्रपटाच्या माध्यमातून अनुवादाच्या क्षेत्रात अनुवादकाला उत्तम पद्धतीने करिअर करता येते. बहुधा मालिका व चित्रपटांमध्ये अनेक घटना प्रसंग व विषय असतात. या ठिकाणी उत्कृष्ट दर्जाचा अनुवादक म्हणूनही नोकरी करण्याची संधी मिळते. कामाच्या दर्जानुसारही अनुवादाला मोठी मागणी आहे. मुलांपेक्षा मुली, महिलांनी हे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात व्यापून टाकले आहे. दूरदर्शन मालिका व चित्रपटांमध्ये ध्वनीमुद्रण (डबिंग) अनुवादाचे महत्त्व वाढत आहे. चित्रपट अनेकविध भाषांमध्ये केवळ अनुवादांमुळे प्रसारित करता येऊ लागला आहे. या संदर्भात अनघा दिघे समर्पक भाष्य करतात, “हे आणखीन एक निराळे क्षेत्र आहे. काही टी.व्ही. वाहिन्या मूळ इंग्रजीतील टी.व्ही. मालिका भारतीय भाषांमध्ये ‘डब’ करतात. यामध्ये पुन्हा एकदा सांस्कृतिक भिन्नता आणि पाश्चात्य जीवनशैलीचे दर्शन घडवणारे डायलॉगज असतील तर तिथे नेमका लक्ष्य भाषेतील शब्द न सापडल्यास मूळ इंग्रजी शब्द तसाच ठेवणे श्रेयस्कर ठरते. हा निश्चितच भावानुवाद असतो. Pull yourself together हे मराठीत सांगताना ‘अवसाण आण’ हा योग्य अनुवाद ठरतो. कारण पडद्यावर अगदी थोड्याच वेळाची अभिनेत्याच्या ओठांची हालचाल असते. त्यात तेवढ्याच क्षणांत आपल्या भाषेत हे डबिंग बसवायचे असते. उदाहरण द्यायचं तर This season will prove to be more dangerous than ever सीझनमध्ये कितीतरी जास्त धोका आणि थरार अशा स्वरूपाचा पर्याय निवडावा लागतो. भाषा प्रवाही ठेवण्यासाठी एक युक्ती आहे ती म्हणजे तादात्म्य पावणे.”^५ हे क्षेत्र आव्हानात्मक व काटेकोर जरी असले तरी अनुवादक हा भाषेवर प्रभुत्व असणारा, ज्ञानी असेल तर तो तेथे चांगले कार्य करू शकतो. शिवाय त्याला तेथे पगार म्हणून खूप मानधनही मिळते. तसेच कार्यकुशल अनुवादक येथे खूपच कमी असतात. म्हणून आजही या क्षेत्रात कार्य करू पाहणाऱ्यांना मोठ्या पगाराच्या आश्वासक संधी उपलब्ध आहेत. फक्त गरज आहे ती कार्यशैली व क्षमता सिद्ध करण्याची.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, व्यवसाय व नोकरी करिअरच्या क्षेत्रातील अनुवादाचे महत्त्व उत्तरोत्तर वाढत जाणार आहे. वाचनाबरोबर लिहिण्याचा सरावही येथे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर आपली अभिव्यक्त होण्याची क्षमता आपण जेवढी विकसित करू तेवढे या क्षेत्रात अनुवादक म्हणून खोलवरती पाय रोवता येतील.

अनुवाद आणि जागतिकीकरण

अनुवाद आणि जागतिकीकरणाचे जवळचे नातेसंबंध काय आहेत? जागतिकीकरणामुळे फायदा-तोटा कोणता होऊ शकतो हे सर्व निर्माण होणारे प्रश्न, त्यातील घडणाऱ्या प्रक्रियेवर अवलंबून असतात. जागतिकीकरणामुळे अनुवादाचे क्षेत्र दिवसेंदिवस व्यापक बनत चालले आहे. विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकामध्ये भारतात जागतिकीकरणाला प्रारंभ झाला. अर्थात् १९९१ नंतर जागतिकीकरणाचा वारू वेगाने आपली घोंडदौड करीत मार्गक्रमण करीत आहे. सद्याचा काळ हा जागतिकीकरणाने भारावलेला दिसतो. जागतिकीकरणाचे समाज व साहित्य या दोन घटकांवर कोणते परिणाम झाले याची सामाजिक, सांस्कृतिक व वाङ्मयीन दृष्टिकोनातून समग्र चर्चा सुरू झाली. जागतिकीकरणाची पाळेमुळे ही मुळात युरोपातील भांडवली सत्ता, वसाहतवाद व अठराव्या शतकातील भांडवली सत्तेचा जन्म यातून विकास पावत पुढे-पुढे सरकत आज स्थिर झाली आहे. वर्गविरहित समाजरचना, आर्थिक समानता व कष्टकरी, श्रमकरी माणसांचे राज्य निर्माण व्हावे या मार्क्सच्या भूमिकेला तिलांजली देत जागतिकीकरणाचे वारे संबंध भारतात व जगात वाहू लागले. आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व्यापार जगाच्या कानाकोपऱ्यात पोहचला पाहिजे, विदेशी गुंतवणूक झाली पाहिजे या भूमिका पुढे ठेवून जागतिकीकरण वाढत आहे. जागतिकीकरणाचा प्रभाव समाजाचा व्यापार, माहिती तंत्रज्ञान, शासन, पर्यावरण, विदेशी मालाची ने-आण, स्थलांतर व रोजगाराचा प्रश्न इत्यादी क्षेत्रावर पडत आहे. १९९४ साली जागतिक व्यापार संघटनेची स्थापना झाली. त्यामुळे ही प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात रूजण्यास प्रारंभ झाला. मुक्त बाजारपेठ व बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपले जाळे जगभर विणू लागल्या. आर्थिक उलाढाल वाढत गेली. सर्व जग माणसाच्या मुठीत स्थिर झाले. हे जरी खरे असले तरी जागतिकीकरणाने पुन्हा एकदा माणसाच्या भावविश्वाला धक्के द्यायला सुरुवात केली. आर्थिक व जातीय विषमता निर्माण होऊ लागली. गरीब गरीब होत चालला व श्रीमंत अधिक धनवान बनत चालला. यासंदर्भात संध्या अमृते लिहितात, “सामाजिक जीवनाच्या विषमतेबरोबरच या जागतिकीकरणाने आणखी एका विषमतेसमोर आपणाला उभे केले. तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे आणि मुक्त बाजारपेठांमुळे एक नवा श्रीमंत वर्ग निर्माण झाला आणि गरीब आणखी गरीब झाला. पूर्वीचा निम्न मध्यम वर्ग हळूहळू उच्च मध्यम वर्गाकडे व उच्च मध्यमवर्ग श्रीमंत वर्गाकडे झुकू लागला. श्रीमंत-गरीब ही दरी वाढत चालली आहे. चैनीच्या वस्तूंची जाहिरात, त्यांचे उत्पादन यातून चंगळवाद वाढला. नवा श्रीमंत वर्ग क्रेडिट कार्डने वस्तू खरेदी करू लागला आणि चंगळवाद आणखी बळावला.”^६ जागतिकीकरणाच्या फायद्यापेक्षा तोटेच अधिक असल्याचे सुतोवाच अमृते करतात. हे आजच्या जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर रास्त वाटते. जागतिकीकरण अतिव्याप्त व व्यापक अशी संकल्पना आहे. या पार्श्वभूमीवर अनुवाद आणि जागतिकीकरणाचे नाते काय आहे याचा विचार करणे महत्त्वाचे ठरते. अनुवादामुळे दोन समाज, दोन साहित्यसंस्कृती, दोन विचारधारा यांना जोडण्याचे कार्य भाषेच्या माध्यमातून होत असते. भाषा हा मानवी जीवनाचा अंगभूत भाग आहे. भाषेमुळे मानव आपल्या मनातील भाव-भावनांची अभिव्यक्ती करीत असतो. ते व्यक्त

करण्याचे माध्यम म्हणजे साहित्य होय. म्हणून खासगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाच्या काळात अनुवाद या विषयाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले. यासंदर्भात शैलेंद्र लेंडे मूलगामी भाष्य करतात, “अलीकडच्या काळातील संगणक व माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे जग आत्यंतिक जवळ आले आहे. ‘ग्लोबल व्हिलेज’ ची कल्पना मूर्त होऊ लागल्याचे संज्ञापन समर्थक स्पष्ट करतात. जग अधिकाधिक आकुंचित होत असताना स्थानिक वाङ्मय व्यवहार व्यापक होत जाणे हे आवश्यकच मानावे लागते. अनुवादाच्या प्रक्रियेमुळे स्थानिक पातळीवरील वाङ्मयाच्या कक्षा रूढावण्यास हातभार लागतो. अनुवादामुळे स्थानिक भाषेतील वाङ्मयाला नवनव्या आशयाच्या व भिन्न भिन्न विषयाच्या छटा प्राप्त होत असतात. भिन्न भाषेतील विचाराशय आणि भावाभिव्यक्ती अनुवादाच्या आधारे स्थानिक भाषेमध्ये आणता येते. आणि त्या विवक्षित भाषेतील वाङ्मयव्यवहाराला नवचैतन्य प्रदान करता येते.”^७ अनुवादकार्य योग्य पद्धतीने झाले तर दोन समाजव्यवस्था आणि निर्माण होणाऱ्या सांस्कृतिक विचारधारा एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत समजण्यास मदत होईल. जागतिकीकरणाच्या काळात भारतीय भाषांचा विचार समजून घेत असताना अनुवाद कार्याकडे एक दृष्टिकोन ठेवून पाहिले तर, संस्कृती समागमासाठी अनुवादित विचार महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे असे म्हणता येईल. या पार्श्वभूमीवर प्रा.वसंत बापट यांचे मत चिंतनीय वाटते, “अनुवाद म्हणजे अनुवादित कृतीचा किंवा तिच्या भाषेचा केवळ गौरव असतो, असे नव्हे; तो आपल्याही राष्ट्रीय समृद्धीत भर घालणारा, आपल्या भाषेची आणि साहित्याची क्षमता वाढवणारा आणि आपली मन अधिक संस्कारित करणारा असा एक महत्त्वाचा व्यापार आहे.”^८ संध्या अमृते लिहितात, “जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेत संस्कृतीच्या व स्वअस्तित्वाच्या संदर्भात अनेक अस्वस्थ करणारे प्रश्न जरी असले तरी साहित्याच्या संदर्भात काही स्वागतार्ह परिवर्तन घडत आहे. म्हणूनच अनुवादाचे महत्त्वही वाढले आहे. आता मराठी साहित्याचा वर्ग हा फक्त महाराष्ट्रापुरता मर्यादित नाही, तो आता जगभर पसरलेला आहे. मध्यप्रदेशात, कर्नाटकात, आंध्रप्रदेशात, दिल्लीत तो जसा विखुरलेला आहे तसा मॉरिशस, युरोप, अमेरिका येथेही तो विखुरला आहे. त्यामुळे या रसिकांची वाङ्मयाभिरूचीही विविध स्तरीय बनली आहे. त्याचा कळत नकळत प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रभाव कलावंतांच्या साहित्यनिर्मितीवरही झाला आहे. खरं तर प्रथम, द्वितीय महायुद्धाच्या परिणामाची भयव्याकूळता मर्दकरांच्या साहित्यात प्रगट झाली आहे. तशी इतर साहित्यिकांच्या साहित्यातून प्रगट झाली आहे. आज जग संपर्क माध्यमांमुळे जवळ आले आहे. त्यामुळे साहित्यिकांच्या संवेदनांचा परिघही व्यापक बनत चालला आहे. अशावेळी या संवेदनांचे परिघ अधिक व्यापक व समग्र करण्यासाठी अनुवादित साहित्याने जगाचे अनुभवविश्व आपल्या भाषिक कवेत घेणे महत्त्वाचे आहे.”^९ प्रा.वसंत बापट आणि संध्या अमृते या दोन्हीही समीक्षकांनी जागतिकीकरण व अनुवाद या संदर्भात मूलगामी विचार मांडले आहेत.

अनुवाद चळवळ अधिक व्यापक करण्यासाठी आता स्वभाषेचाच विचार करून त्या मर्यादित परिघामध्ये कुपमंडूक वृत्ती निर्माण न करता, साहित्यविषयक अनुवादाचे क्षेत्र व्यापक व

विशालतर करण्याची गरज आहे. या गरजेपोटी अनुवादकार्याचा विचार झाला पाहिजे. जागतिकीकरणाच्या काळात प्रत्येक भाषाप्रभूने आपले साहित्य व त्यातील विचार लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी प्रयत्नशील राहून अनुवादाची चळवळ व्यापक बनविली पाहिजे. भारतीय पातळीवरील रवींद्रनाथ टागोर, शरच्चंद्र चॅटर्जी, बंकिमचंद्र चॅटर्जी हे बंगाली लेखक केवळ अनुवादामुळे मराठी माणसाला वाचता आले. तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील शेक्सपीयर, थॉमस हार्डी, मॅक्झिम गॉर्की, व्ही.एस. नायपॉल व सलमान रश्दी यासारखे लेखक आपल्याला अनुवादामुळे समजले म्हणून अनुवादकार्य व्हावे. जागतिकीकरण अटळ प्रक्रिया आहे. तिला न घाबरता या प्रक्रियेच्या प्रवाहात सामील होऊन अनुवाद चळवळ अधिक भक्कम व तीव्र करण्याची आवश्यकता आहे. मानवी जीवनव्यवहार हाच या प्रक्रियेला उत्तर देऊ शकेल. त्यामुळे सद्य परिस्थितीमध्ये अनुवादाला मानव जीवनाचे वाहक बनवावे. कारण अनुवादातून संस्कृती व मानवी मूल्ये प्रसारित होतात. एका भाषेतील विचारव्यूह कळण्यास मदत होते.

अनुवाद आणि मराठी भाषा

मराठी भाषेच्या संदर्भात बोलायचे तर, ब्रिटिश कालखंडात प्रबोधनाचा व परिवर्तनाचा नवा विचार मांडण्यासाठी संस्कृत व इंग्रजी भाषेतील ग्रंथ सुरुवातीला अनुवादित होऊ लागले. यामध्ये कालिदासांपासून ते शेक्सपीयरची अनेक नाटके मराठी भाषेत अनुवादित झाली. या ग्रंथाकडे मात्र आज आपण जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले. मराठी भाषेला उन्नत करण्यासाठी एकोणिसाव्या शतकातील अनुवाद संस्कृतीने मोठा हातभार लावला. एकोणिसाव्या शतकापासून सुरू झालेली अनुवादाची परंपरा आज अव्याहतपणे सुरू आहे. यावरून अनुवाद विषयाचे सामर्थ्य आणि त्याचे असणारे महत्त्व लक्षात येते. एकविसाव्या शतकात राजकीय सत्तेत परिवर्तन झालेले नसतानाही भाषा मात्र बदलत चालली आहे. या बदलाच्या नांदीची प्रमुख दोन कारणे आहेत. माहिती तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरणाचा मराठी भाषेवर झालेला परिणाम होय. जागतिकीकरण व आर्थिक उदारमतवाद यामुळे जगभरात तंत्रज्ञानाची देवाणघेवाण सुरू झाली. ही देवाणघेवाण नुसती आर्थिक, तांत्रिकदृष्ट्या महत्त्वाची नसून त्यामध्ये विचारही महत्त्वाचा मानला जाऊ लागला. म्हणून भाषा ही आपली कूस बदलते आहे असे म्हटले तरी वावगे होणार नाही. यामध्ये अनुवादाची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरत आहे. संस्कृती आणि भाषा यांचे जवळचे नाते आहे. हे नातेसंबंध टिकविण्यासाठी अनुवाद हा अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावत असतो. या संदर्भात डॉ.हरिशचंद्र थोरात यांचे मत चिंतनीय वाटते, “भाषांतर हा दोन भाषांना, खरे तर दोन संस्कृतींना जोडणारा पूल असतो. हा पूल अस्तित्वात येण्यासाठी एकमेकांपासून काही प्रमाणात भिन्न असणाऱ्या दोन संस्कृती अस्तित्वात असणे गरजेचे असते. या संस्कृतींनी आपली पृथगात्मकता गमावली तर भाषांतरकाराच्या व्यवहाराला काही अर्थ उरणार नाही.”^{१०} थोडक्यात अनुवाद वा भाषांतर हे संस्कृती जिवंत ठेवण्यासाठी महत्त्वाचे ठरतात. जागतिकीकरण व तंत्रज्ञानाच्या कोलाहलात संस्कृतीचे वेगळेपण नष्ट होऊ लागले आहे. ती नष्ट न होण्यासाठी अनुवाद कार्य होणे महत्त्वाचे मानले जाते.

मराठी भाषा आणि बहुभाषकता :

मराठी भाषा अनुवादाच्या माध्यमातून सशक्त व समृद्ध होण्यासाठी आता तिचे लक्ष बहुभाषांकडे जायला हवे. तरच विचारांची देवाणघेवाण मोठ्या प्रमाणात होईल. हे कार्य महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, मराठी राज्य विकास संस्था, मुंबई, मराठी साहित्य महामंडळ व महामंडळाच्या विभागीय शाखा चांगल्या पद्धतीने पूर्ण करू शकतात. त्यासाठी त्यांनी प्रयत्नशील असायला हवे. बहुभाषांकडे जाण्यासाठी हा मार्ग उत्तम आहे. अनुवादांमुळे ज्ञानाच्या क्षेत्रात फायदे तर आहेतच. शिवाय मराठी किंवा इतर कोणतीही प्रादेशिक भाषा जर ज्ञानभाषा व्हायची असेल तर निरनिराळ्या क्षेत्रात जशी नवनिर्मिती होणे आवश्यक असते त्याप्रमाणे अनुवाद कार्य झाले तर ज्ञानाचे क्षेत्र विस्तार पावेल. 'अनुवाद नाहीत म्हणून' या संबंधाने मंगला गोखले लिहितात, "एकेका तपाची वाट पाहून मराठी भाषेला ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळालेला दिसतो. असा उशीर का होतो याविषयी मराठी भाषिकांनीच गांभीर्याने विचार करण्याची गरज आहे. पु.ल. देशपांडे, जी.ए. कुलकर्णी, गंगाधर गाडगीळ, दुर्गा भागवत इत्यादी नावे त्यांची पुस्तके, ज्ञानपीठ पुरस्काराच्या जवळ जाऊन पोहचली होती. पण त्यांना मिळाले नाहीत. ज्ञानपीठ उच्च समितीचे सदस्य प्रा.डॉ.सिसिरकुमार दास यांनी एकदा चर्चेच्या ओघात सांगितले पु.ल. देशपांडे मोठे आहेत. मराठी माणसाच्या मनातील त्यांच्यावरचे प्रेम भक्ती वेड मला माहित आहे. पण तुमचे पु.ल. अथवा जी.ए. तुम्ही अजून इतर भाषकांपर्यंत पोहोचवलेलेच नाहीत. आपल्या भाषेतील आवडलेले दर्जेदार साहित्य, इतर भाषिकांपर्यंत एक सांस्कृतिक जबाबदारी म्हणून पोहोचवले गेले पाहिजे."^{११} याला अपवाद फक्त मराठी भाषेतील वि.स. खांडेकर ठरले. गोपाळराव विद्वांसानी संपूर्ण खांडेकर गुजराती भाषेत पोहचवला तर श्रीनिवासाचार्य यांनी खांडेकर तमिळ भाषेत पोहचवला. त्यामुळे खांडेकर हे गुजराती व तमिळ भाषेतील गृहस्थ वाटतात. हे केवळ अनुवादाच्या माध्यमातून साध्य झाले. या संदर्भात अधिक मूलगामी भाष्य करताना सुप्रसिद्ध कवी केशव देशमुख लिहितात, "इंग्रजीचे ज्ञान, अनुवादाचे काम या अनावश्यक बाबींमुळे मराठीची सशक्त साहित्यसंपदा असूनही, सर्वस्वी राष्ट्रीय असलेले मराठीचे लेखक राष्ट्रसन्मानी ज्ञानपीठीय ठरलेले नाहीत. आता मराठीची नजर बहुभाषा अवगत करण्याकडे असावी. कला ज्ञानशाखांशी आग्रहाने जोडायला हवी. मराठीकडे येणारे तरुण संशोधक व विद्यार्थी यांना अनुवादाचे धडे द्यायला हवेत. जी मराठीत समृद्ध साहित्यकृतीची शिदोरी आहे, ती जगाच्या वाचन संस्कृतीला कशी महानदीसारखी मिळेल यावर लक्ष केंद्रित झाले पाहिजे. मातृभाषा जपणे हे तर अगत्याचेच आहे. शिवाय या मातृभाषेतील सर्जनशील राहणे हेही उन्नतीचे, भूषणाचे आहेच. पण मराठीच्या तरुणांना इंग्रजीसह इतरही दोनपेक्षा अधिक भाषा अप्रतिम अशा पद्धतीने अवगत असाव्यात. आपली विद्यापीठे या घटकांचा अधिकांशाने विचार करतील अशी भावना आपण ठेवूया. याकरिता विद्यापीठांनी भाषेसारखा विशेष मराठीसारखा विभाग, नॅशनल बुक ट्रस्ट अथवा साहित्य अकादमी यांच्याशी ज्ञान ऋणानुबंधाने जोडायला हरकत नाही. महाराष्ट्र सरकारच्या मराठी विभागाचे मोठे सहकार्य मिळाले तर मराठीच्या उन्नतीच्या वाटा उजाळावयाला फारसा उशीर लागणार नाही."^{१२}

मराठी भाषा ही प्रादेशिक स्वरूपाची न राहता तिला जर जागतिक पातळीवर पोहचविण्यासाठी मराठी भाषेतील जाणकार लेखकांनी मराठीसह अन्य भाषा समृद्ध करून अनुवादित लेखन करणे महत्त्वाचे आहे. प्रत्येक साहित्याच्या विकासासाठी देखील अनुवाद फार मोठ्या प्रमाणात मदत करतात. स्वदेशाबाहेरून व स्वदेशातून कला, साहित्य आणि संस्कृती यांच्या उन्मेषांचे पाझर येत राहिल्याशिवाय साहित्याला नवे बळ मिळणार नाही. या दृष्टिकोनातून अनुवादकांनी केलेल्या अनुवादाचा तोटा तर सोडाच पण फायदा झाल्याशिवाय राहणार नाही. अनुवाद कार्याकडे एखाद्या साहित्य प्रांतात मूलभूत प्रत्यंतर घडविण्याइतके नवनवे प्रवाह निर्माण झाल्याचे दृश्य अनेक वेळा साहित्याच्या इतिहासाने पाहिले आहेत. म्हणून भाषा भगिनींनी आता आपला प्रवास एकेरी न ठेवता त्याला अनेकपदरी केले पाहिजे. छोट्या-छोट्या प्रवाहाने सागर तयार होतो. या अथांग सागराच्या पाण्याचा अंश होण्याचे भाग्य भाषांनी अनुवादाच्या माध्यमातून साध्य करावयास हवे.

जागतिकीकरण आणि मराठी भाषेसमोरील आव्हाने

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही अत्यंत गुंतागुंतीची व जटिल स्वरूपाची आहे. जागतिकीकरण, खासगीकरण व उदारीकरणाच्या प्रक्रियेतून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर खूप मोठ्या प्रमाणात उलथापालथ झाली. जागतिकीकरणामुळे मानवी जीवनाचे संदर्भ बदलले. साहित्य, समाज, शिक्षण, अर्थकारण व उद्योग व्यवसाय यामध्ये आमूलाग्र बदल होऊ लागले. जागतिकीकरणामध्ये प्रादेशिक भाषांचे अस्तित्व धोक्यात येऊन इंग्रजी भाषेला पुनरुज्जीवन प्राप्त होत आहे. गेल्या दीडशे वर्षांच्या परिचयातून निर्माण झालेली इंग्रजी भाषा ही आता मोठ्या प्रमाणात भारतात पसरत आहे. वसाहतवादी मानसिकतेला विरोध करण्यासाठी देशीवादी विचार पुढे आला आहे. देशी म्हणजे इथल्या भूमीशी व अवतीभवतीच्या पर्यावरणाशी एकनिष्ठ असणे होय. देशीवादी जाणिवे व त्यातून निर्माण होणाऱ्या प्रक्रियेतून जागतिकीकरणाला विरोध करून आपण आपल्या मूळ भाषांचे अस्तित्व टिकविणे महत्त्वाचे आहे. त्याचबरोबर जागतिकीकरणाला कडाडून विरोध करीत मराठी भाषेच्या संपन्न व सकसपणाचा विचार व्हायला हवा. या संदर्भात डॉ.भालचंद्र नेमाडे लिहितात, “आपली जी पारंपरिक बहुसांस्कृतिकता आहे, बहुभाषिकता आहे; ती आज या घटकेला टिकवून ठेवणं ही सुद्धा सर्वात महत्त्वाची कृती आहे. ती जर आपण टिकवली तर या जागतिकीकरणाच्या लाटेतून आपण वर येऊ. एक सांस्कृतिक दृष्टी (Monocultural View) बाळगली तर आपला सर्वनाश अगदी निश्चितच आहे. कारण अशा दृष्टीने सत्याचा अपलाप होतो. या बहुसांस्कृतिकतेमध्ये निश्चितपणे अशी ताकद आहे की ती जागतिकीकरणाला पुरून उरेल.”^३ नेमाडे यांनी पूर्णपणे आपल्या ताकदीनिशी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला कडाडून विरोध करीत देशीवादी दृष्टिकोनाचे डोळस भान राखले आहे. म्हणून आपण देशीवादी जीवनजाणिवे, व प्रबोधनात्मक क्रिया-प्रतिक्रियांच्या माध्यमातून जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला मुळापासून विरोध करायला हवा. तरच हे आक्रमण थोपू शकेल. त्यातून मराठी भाषेचे अस्तित्व टिकून राहील. मराठी भाषा व जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर सुप्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ डॉ.गणेश देवी आपले चिंतनीय विचार मांडतात, “ज्ञानभाषा म्हणून मराठीचा विकास झाला आहे. त्यामुळे मराठीच्या भविष्याबाबत

चिंता करण्याचे काहीच कारण नाही. जगात ज्या २५ भाषा राहतील, त्यामध्ये मराठी असेल. मराठीची संख्यात्मक व गुणात्मक वाढ झाली आहे. पण याचा अर्थ असा नाही की, आपण काहीच हातपाय हलवायचे नाहीत. इतर भाषांचा तिरस्कार केल्याने मराठीचा प्रसार होणार नाही. भाषेवर प्रेम केले तरच तिची वाढ होईल.”^{३४} भाषा ही जिवंत राहते ती केवळ त्या भाषिक समाजाच्या वापरामुळे व विनिमय साधनामुळे. एकीकडे जागतिकीकरणाचे पाशवी आव्हान मराठी भाषेला पेलायचे आहे तर, दुसरीकडे आपली भाषिक पृथगात्मता टिकविण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. आपल्या मुलांना मातृभाषेतून शिक्षण देणे, देशी साधनांचा वापर करणे, सांस्कृतिक आक्रमण थोपविण्यासाठी आपल्या भाषेत विचार करणे महत्त्वाचे ठरणार आहे. जागतिकीकरणाच्या आक्रमणाचा अतिरेकी धोका लक्षात घेऊन आपण कटिबद्ध राहिलो तर मराठी भाषेला धोका उरणार नाही.

अनुवाद आणि समीक्षा

अनुवादाची समीक्षेबाबत मराठी भाषेत फार चर्चा झालेली दिसत नाही. अनुवादाचे समीक्षाशास्त्रही विकसित झाले नाही. मूळात मराठी भाषेत अनुवादाचे सिद्धांत, प्रक्रिया व त्याच्या असणाऱ्या समस्या कोणत्या आहेत याविषयी विस्ताराने फारसे लिहिले नाही. तेथे समीक्षेचा विचार होणे कठीण आहे? काही वृत्तपत्र व मासिकातून लिहिलेल्या समीक्षेतून अनुवादपर साहित्यावर समीक्षकांनी अन्यायच केला. अनुवादित पुस्तकांची समीक्षा करताना शैली, आशय व निर्माण होणाऱ्या समस्या या अंगाने समीक्षकांनी विचार करावा, तरच कलाकृतीला न्याय मिळेल. यासंदर्भात सुप्रसिद्ध अनुवादक डॉ.सूर्यनारायण रणसुभे लिहितात, “अनुवादक जसा दोन भाषेत निष्णात असतो. अगदी त्याप्रमाणे त्याच्या समीक्षकास देखील दोन भाषा याव्यात ही अपेक्षा असते. मूळ समीक्षकाकडे स्रोत भाषेतील व लक्ष्य भाषेतील दोन्ही पुस्तके पाठवण्याची गरज असते. तेव्हाच तो अनुवादाची समीक्षा करू शकेल. वस्तुस्थिती अशी आहे की, अनुवाद ही जेवढी जटिल व गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे अगदी तशीच प्रक्रिया त्याच्या समीक्षेची देखील आहे.”^{३५} साहित्याच्या समीक्षासिद्धांताप्रमाणे अनुवादाची देखील चिकित्सा झाली तर अनुवादमीमांसा व्यवहार हा विकसित होईल. सिद्धांत आणि प्रक्रिया यांचा ताळमेळ घालून मूळ भाषेतील कलाकृतीचे लक्ष्य भाषेत अनुवाद होतात. हे अनुवाद आशय आणि शैलीनुसार होतात का? यावर अशा प्रकारची समीक्षा एक प्रकारे अंकुश ठेवण्यास मदत करील. अनुवादाचा दर्जा, त्याचे स्वरूप, महत्त्व याबाबत मराठी भाषेत डॉ. भालचंद्र नेमाडे, विलास सारंग, डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे व डॉ.सदा कऱ्हाडे यांच्यासारख्या समीक्षकांनी अनुवाद या विषयाची विश्लेषणात्मक व तपशीलवारपणे चर्चा केली आहे. त्यांच्या समीक्षेने अनुवादमीमांसा समजण्यास मदत झाली. याशिवाय डॉ. वीणा मुळे यांनी ‘मराठी अनुवाद ग्रंथ सूची’ हा ग्रंथ संपादित केला. तो महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळाने १९९८ मध्ये प्रकाशित केला. या ग्रंथामध्ये ललित व ललितेतर साहित्याचे किती ग्रंथ अनुवादित झाले आहेत याची त्यांनी सूची दिली आहे. वीणाबाईंनी केलेले संपादन अत्यंत मौलिक तर आहेच परंतु शेकडो ग्रंथाची नोंद त्यांनी वाचकांपुढे ठेवली आहे. या संदर्भात संजय भास्कर जोशी लिहितात, “एकूणात डॉ. वीणा मुळे यांच्या सूचीच्या आधारे (१०४)

मागच्या शतकापर्यंतच्या अनुवादित पुस्तकांच्या गुणवत्तेचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण केले असता असे दिसते की, मराठीत मुख्यतः खपतील अशा पुस्तकांचा अनुवाद करण्याकडेच जास्त कल आहे. मराठी साहित्यविश्व जगातल्या श्रेष्ठ साहित्याने समृद्ध करावे, असे प्रयत्न तुलनेने फारच कमी आहेत.”^{१६} वीणाबाई मुळे यांच्या नोंदीवरून असे लक्षात येते की, इतर भाषांच्या तुलनेत मराठी भाषेतील कमी ग्रंथ अन्य भाषांमध्ये अनुवादित झाले. त्यामुळे मराठी वाङ्मयातील अनुवादाचे क्षेत्र उपेक्षित व दुर्लक्षित राहिले. अनुवादित साहित्याची अनुवादमीमांसा देखील प्राथमिक अवस्थेत आढळते. त्यामुळे अनुवादित साहित्याच्या समीक्षेचा विचार फार गांभीर्याने झाला नाही असे अभ्यासाअंती लक्षात येते.

सारांश :

जागतिकीकरणाच्या काळात मराठी भाषेचे वेगळेपण टिकवून ठेवण्यासाठी अनुवाद होणे गरजेचे आहे. कलाकृतीचा अनुवाद होत असताना सिद्धांत आणि प्रक्रिया समजून घ्यावी लागते. अनुवाद हा आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनातून व्हावा यासाठी मराठी भाषिकांना बहुभाषा जाणून घ्याव्या लागतील. अनुवाद म्हणजे खरोखर एक पुनःसृजनच असते. प्रस्तुत भागामध्ये अनुवादाचे महत्त्व जाणून घेताना क्षेत्रपद्धती, अनुवादकाचे गुणविशेष, अनुवादामधील व्यवसाय संधी, जागतिकीकरणामध्ये बहुभाषिकांचे स्थान, अनुवादाची आशयनिष्ठ व शैलीलक्षी समीक्षा या अंगाने अनुवाद व्यवहार आकलन करून घ्यावा लागतो. संस्कृत भाषेपासून आजतागायत अनुवाद परंपरा कार्यरत आहे. मराठी भाषेला एक हजार वर्षांपासूनची जुनी परंपरा आहे. या परंपरेतून अनुवादकार्य झालेले आहेत. मराठी भाषेचा अनुवादविषयक वैभवशाली इतिहास पाहता ती जगणारच असे आपण ठोकपणे सांगत असतो. सद्यःस्थितीमध्ये उपभोग्य, लोकप्रिय व मनोरंजनवादी पुस्तकाचे अनुवाद खूप मोठ्या प्रमाणात चालू आहेत. तसे न होता अनुवाद कार्य गंभीरपणे व वस्तुनिष्ठपणे करावयाची बाब आहे. म्हणून मराठी भाषा काळाच्या ओघात जिवंत ठेवण्यासाठी अनुवादकार्य झालेच पाहिजे.

संदर्भ टिपा

- १) चाफेकर नलिनी : संस्कृत ललित साहित्याचे अनुवादशास्त्र, गणेश ऑफसेट पुणे, आवृत्ती पहिली २००८, पृ. २५
- २) तुपे केशव संपा ; : अनुवादमीमांसा, चंद्रकांत पाटील यांची मुलाखत, मुलाखतकार - दिलीप धोंडगे, साक्षात प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली २०१२, पृ. २२५
- ३) संगोराम श्रीरंग : हिंदी मराठी भाषांतरातील प्रश्न, अनुवादमीमांसा, संपा; केशव तुपे, साक्षात प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली २०१२, पृ. २५३
- ४) दिघे आनघा : अनुवाद : करिअरचा अर्थवाहक पर्याय, करिअर वृत्तांत पुरवणी, दै.लोकसत्ता, औरंगाबाद दि. २६ डिसेंबर २०११, पृष्ठ ०१
- ५) तत्रैव : उ.नि., पृ. १
- ६) अमृते संध्या : जागतिकीकरण आणि अनुवाद काही आयाम, भाषाभान, संपा; डॉ.केशव तुपे, अंक दुसरा-जानेवारी जून २०११, पृ. ५३
- ७) शेंडे शैलेंद्र : जागतिकीकरण आणि अनुवाद : भारतीय भाषांच्या संदर्भात, अनुवादमीमांसा, संपा; केशव तुपे, साक्षात प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली २०१२, पृ. १४३
- ८) बापट वसंत : तौलनिक साहित्याभ्यास, मौज प्रकाशनगृह, मुंबई, आवृत्ती दुसरी २०१४, पृ. ५९
- ९) अमृते संध्या : उ.नि., पृ. ५६
- १०) थोरात हरिश्चंद्र : मूल्यभानाची सामग्री, शब्द प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती पहिली २०१६, पृ. १५५
- ११) गोखले मंगला : अनुवाद नाहीत म्हणून, वाग्देवीचे वरदवंत, दै.लोकसत्ता, औरंगाबाद, पृ. ६

- १२) देशमुख केशव : मराठीचे लक्ष बहुभाषांकडे हवे,
दै. सकाळ, औरंगाबाद, पृ. ४
- १३) नेमाडे भालचंद्र : साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण,
लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, आवृत्ती पहिली २००३
पृ.२३
- १४) देवी गणेश : मराठी शेवटच्या २५ भाषांत असेल,
बहुभाषिक साहित्य संमेलन दि. ३ व ४ एप्रिल
२०१६, महाराष्ट्र टाईम्स, दि.१-४-२०१६ पृ. ६
- १५) रणसुभे सूर्यनारायण : अनुवाद वर्णव्यवस्था आणि मी,
भूमी प्रकाशन, लातूर, आवृत्ती पहिली २००६,
पृ. ९२
- १६) जोशी संजय भास्कर : मराठीतले अनुवाद एक लेखाजोखा,
साप्ताहिक साधना पुणे, संपा; विनोद सिरसाठ,
३१ जानेवारी २०१५, पृ. १९

प्रकरण सहावे निष्कर्ष

//१//

‘अनुवाद संकल्पना आणि स्वरूप’ या पहिल्या प्रकरणांमधून अनुवाद परंपरेचा आढावा घेऊन अनुवादाच्या व्याख्या स्पष्ट केल्या आहेत. अनुवाद, भाषांतर व रुपांतर या तीन वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. अनुवादाचे सिद्धांत पक्ष आणि प्रयोग पक्षाच्या आधारे विभाजन करून त्याचे मानदंड निश्चित केले आहेत. सिद्धांत आणि परिभाषा अनुवादाचे स्वरूप निश्चित करीत असतात. निष्कर्ष रूपाने सार पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

- ‘अनुवाद’ या शब्दाची उत्पत्ती वैदिक वाङ्मयापासून मानली जाते. संस्कृत साहित्यामध्ये अनुवादाला अनुवाक् आणि अनुवचन असे पर्यायी शब्द वापरले आहेत. संस्कृत भाषेच्या बाबतीत अनुवाद वा भाषांतराचे महत्त्व पूर्वीपासूनच सांगितले जाते. अनुवाद वा भाषांतर हा संस्कृत ग्रंथाचे नेमकेपणाने मूल्यमापन करण्याचा मार्ग आहे. भारतीय संस्कृत, धर्म आणि तत्त्वज्ञानाची बैठक संस्कृत ग्रंथाला प्राप्त झाली आहे. त्यामुळे विचारांचे आदान-प्रदान करण्यासाठी प्राचीन संस्कृत भाषेचे महत्त्व आता सर्वमान्य झाले आहे.
- संस्कृत भाषेतून प्राकृत भाषांचा जन्म झाला. संस्कृत भाषेतील उत्तमोत्तम ग्रंथ प्राकृत भाषेत इ.स. बाराव्या शतकापासून मराठी भाषेमध्ये अनुवादित वा भाषांतरित व्हावयास प्रारंभ झाला. म्हणून संत ज्ञानेश्वरांना गीतेवर भाष्य करणारे पहिले अनुवादक म्हटले जाते.
- बाराव्या शतकापासून सुरू झालेली अनुवाद परंपरा अव्याहतपणे अठराव्या शतकापर्यंत . वैदिक धर्मग्रंथांचे संत व पंडित कवींच्या रूपाने अनुवाद करीत होती. संस्कृत ग्रंथाच्या रूपाने त्यांनी चांगल्या साहित्यकृतींचा लाभ मराठी वाचकांना करून दिला.
- अठराव्या शतकाला महाराष्ट्रामध्ये भाषांतर व रुपांतराचा कालखंड म्हणून ओळखले जाते. या कालखंडात संस्कृत भाषेबरोबर अनेक इंग्रजी ग्रंथांची भाषांतरे झाली. म्हणून अनुवादामुळे भारतीय संस्कृत विचार व इंग्रजी भाषेतील साहित्य विचार सौंदर्य समजण्यास मदत झाली.
- अनुवाद, भाषांतर व रुपांतर या तीन वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. त्याचे विश्लेषणात्मक रूप व्याख्या ठरवून मांडले आहे.
- सिद्धांत आणि परिभाषा हे अनुवादाचे स्वरूप ठरवीत असतात म्हणून अनुवाद सिद्धांताची मांडणी करणाऱ्या विविध विचारवंतांच्या मांडणीचा विचारव्युह काय आहे, याविषयी चर्चा केली आहे. अनुवाद ही अत्यंत कठीण व व्यामिश्र प्रक्रिया असल्यामुळे तिचे स्वरूप निश्चित करणे गुंतागुंतीचे कार्य बनते. हे कार्य निश्चित करताना सिद्धांत पक्ष आणि प्रयोग अशी विभागणी करून मानदंडांची निश्चिती केली आहे.
- अनुवाद ही मूळ सामग्रीची किंवा कलाकृतीची पुनर्रचना नसून ते एक पुनःसृजन

(१०८)

(Recreation) आहे. त्यामुळे ही पुनःसृजनात्मक प्रक्रिया व्याख्या व सिद्धांत पक्षाच्या आधारे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. अनुवाद, भाषांतर व रूपांतर या मूलभूतरीत्या वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत.

- अर्थग्रहण, संप्रेषण, शब्दज्ञान, वाक्यज्ञान आणि विषयज्ञान हे अनुवाद प्रक्रियेचे प्रमुख मानदंड आहेत. मूळ भाषा व लक्ष्यभाषा यामध्ये समतुल्यता हे तत्त्व समानता या अर्थाने प्रमाण मानले जाते.

//२//

दुसऱ्या प्रकरणामध्ये अनुवादाची विविधांगे आणि प्रकार कसे निर्माण होतात याविषयीचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे मांडले आहेत.

- प्रयोजन आणि प्रयोगाच्या आधारे कॅटफोर्ड, युजीन नायडा व भोलानाथ तिवारी अशा अनेक अनुवादमीमांसकांनी अनुवाद प्रकार निश्चित केले आहेत. अनुवादाचे क्षेत्र व्यापक असल्यामुळे त्याच्या वेगळ्या प्रकारची वैशिष्ट्ये जाणवतात.
- अनुवादाचे हेतू, विषय, रचनाप्रकार, तत्त्वप्रणाली व अर्थानुवादी प्रकारानुसार विभाजन करून संगती लावता येते.
- अनुवादाचे गद्य, साहित्यप्रकारानुसार, विषयानुसार, अर्थानुवादानुसार व आशयनिष्ठ तत्त्वानुसार प्रकार पाडून मांडणी केली आहे.
- मूलनिष्ठ अनुवाद हा मूळ पाठ्यसामग्रीतील विचार, कथानक आणि शैली यांच्यामध्ये कोणताही बदल न करता होत असतो.
- लक्ष्यनिष्ठ अनुवादामध्ये मूळ भाषेतील शब्द व वाक्याच्या रचना या जशाच्या तशा स्वीकारण्याची आवश्यकता नसते. तर येथे आशय प्रमाणभूत मानून अनुवाद केला जातो.

//३//

तिसऱ्या प्रकरणामध्ये अनुवाद प्रक्रियेचे स्वरूप स्पष्ट करून निष्कर्षांची मांडणी केली आहे.

- अनुवाद प्रक्रियेचा अर्थ स्रोत भाषेतील विचार लक्ष्यभाषेत अनुवादित करून विचारांची मांडणी करणे होय.
- युजीन नायडा, न्यूमार्क, बाथगेट, भोलानाथ तिवारी व अशोक केळकर यांनी अनुवाद प्रक्रियेच्या विविध पायऱ्या सांगून त्याचे आशयनिष्ठ वर्गीकरण केले आहे. ते संयुक्तिक वाटते.
- अनुवाद प्रक्रिया ही अर्थग्रहण व संप्रेषण या घटकांवर आधारित चालते.
- शब्दज्ञान, वाक्यज्ञान आणि विषयज्ञानाच्या आधारे अर्थग्रहणाच्या पायऱ्या मांडता येतात.
- अनुवाद करताना अनुवादकाला केवळ शब्दज्ञान असून चालत नाही तर, त्याला या प्रक्रियेमध्ये विवेक जागृत ठेवून आणि अनुभवाचे सहाय घेऊन मांडणी करावी लागते.

- वाक्यज्ञानाचा अर्थ मूळ भाषेतील कलाकृती लक्ष्यभाषेत अनुवादित करताना वाक्यांमध्ये मूळ लेखकांनी मांडलेले विचार समजून घेत प्रक्रिया करणे होय.
- मूळ कलाकृतीच्या आशयाचे लक्ष्यभाषेत मर्म समजावून सांगणे म्हणजे विषयज्ञानाची प्रचिती घडली असे म्हणता येते. ही प्रचिती केवळ आशयनिष्ठतेनुसार घडत असते असे नव्हे तर त्यामध्ये अनुवादकाचा एक विशिष्ट दृष्टिकोन व्यक्त झाला पाहिजे.
- अनुवादकाला मूळ कलाकृतीचे अनुवादकार्य करताना जसा उदा. मराठी भाषेतील वाचक अभिप्रेत असतो, त्याचप्रमाणे मराठी भाषेतील कलाकृतीचे अनुवादकार्य हिंदी भाषेत करताना तेथील वाचकाला देखील ती कलाकृती आशय विषय व शैली या दृष्टीने समान वाटली पाहिजे.
- समतुल्यता अर्थात् सारखेपणा हे तत्त्व गृहित धरून अनुवादकार्य सफल होऊ शकते. हा अनुवाद कार्यातील सर्वात मोठा मानदंड समजला जातो.

//४//

चौथ्या प्रकरणात अनुवादामध्ये येणाऱ्या अडचणी, निर्माण होणाऱ्या समस्या या अनुवादप्रक्रिया घडत उद्भवतात. अनुवाद कार्यात अनुस्यूत असलेल्या विविध प्रक्रियेनुसार निर्माण होतात. त्यासंबंधीचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

- अनुवाद हे कष्टसाध्य असे बौद्धिक कार्य असते. अनुवाद करताना अनुवादकाजवळ संयम, शिस्त व विवेकशीलता हे गुण अपेक्षित असतात.
- साहित्याच्या अन्य प्रकारांपेक्षा कवितेचा अनुवाद करणे कठीण असते. कविता ही व्यामिश्र व गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. त्यामुळे कवीला अभिप्रेत असणारा अर्थ अनुवादामध्ये वहन करताना शब्द, अर्थ व शैली या अंगाने समस्या निर्माण होतात.
- कवितेच्या तुलनेत नाटक या वाङ्मय प्रकाराचा अनुवाद देखील करणे अवघडच प्रक्रिया असते. नाटकातील विनोदप्रचूर शैली लक्ष्यभाषेत अनुवादित करताना अनुवादकाला पर्यायी शब्द पटकन सापडत नाहीत. त्यामुळे अशा अनुवादामध्ये नेमकेपणा प्राप्त होत नाही.
- नाम, सर्वनाम व विशेषनामे यांची अनुवादात अनुवादाला फारशी समस्या जाणवत नाही.
- लोकवाङ्मयातील रूपबंधाचा अनुवाद करताना अनुवादकासमोर विविध समस्या येतात. उदा. म्हणी, वाक्प्रचार, प्रहेलिका व कोडी या रचनाबंधातील नेमका अर्थ जाणवण्यास समस्या येतात. तेव्हा अनुवादकाला शब्दांशी वाद घालावा लागतो.
- सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भाचे अनुवादकाला नीट आकलन झाले तर मूळ कलाकृतीतील आशय लक्ष्यभाषेत योग्य पद्धतीने पोहचविता येतो नाही तर, अनर्थ होण्याची दाट शक्यता असते.

पाचव्या प्रकरणामध्ये अनुवादाचे महत्त्व आणि योगदान स्पष्ट करित असताना अनुवादकार्य हे समाज आणि संस्कृतीच्या दृष्टीने होणे अत्यंत मौलिक समजली जाते. त्यासंबंधीचे काही निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे -

- जागतिकीकरणाच्या काळात भाषा समृद्ध करण्यासाठी व विचारांची देवाणघेवाण करण्यासाठी अनुवादकार्य होणे आवश्यक अशी बाब आहे.
- विविध भाषांमध्ये समृद्धता प्राप्त होण्यासाठी अनुवादकांनी बहुभाषांकडे जाणे आवश्यक आहे.
- अनुवादामुळे भाषेच्या जडणघडणीत संवाद, संभाषण आणि व्यावहारिक देवाणघेवाण यांना मोठ्या प्रमाणात महत्त्व प्राप्त होते.
- अनुवादामुळे भिन्न-भिन्न प्रदेशातील वेगवेगळ्या संस्कृतीचे संदर्भ असलेल्या साहित्याची देवाणघेवाण होताना विविध संकल्पना व विचारव्युह व्यक्त होतात.
- अनुवादामुळे ज्ञानाच्या क्षेत्रात तर फायदे आहेतच त्याशिवाय प्रादेशिक भाषांना ज्ञानभाषा म्हणून संपन्न करावयाचे असेल तर अनुवादाच्या रूपाने अन्य भाषांतील सृजनात्मक लेखनसाहित्य अनुवादित होण्याची गरज आहे; म्हणून अनुवाद झालेच पाहिजेत.
- अनुवाद ही मूळात सृजनात्मक प्रक्रियाच आहे, याला आपण महत्त्व आणि मान्यताही दिली नाही. अनुवाद म्हणजे सृजन आणि संशोधन देखील आहे. एखाद्या प्रादेशिक भाषेतील समाजाचे पुस्तक अनुवादित करावयाचे असेल तर त्यातील शब्दज्ञान, संकल्पना आणि विचारव्युह समजून घ्यावा लागतो.
- जागतिकीकरणाच्या काळात व्यवसाय, उद्योगधंदे यांची मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. जग आता 'खेडे' बनले आहे. त्यामुळे अनुवादाचे महत्त्व उत्तरोत्तर वाढतच चालले आहे.
- सरकारी कार्यालये व शासनाचे विविध भाषा विभाग यांनी अनुवाद या विषयाचे महत्त्व लक्षात घेऊन अनुवाद संस्कृतीच्या वाढीसाठी अधिकाधिक प्रमाणात लक्ष देणे आवश्यक आहे.

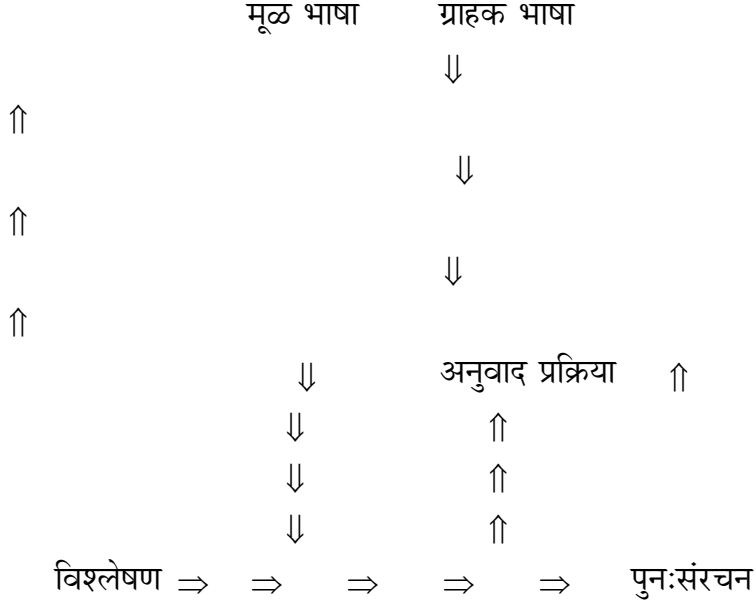
परिशिष्टे

- १) अनुवाद प्रक्रिया आलेख
- २) अनुवाद प्रकार आलेख
- ३) परिभाषा सूची

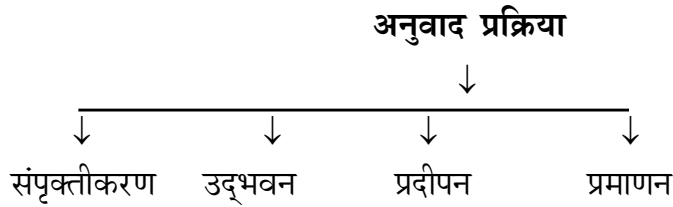

परिशिष्ट -१ अनुवाद प्रक्रिया आलेख

युजीन नायडा या श्रेष्ठ अनुवाद मीमांसकाने भाषेची संरचना आणि अनुवाद या ग्रंथात अनुवाद प्रक्रियेची अवस्था पुढील प्रमाणे सांगितली आहे.

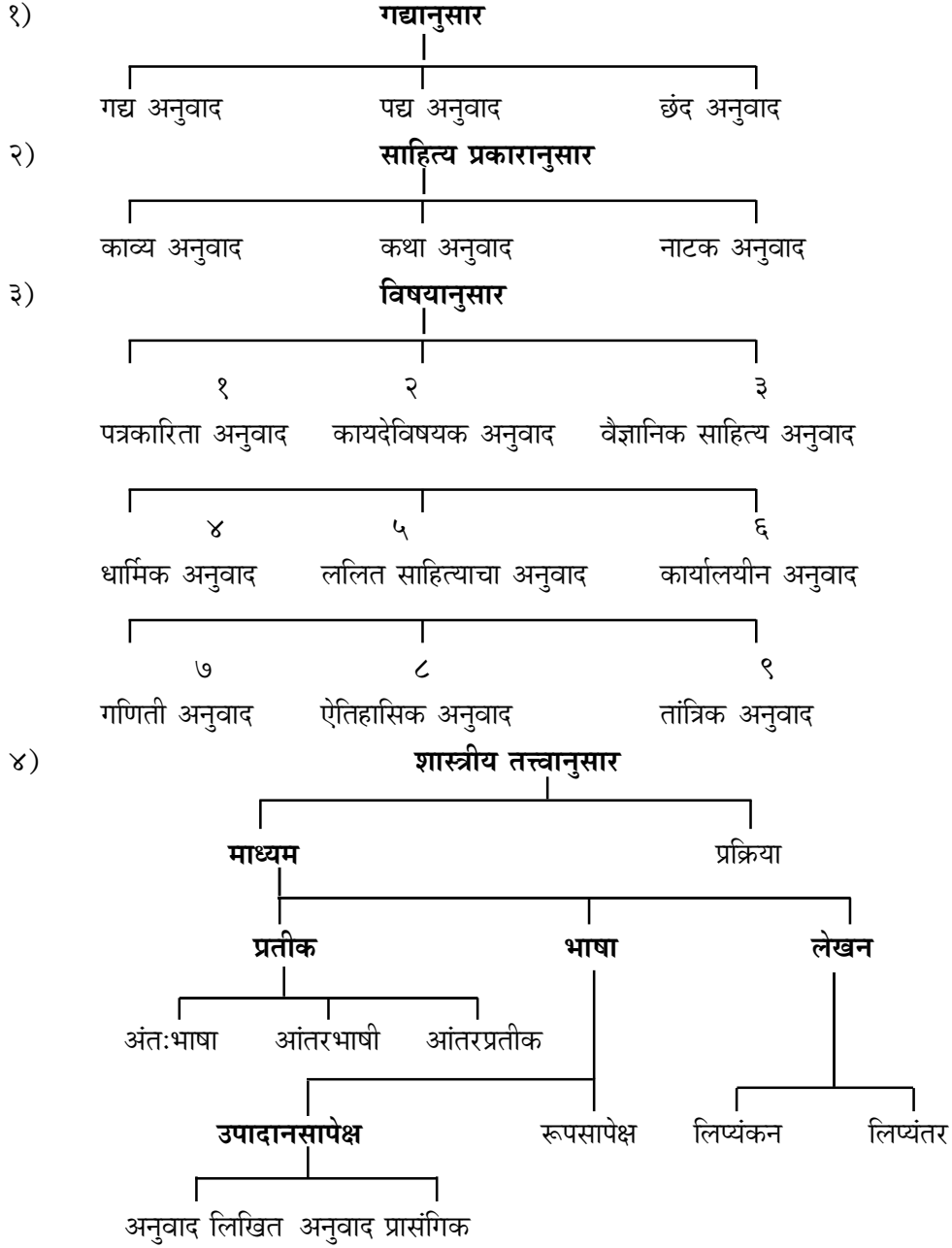
सुप्रसिद्ध जर्मन शास्त्रज्ञ कॉन हेल्महोल्ट्स यांनी अनुवाद प्रक्रियेचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

संदर्भ टीप : १) Nida Eugene :- 'A Language Structure and Translation'.

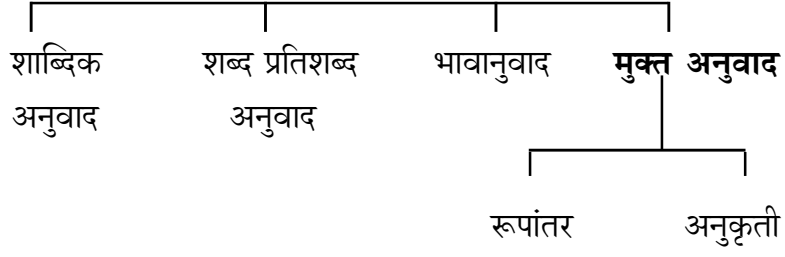
परिशिष्ट-२
अनुवाद प्रकार आलेख

अनुवादाचे प्रयोजन व प्रयोगाच्या आधारावर पुढील प्रमाणे प्रकार पडतात.

५)

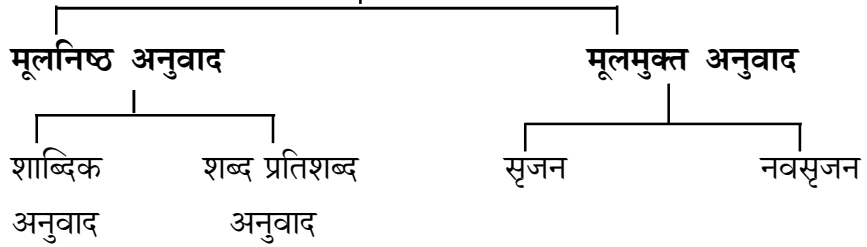
अर्थानुवाद

अनुवादाच्या विविध प्रकारांचे स्वरूप लक्षात घेतल्यानंतर त्याचे प्रमुख दोन प्रकार मानता येतात. हे प्रकार साहित्यविषयक अनुवादाला पूरक ठरणारे आहेत. त्यामुळे मूळ कलाकृतीचे वहन कसे होते या संबंधीचा एक नवा विचार खालील प्रकारातून प्रकट होतो.

६)

अनुवाद

परिशिष्ट-३
परिभाषा
इंग्रजी-मराठी

शासनाने काढलेली वेगवेगळी परिपत्रके ही इंग्रजी भाषेत असतात. त्याचा अनुवाद भारतातील प्रत्येक राज्य सरकार आपल्या राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी त्या त्या मातृभाषेतून करत असतात. त्यामुळे हा शासकीय निर्णय सर्वसामान्यांना समजू शकेल. ही त्या अनुवादापाठीमागची भूमिका असते. १९९१ नंतर जागतिकीकरणाने जगभर आपले प्रस्थान केल्यामुळे अनुवादाचे महत्त्व वाढत जाऊ लागले. जागतिक स्तरावर नाणेनिधी, बँका, युनो, शेअर बाजार, विद्यापीठे व इंग्रजी माध्यमाची वृत्तपत्रे यामुळे अनुवाद विषयाला मोठ्या प्रमाणात मागणी वाढू लागली. अनुवादकाला अशा शाब्दिक संकल्पनांचे अनुवाद करताना पूरक ज्ञान असणे आवश्यक आहे. या विचारातून कार्यालयीन पातळीवरील वेगवेगळ्या क्षेत्रातील शब्दांच्या अनुवादाची गरज भासू लागली. ती परिभाषा सूची पुढील प्रमाणे मांडता येईल.

अनुवादविषयक पारिभाषिक संज्ञा

१)	Translator	-	अनुवादक
२)	Translation	-	अनुवाद
३)	Tex translation	-	अनुवाद सामग्री
४)	Translated text	-	अनुवादित संदर्भ
५)	Re structure	-	अनुवादित साहित्य
६)	Translation process	-	अनुवाद प्रक्रिया
७)	Faithful translation	-	वाभानुवाद
८)	Translatibility	-	अनुवादानुकूलता
९)	Transliteration	-	लिप्यंतर
१०)	Transcription	-	लिप्यंकन
११)	Trancription	-	अनुलिपीकरण
१२)	Trans formation	-	रूप परिवर्तन
१३)	Acceptable translation	-	सुयोग्य अनुवाद
१४)	Acceptable translation	-	सुयोग्य अनुवाद
१५)	Adaptation	-	रुपांतर
१६)	Amateur translator	-	हौशी अनुवादक
१७)	Bilingual dictionary	-	तौलनिक शब्दकोश

१८)	Casual translation	-	साहजिक अनुवाद
१९)	Concretion	-	समूर्तन
२०)	Codensation translation	-	संक्षेपित अनुवाद
२१)	Decoding translation	-	छायानुवाद
२२)	Deliberative translation	-	सहेतुक अनुवाद
२३)	Dependent translation	-	परायत्त अनुवाद
२४)	Expansion translation	-	विस्तारित अनुवाद
२५)	Equipollent translation	-	समांकित अनुवाद
२६)	Formative for formative translation	-	पदखंडशः अनुवाद
२७)	Formulation	-	अर्थांकन
२८)	Function of translation	-	अनुवाद प्रक्रियेचे कार्य
२९)	Ideal translation	-	आदर्श अनुवाद
३०)	Independent translation	-	स्वायत्त अनुवाद
३१)	Intertranslatability	-	परस्पर अनुवाद्यता
३२)	Message production	-	संदेशप्रेषण
३३)	Message reception	-	संदेशग्रहण
३४)	Message transmission	-	संदेशसंक्रमण
३५)	Oral translation	-	मौखिक अनुवाद
३६)	Paraphrase	-	अनुवादफलित
३७)	Phrase for phrase translation-	-	पदबंधशः अनुवाद
३८)	Professional translation	-	व्यावसायिक अनुवाद
३९)	Reencoding translation	-	भावानुवाद
४०)	Rendition	-	शब्दांकन
४१)	Replicaterm	-	प्रतिशब्द
४२)	Target translation	-	अनुवादभाषा
४३)	Target text	-	अनुवादपाठ्य
४४)	Technical dictionary	-	पारिभाषिक संकल्पना कोश
४५)	Technical vocabulary	-	पारिभाषिक संज्ञासूची
४६)	Translation activity	-	अनुवादकार्य
४७)	Translation method	-	अनुवाद पद्धती

४७)	Translation studies	-	अनुवादविद्या
४८)	Translation type	-	अनुवाद प्रकार
४९)	Verbal transmission	-	शब्दसंक्रमण
५०)	Working translation	-	कामचलाऊ अनुवाद

* कार्यालयीन शब्द

१)	Academic year	-	विद्यावर्ष
२)	Academic Council	-	विद्वत् सभा
३)	Academic qualification	-	विद्याविषयक अर्हता
४)	Absence	-	अनुपस्थिती
५)	Abstract	-	गोषवारा
६)	Abbreviation	-	संक्षेप
७)	Ad-hoc	-	तदर्थ
८)	Adjust	-	समायोजन
९)	Admissible leave	-	अनुज्ञेय रजा
१०)	Basic Pay	-	मूळ वेतन
११)	Bench	-	न्यायपीठ
१२)	Bi-monthly	-	द्वैमासिक
१३)	Bio-data	-	जीवनवृत्त
१४)	Birth Certificate	-	जन्मदिवस प्रमाणपत्र
१५)	Bi-weekly	-	द्विसाप्ताहिक
१६)	Board of Directors	-	संचालक मंडळ
१७)	Board of Studies	-	अभ्यास मंडळ
१८)	Bond	-	रोखा
१९)	Booklet	-	पुस्तिका
२०)	Book of Proceeding	-	कार्यवाही पुस्तिका
२१)	Brochure	-	लघुपुस्तक
२२)	Circular	-	परिपत्रक
२३)	Cadre	-	संवर्ग
२४)	Calender	-	दिनदर्शिका
२५)	Calender Year	-	दिनदर्शिका वर्ष
२६)	Case	-	खटला, दावा

२७)	Cashier	-	रोखपाल
२८)	Category	-	प्रवर्ग
२९)	Charge	-	कार्यभार
३०)	Compensatory Leave	-	परीपूरक रजा
३१)	Commuted Leave	-	परिवर्तीत रजा
३२)	Computer	-	संगणक
३३)	Consent	-	संमती
३४)	Daily	-	रोज
३५)	Data	-	आधार सामग्री
३६)	Dean	-	अधिष्ठाता
३७)	Declaration	-	घोषणा
३८)	Draft	-	धनाकर्ष
३९)	Due Date	-	नियत दिनांक
४०)	Domicile	-	अधिवास
४१)	Deputation	-	प्रतिनियुक्ती
४२)	Directorate	-	पदावनती
४३)	Dismiss	-	बडतर्फ
४४)	Earned Leave	-	अर्जित रजा
४५)	Eligibility	-	पात्रता
४६)	Employee	-	कर्मचारी
४७)	Examiner	-	परीक्षक
४८)	Form	-	प्रपत्र
४९)	Field work	-	क्षेत्रीय कार्य
५०)	Forwarded	-	अग्रेषित
५१)	Feed Back	-	पाठपुरावा
५२)	Fortnightly	-	पाक्षिक
५३)	Finance	-	वित्त व्यवस्था
५४)	Forwarding Letter	-	अग्रेषण पत्र
५५)	Free Competition	-	खुली स्पर्धा
५६)	Fire Proof	-	अग्निरोधक
५७)	Frequency	-	वारंवारिता

५८)	Grant	-	देणगी
५९)	Gazette	-	राजपत्र
६०)	Government Resolution	-	शासन निर्णय
६१)	Gratuity	-	उपदान
६२)	Guardian	-	पालक
६३)	Guest House	-	अतिथी गृह
६४)	Government Letter	-	शासकीय पत्र
६५)	General Ward	-	सर्वसाधारण कक्ष
६६)	Golden Jubilee	-	सुवर्ण महोत्सव
६७)	General Election	-	सार्वत्रिक निवडणूक
६८)	Head Office	-	मुख्य कार्यालय
६९)	Head Quarter	-	मुख्यालय
७०)	High Court	-	उच्च न्यायालय
७१)	Higher Authority	-	उच्च प्राधिकारी
७२)	House Board	-	गृहनिर्माण मंडळ
७३)	Honourary	-	मानद, मानसेवी
७४)	Hand Bill	-	हस्तपत्रक
७५)	Hand Out	-	प्रसिद्धी मजकूर
७६)	Half-yearly	-	सहामाही
७७)	Higher Grade	-	उच्च श्रेणी
७८)	Identity Card	-	ओळखपत्र
७९)	Inagural	-	उद्घाटन
८०)	In-charge	-	प्रभारी
८१)	In-cometax	-	आयकर
८२)	Increment	-	वेतनवाढ
८३)	Intimation	-	सूचना
८४)	Investigation	-	तपासणी
८५)	Initials	-	आद्याक्षरी
८६)	Interium	-	अंतरिम
८७)	Inward	-	आवक
८८)	Journal	-	कालिक

८९)	Journalist	-	पत्रकार
९०)	Junior Clerk	-	कनिष्ठ लिपिक
९१)	Judiciary	-	न्यायमंडळ
९२)	Justify	-	समर्थन करणे
९३)	Jointly	-	संयुक्तपणे
९४)	Joint	-	सांधा
९५)	Joint Meeting	-	संयुक्त सभा
९६)	Joining Report	-	रूजू प्रतिवेदन
९७)	Judgement	-	न्याय निर्णय
९८)	Key Position	-	सूत्रस्थान
९९)	Know -how	-	पद्धतीज्ञान
१००)	Lesson	-	पाठ
९९)	Letter of Advice	-	सूचनापत्र
१००)	Letter of Credit	-	पतपत्र
१०१)	Liaison	-	संपर्क
१०२)	Leave Sick	-	रूग्णता रजा
१०३)	Lawout	-	मांडणी
१०४)	Lawyer	-	विधिज्ञ, वकील
१०५)	Leave Casual	-	नैमित्तिक रजा
१०६)	Magazine	-	मासिक
१०७)	Management	-	व्यवस्थापन
१०८)	Manual	-	नियमपुस्तिका
१०९)	Medical Certificate	-	वैद्यकीय प्रमाणपत्र
११०)	Memo	-	ज्ञाप
१११)	Merit	-	गुणवत्ता
११२)	Methodology	-	पद्धती
११३)	Moderator	-	नियामक
११४)	Motion	-	प्रस्ताव
११५)	Monopoly	-	मक्तेदारी
११६)	Minute	-	टिप्पणी
११७)	Note	-	नोंद

११८)	Notification	-	अधिसूचना
११९)	Orientation	-	उजळणी
१२०)	Orient Research	-	प्राच्यविद्या संशोधन
१२१)	Order	-	आदेश
१२२)	Option	-	पर्याय
१२३)	Office Circular	-	कार्यालयीन परिपत्रक
१२४)	Office	-	कार्यालय
१२५)	Original Copy	-	मूळ प्रत
१२६)	Off Print	-	सुटी प्रत
१२७)	Permanent	-	कायम
१२८)	Pollution	-	प्रदूषण
१२९)	Post-dated	-	उत्तर दिनांकित
१३०)	Poster	-	भित्तीपत्रक
१३१)	Practicing School	-	अध्यापन शाळा
१३२)	Press Note	-	प्रसिद्धीपत्रक
१३३)	President	-	अध्यक्ष
१३४)	Power House	-	वीजगृह
१३५)	Professor	-	प्राध्यापक
१३६)	Prospectus	-	माहितीपुस्तिका
१३७)	Qualification	-	अर्हता
१३८)	Quality Control	-	गुणवत्ता नियंत्रण
१३९)	Quorum	-	गणपूर्ती
१४०)	Quotation	-	दरपत्रक
१४१)	Report	-	अहवाल
१४२)	Reseach Scholar	-	संशोधन वृत्तीधारी
१४३)	Re-Payment	-	परतफेड
१४४)	Renewal	-	नूतनीकरण
१४५)	Retired	-	सेवानिवृत्त
१४६)	Revaluation	-	पुनर्मूल्यांकन
१४७)	Record	-	नोंद
१४८)	Receipt	-	पावती

१४९) Registrar	-	प्रबंधक / कुलसचिव
१५०) Rostrum	-	व्याख्यानपीठ
१५१) Seminar	-	चर्चासत्र
१५२) Senator	-	अधिसभा सदस्य
१५३) Senior	-	वरिष्ठ
१५४) Service Book	-	सेवापुस्तिका
१५५) Session	-	सत्र
१५६) Statement	-	विधान
१५७) Surgeon	-	शल्यचिकित्सक
१५८) Summons	-	आवाहन पत्र
१५९) Suit	-	खटला, वाद
१६०) Survey	-	भूमापन
१६१) Social Science	-	सामाजिक शास्त्र
१६२) Store Keeper	-	भांडारपाल
१६३) Type	-	मुद्राक्षर
१६४) Typist	-	टंकलेखक
१६५) Trusty	-	विश्वस्त
१६६) Treasury	-	कोषाध्यक्ष
१६७) Transfer	-	खातेबदल
१६८) Top Secret	-	परम गोपनीय
१६९) Town Planning	-	नगररचना
१७०) Tax Free	-	करमुक्त
१७१) Title	-	शीर्षक
१७२) Tax	-	कर
१७३) Vice-Chairman	-	उपसभापती
१७४) Vice-President	-	उपराष्ट्रपती
१७५) Vice-Principal	-	उपप्राचार्य
१७६) Vice-Chancellor	-	कुलगुरू
१७७) Vacancy	-	रिकामी जागा
१७८) Visit Book	-	नोंद पुस्तक
१७९) Visiting	-	अभ्यागत

१८०)	Visual Education	-	दृक शिक्षण
१८१)	Vocation	-	व्यवसाय
१८२)	Voucher	-	प्रमाणक
१८३)	Voluntary Retirement	-	स्वेच्छा निवृत्ती
१८४)	Wage	-	मजुरी
१८५)	Wage Board	-	वेतन मंडळ
१८६)	Watch word	-	परवलीचा शब्द
१८७)	Who's who	-	व्यक्तिकोश
१८८)	With pay	-	पगारी
१८९)	Work Load	-	कार्यभार
१९०)	Work Shop	-	कार्यशाळा
१९१)	Write off	-	निलेखित करणे
१९२)	Working Committee	-	कार्यकारी समिती
१९३)	Water Resources	-	जलसंपत्ती
१९४)	Warrant	-	अधिपत्र
१९५)	Year Book	-	वार्षिक पुस्तिका
१९६)	Yearly	-	वार्षिक
१९७)	Yours Faithfully	-	आपला विश्वासू
१९८)	Yours Sinceraly	-	स्नेहांकित
१९९)	Zone	-	परिमंडळ

* वाणिज्य

१)	Account	-	खाते
२)	Accountant	-	लेखापाल
३)	Advance	-	आगाऊ रक्कम
४)	Affidavit	-	प्रतिज्ञापत्र
५)	Auditor	-	लेखापरीक्षक
६)	Approval	-	मान्यता
७)	Balance Sheet	-	ताळेबंद
८)	Bill	-	हुंडी
९)	Backlog	-	अनुशेष
१०)	Basic Pay	-	मूळ वेतन

११)	Cheque	-	धनादेश
१२)	Divident	-	लाभांश
१३)	Financial Year	-	वित्तीय वर्ष
१४)	Head of Account	-	लेखाशीर्ष
१५)	Ledger Book	-	खातेवही
१६)	Mortgage	-	गहाण
१७)	Treasure	-	खजिना
१८)	Deduction	-	वजावट
१९)	Cash Payment	-	रोख प्रदान
२०)	Finance	-	वित्त व्यवस्था

* कायदेविषयक

१)	Court	-	न्यायालय
२)	Crime	-	दोषी, गुन्हेगार
३)	Hindu Marriage Act	-	हिंदू विवाह कायदा
४)	Hindu Succession	-	हिंदू वारसा कायदा
५)	Judge	-	न्यायाधीश
६)	Question of Act	-	वस्तुस्थितीचा प्रश्न
७)	Subjudicate	-	जिंकणे
८)	Bench	-	आसन, न्यायपीठ
९)	Labour Court	-	कामगार न्यायालय
१०)	Witness	-	साक्ष

* लेखा क्षेत्र

१)	Book Account	-	पुस्तकलेखा
२)	Book Balance	-	पुस्तकी शिल्लक
३)	Credit on	-	खात्यावर जमा
४)	Cross Entry	-	प्रतिनोंद
५)	Fixed Assests	-	नियत मालमत्ता
६)	No Dues	-	ना देय
७)	On Account Transfer	-	हिशेब हस्तांतरण
८)	Quotation	-	दरपत्रक
९)	Voucher	-	प्रमाणक

१०)	Passed for Payment	-	प्रदानासाठी संमत
११)	False Value	-	दर्शनी मूल्य
१२)	Ad-hoc Transfer	-	लेखांतरण
१३)	Denomination	-	अभिधान
१४)	Depreciation	-	घसारा
१५)	Petty Cash	-	किरकोळ रोकड

* रेल्वे सेवा

१)	Arrival	-	आगमन
२)	Bogie	-	डबा
३)	Breakage	-	फूटतूट
४)	Dining Car	-	भोजनयान
५)	Concession	-	सवलत
६)	Mail Train	-	डाक गाडी
७)	Passenger	-	उतारू प्रवासी
८)	Platform	-	फलाट
९)	Return Ticket	-	परतीचे तिकीट
१०)	Railway Security	-	रेल्वे सुरक्षा
११)	Traffic	-	वाहतूक
१२)	Traveller	-	प्रवासी
१३)	Waiting List	-	प्रतीक्षा यादी
१४)	Customs	-	सीमाशुल्क
१५)	Delivery	-	पोचवणी

* जाहिरात

१)	Advertising	-	जाहिरात कला
२)	Advertising Agency	-	जाहिरात कंपनी
३)	Board	-	फलक
४)	Body	-	जाहिरातीचा मजकूर
५)	Copy	-	मजकूर
६)	Hoarding	-	जाहिरात फलक
७)	Publicity	-	प्रसिद्धी
८)	Sign Board	-	नामफलक
९)	Slogan	-	घोषवाक्य

१०)	Trade Mark	-	बोधचिन्ह
* संसद / विधीमंडळ			
१)	Ballot Paper	-	मतपत्रिका
२)	Bureau	-	केंद्रीय कार्यालय
३)	Centre	-	केंद्र
४)	Chairman	-	अध्यक्ष
५)	Cut Motion	-	कपात प्रस्ताव
६)	Constitution	-	घटना
७)	Legislative Assembly	-	विधानसभा
८)	Legislative Council	-	विधान परिषद
९)	Legislative	-	विधीमंडळ
१०)	Ministry	-	मंत्रालय
११)	Parliament	-	संसद
१२)	Preamble	-	सरनामा
१३)	Whip	-	प्रतोद

* साहित्य विषयक

१)	Aesthetic Sense	-	सौंदर्यदृष्टी
२)	Argument	-	कथानकसार
३)	Animal Tale	-	दंतकथा
४)	Allegory	-	रूपककथा
५)	Play	-	नाटक
६)	Novel	-	कादंबरी
७)	Ballad	-	पोवाडा
८)	Bardic Poetry	-	शाहिरी काव्य
९)	Biographical Novel	-	चरित्रात्मक कादंबरी
१०)	Classical Epic	-	अभिजात महाकाव्य
११)	Devotional Poetry	-	भक्तीकाव्य
१२)	Diction	-	शब्दकळा
१३)	Dictionary	-	शब्दकोश
१४)	Dissertation	-	प्रबंधिका
१५)	Dramatic	-	नाट्यशास्त्र

१६)	Encyclopaedia	-	ज्ञानकोश
१७)	Folk Lyric	-	लोकगीत
१८)	Formal Criticism	-	रूपनिष्ठ समीक्षा
१९)	Historical Novel	-	ऐतिहासिक कादंबरी
२०)	Historical Drama	-	ऐतिहासिक नाटक
२१)	Humanities	-	मानव्यविद्या
२२)	Incunabula	-	द्रोलामुद्रिते
२३)	Linguistics	-	भाषाविज्ञान
२४)	Literary Criticism	-	साहित्य समीक्षा
२५)	Meter	-	छंद
२६)	Metrics	-	छंदशास्त्र
२७)	Myth	-	पुराणकथा
२८)	Oral Literature	-	मौखिक साहित्य
२९)	Personal Essay	-	ललित निबंध
३०)	Quarterly	-	त्रैमासिक
३१)	Resesarch Paper	-	शोधनिबंध
३२)	Rhythm	-	लय
३३)	Short Story	-	लघुकथा
३४)	Sonnet	-	सुनीत
३५)	Souvenir	-	स्मरणिका
३६)	Style	-	शैली
३७)	Synopsis	-	सारांश
३८)	Theatre	-	नाट्यगृह
३९)	Thesis	-	प्रबंध
४०)	Discipline	-	नियम
४१)	Concept	-	संकल्पना
४२)	Code	-	संकेत
४३)	Codification	-	संकेत निर्माण
४४)	De-Codification	-	संकेत स्पष्टीकरण
४५)	Re-Codification	-	पुनःसंकेतीकरण
४६)	Translation Material	-	पाठपूरक उपादान

४७)	Symbol	-	चिन्ह
४८)	Adaptation	-	रूपांतरण
४९)	Target Language	-	लक्ष्य भाषा
५०)	Interpretation	-	अर्थान्वय
५१)	Craft	-	शिल्प
५२)	Message	-	संदेश
५३)	Communication	-	संवाद
५४)	Equivalent	-	समतुल्य
५५)	Source Language	-	स्रोत भाषा
५६)	Transference	-	अंतरण
५७)	Comprehension	-	अर्थबोधन
५८)	Text Analysis	-	पाठ विश्लेषण
५९)	Trans Creation	-	पुनःसृजन
६०)	Review	-	पुनरीक्षण
६१)	Re-Structuring	-	पुनर्गठन
६२)	Model	-	प्रारूप
६३)	Transformation	-	संक्रमण
६४)	Correction	-	सुधारणा
६५)	Adjustment	-	समायोजन
६६)	Immediate	-	त्वरीत
६७)	Intrapreler	-	दुभाषिक
६८)	Extent of Text	-	पाठविस्तार
६९)	System	-	व्यवस्था
७०)	Language Level	-	भाषास्तर
७१)	Machine Translation	-	यंत्रानुवाद
७२)	Form	-	आकृतिबंध
७३)	Dynamic Equivalence	-	गतिशील सममूल्यता
७४)	Formal Equivalence	-	रूपात्मक सममूल्यता
७५)	Terminology	-	पारिभाषिक शब्दावली
७६)	Sub Cultures	-	उपसंस्कृती
७७)	Pronunciation	-	उच्चारण
७८)	Constants	-	स्थिर

७९)	Variables	-	परिवर्तन
८०)	Principle of Equivalent Effect-		समप्रभाव तत्त्व
८१)	Globalisation	-	विश्वव्यापीकरण
८२)	International	-	आंतरराष्ट्रीय
८३)	Tribunal	-	अधिकरण
८४)	Terrorism	-	आतंकवाद
८५)	Identical	-	समरूप
८६)	Style	-	शैली
८७)	Language & Group	-	भाषाकुल
८८)	Contextual Theory	-	संदर्भ सिद्धांत
८९)	Transparency	-	पारदर्शिता
९०)	Phonemic	-	स्वनिमिक
९१)	Literal	-	शाब्दिक
९२)	Metrical	-	छांदिक

वैज्ञानिक

१)	Accuracy	-	अचूकता
२)	Acoustic	-	ध्वनीसंबंधी
३)	Acoustics	-	ध्वनीशास्त्र
४)	Attraction	-	आकर्षण
५)	Audibility	-	श्राव्यता
६)	Audible	-	श्राव्य
७)	Background	-	पार्श्वभाग
८)	Binomial	-	द्विपद
९)	Bis	-	दोन
१०)	Bond	-	बंध
११)	Breadth	-	विस्तार
१२)	Breeding	-	निर्मिती, उत्पत्ती
१३)	Capacity	-	क्षमता
१४)	Calculation	-	गणना
१५)	Centi	-	शतांश
१६)	Centre	-	मध्य

१७)	Chain reaction	-	क्रिया परंपरा
१८)	Change	-	बदल
१९)	Change of stage	-	अवस्थांतर
२०)	Characteristics number-		विशेषांक
२१)	Characteristic value-		विशेष मूल्य
२२)	Check	-	पडताळा
२३)	Chord	-	स्वरवेणी
२४)	Chord major	-	बृहत स्वरवेणी
२५)	Chord minor	-	लघु स्वरवेणी
२६)	Chord scale	-	स्वर सप्तक
२७)	Chromatic sensibility-		वर्णीय संवेदन क्षमता
२८)	Chromatoragraphic analysis-		वर्णलेखनात्मक पृथक्करण
२९)	Chronoscope	-	काल (खंड) दर्शक
३०)	Coincidence	-	एकरूपता
३१)	Collision	-	आघात
३२)	Combination	-	संयोग
३३)	Compact	-	नाम
३४)	Compacting	-	जोडणे
३५)	Comparator	-	तुलनाकारक
३६)	Complement	-	पूरक
३७)	Complementary colours-		पूरक वर्ण
३८)	Complex	-	मिश्र
३९)	Component	-	घटक
४०)	Compression	-	संकोच
४१)	Concord	-	संवाद
४२)	Concordant	-	सुस्वर
४३)	Conclusion	-	निष्कर्ष
४४)	Consecutive	-	क्रमागत
४५)	Consonance	-	सुसंवाद
४६)	Consonant	-	व्यंजन
४७)	Constant	-	स्थिरांक
४८)	Construction	-	रचना

४९)	Correlation	-	सहसंबंध
५०)	Cosmic	-	वैश्व
५१)	Count	-	मोजणी
५२)	Current	-	प्रवाह
५३)	Decay	-	ऱहास
५४)	Declination	-	क्रांती
५५)	Definition	-	व्याख्या
५६)	Drone	-	घोषस्वर
५७)	Efficiency	-	क्षमता
५८)	Electronics	-	इलेक्ट्रॉन विज्ञान
५९)	Equal	-	समान
६०)	Equilibrium	-	समतोल
६१)	Explict	-	सुस्पष्ट
६२)	Explosive	-	स्फोटक
६३)	Expression	-	वाक्य
६४)	Field	-	क्षेत्र
६५)	Finite	-	मर्यादित
६६)	Fixation	-	बंधन
६७)	Flame	-	ज्योत
६८)	Force	-	प्रेरक
६९)	Formula	-	सूत्र
७०)	Fundamental	-	मूलस्वर
७१)	Geochemistry	-	भूरसायनशास्त्र
७२)	Geology	-	भूशास्त्र
७३)	Geometry	-	भूमिती
७४)	Geophysics	-	भू-वास्तवशास्त्र
७५)	Greek Alphabet	-	ग्रीक मूळाक्षरे
७६)	Harmonic conjugates-	-	श्रुति संवादी
७७)	Incandescent	-	उद्दीप्त
७८)	Index	-	दर्शक
७९)	Inference	-	अनुमान
८०)	Input	-	आदान

८१)	Inscribed	-	अंतर्लिखित
८२)	Intensity	-	तीव्रता
८३)	Lamina	-	स्तर
८४)	Legend	-	वर्णन
८५)	Loudness	-	ध्वनीची महत्ता
८६)	Matter	-	वस्तू
८७)	Metallurgy	-	धातुविज्ञान
८८)	Meteorology	-	हवामानशास्त्र
८९)	Microscopic	-	अतिसूक्ष्म
९०)	Miscellaneous	-	विविध
९१)	Multi	-	बहू
९२)	Neutral	-	उदासीन
९३)	Normality	-	सममूल्यता
९४)	Operation	-	क्रिया
९५)	Output	-	प्रदान
९६)	Parallel	-	समांतर
९७)	Partial	-	खंड
९८)	Parity	-	समानता
९९)	Permeability	-	पार्यता
१००)	Permutation	-	प्रसार
१०१)	Perspective	-	यथादर्शन
१०२)	Phase	-	स्थिती
१०३)	Physical change	-	वास्तवीय बदल
१०४)	Problem	-	समस्या
१०५)	Propagation	-	प्रसार
१०६)	Proportion	-	प्रमाण
१०७)	Proposition	-	सिद्धांत
१०८)	Reaction	-	प्रतिक्रिया
१०९)	Recorder	-	नोंदकारक
११०)	Resilience	-	लवचिकपणा
१११)	Sensitivity	-	संवेदनशीलता
११२)	Similar	-	समरूप

११३)	Steroscopic image	-	मूर्त प्रतिमा
११४)	Strain	-	ताण
११५)	Target	-	लक्ष्य
११६)	Tool	-	हत्यार
११७)	Transformation	-	रूपांतर
११८)	Translation	-	आदेशन
११९)	Transposition	-	स्थलांतर
१२०)	Turbid	-	गढूळ
१२१)	Valve	-	झडप
१२२)	Velocity	-	वेग
१२३)	Verify	-	ताळा पाहणे
१२४)	Visibility	-	दृश्यता
१२५)	Weight	-	भार

संदर्भग्रंथ सूची

मराठी

- १) कऱ्हाडे सदा : भाषांतर, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, आवृत्ती तिसरी, २००७.
- २) ठकार निशिकांत : भाषांतर प्रसंग, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, २००९.
- ३) सारंग विलास : भाषांतर आणि भाषा, मौज प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली, २०११.
- ४) रणसुभे सूर्यनारायण : अनुवाद वर्णव्यवस्था आणि मी, भूमी प्रकाशन लातूर, आवृत्ती पहिली, २००६.
- ५) काळे कल्याण व अंजली सोमण संपा; : भाषांतरमीमांसा, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, १५ ऑगस्ट २०१४.
- ६) तुपे केशव : अनुवादमीमांसा, साक्षात प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, २०१२.
- ७) केळकर अशोक : भाषांतर, मराठी विश्वकोश संपा; तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, खंड-१२, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई १९८५.
- ८) मोकाशी मधुकर : भाषांतरचिकित्सा, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, २०१३.
- ९) तोरो अनंत : अनुवादित साहित्य आणि समरसता, साहित्य परिषद मुलूंड, २००२.
- १०) बोवारी मादाम : मराठी रूपांतर -प्रस्तावना, तौलनिक साहित्याभ्यास संपा; चंद्रशेखर जहागिरदार, काँटिनेन्टल प्रकाशन पुणे, १९९२.
- ११) पंडित माया : एकोणिसाव्या शतकातील भाषांतर संस्कृती : वासाहितिक व्युहातील रणनिती, श्रीवाणी संपा; रमेश वरखेडे व वसंत आबाजी डहाके, का.स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था धुळे, १९९४.
- १२) सारंग विलास : अक्षरांचा श्रम केला. मौज प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती दुसरी, २००८.
- १३) लिंबाळे शरणकुमार संपा; : साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, दिलीपराज प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, २००७.

- १४) पठारे रंगनाथ : जागतिकीकरण आणि देशीवाद, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, आवृत्ती पाचवी, २००९.
- १५) नेमाडे भालचंद्र : साहित्याची भाषा, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती चौथी, २०११.
- १६) नेमाडे भालचंद्र : सोळा भाषणे, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, आवृत्ती दुसरी, २०११.
- १७) डहाके वसंत आबाजी : मराठी समीक्षेची सद्यःस्थिती, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली, २०११.
- १८) गवळी अनिल, मोरे : भाषासंवाद, सायन प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, नंदकुमार २०१३.
- १९) मालशे मिलिंद : आधुनिक भाषाविज्ञान : सिद्धांत आणि उपयोजन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, आवृत्ती तिसरी, २००४.
- २०) नेमाडे भालचंद्र : टीकास्वयंवर, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती दुसरी २००१.
- २१) बापट वसंत : तौलनिक साहित्याभ्यास, मौज प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९८१.
- २२) जहागिरदार चंद्रशेखर : तौलनिक साहित्याभ्यास तत्त्वे आणि दिशा, सौरभ संपा; प्रकाशन कोल्हापूर, आवृत्ती पहिली, १९९२.
- २३) पाटील आनंद : तौलनिक साहित्य : नवे सिद्धांत आणि उपयोजन, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, २००३.
- २४) राऊत अनंत : तुलनात्मक साहित्य आणि विश्वकुटुंबाची घडण, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, २०११.
- २५) गोविलकर लीला, पाटणकर जयश्री : व्यावहारिक मराठी, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे, आवृत्ती पहिली, २००४.
- २६) लेले वामन केशव : भाषा : स्वरूप, सामर्थ्य आणि सौंदर्य, राजहंस प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, २००५.
- २७) धोंडगे दिलीप : शैलीमीमांसा, शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर, आवृत्ती पहिली, २००१.
- २८) जाधव कल्पना : उपयोजित मराठी भाग-१, अरूणा प्रकाशन लातूर, आवृत्ती पहिली, २०१०.

- २९) मेदककर प्रकाश : साहित्य विचार : प्रदेश आणि परिसर, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, २००९.
- ३०) नसिराबादकर ल.रा. : व्यावहारिक मराठी, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, आवृत्ती सहावी, २००२.
- ३१) मोकाशी सयाजीराव : व्यावहारिक मराठी, शेतकरी साहित्य प्रकाशन पुणे, आवृत्ती दुसरी, २०१०.
- ३२) खांडगे मंदा व इतर : स्त्री साहित्याचा मागोवा खंड-२, इ.स. १९५१-२०००, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, २००२.
- ३३) भगत दत्ता : आधुनिक मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, २००७.
- ३४) कानिटकर यशवंत : मराठी भाषा स्वरूप आणि उपयोजन, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, आवृत्ती पहिली, २००३.
- ३५) मारवाडे नरेंद्र : व्यावसायाभिमुख भाषिक लेखन कौशल्य, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, २००९.
- ३६) काळे कल्याण, पुंडे द.दी. : व्यावहारिक मराठी, निराली प्रकाशन पुणे, आवृत्ती नववी, २०१२.
- ३७) सांगळे दिलीप संपा; : व्यावहारिक उपयोजित मराठी व प्रसारमाध्यमांची कार्यशैली, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे, आवृत्ती पहिली, २०१३.
- ३८) डहाके वसंत आबाजी : मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली, २००५.
- ३९) राजाध्यक्ष विजया संपा; : मराठी वाङ्मयकोश, समीक्षा संज्ञा, खंड चौथा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली, २००२.
- ४०) नेमाडे भालचंद्र : साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, आवृत्ती चौथी, २००५.
- ४१) जाधव गजानन : भाषांतरशास्त्र आणि उपयोजन, राष्ट्रीय चर्चासत्र काटोल नागपूर, विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली, ३० व ३१ जानेवारी २००७.

- ४२) मुळे वीणा : मराठी अनुवाद ग्रंथसूची, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९९८.
- ४३) देशपांडे एल.एस. : शोध संरचनाचा, अभय प्रकाशन नांदेड, आवृत्ती पहिली, १९९४.
- ४४) वरखेडे रमेश : भाषांतरविद्या, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक.
- ४५) फाटक म.वि., : भाषांतर : शास्त्र की कला, वरदा बुक्स पुणे.
ठकार रजनी संपा;
- ४६) तोरो अनंत : अनुवादित साहित्य आणि समरसता, समरसता साहित्य परिषद मुलुंड, आवृत्ती पहिली, २००२.
- ४७) पाडगावकर मंगेश : सुरदास, मौज प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९९९.
- ४८) पाटील चंद्रकांत : 'आणि म्हणूनच' प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, १९८८.
- ४९) केळकर अशोक : मध्यमा: भाषा आणि व्यवहार, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९६.
- ५०) संत दु.का. : साहित्याच्या भाषांतरातील समस्या, प्रा.रा.श्री.जोग गौरव ग्रंथ महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९६.
- ५१) चेस जेम्स हॅडली : शॉकिंग डेथ, अनुवाद मधुकर हुदार,रिया पब्लिकेशन्स कोल्हापूर, आवृत्ती पहिली, २०१३.
- ५२) होम्स शेरलॉक : व्हॅली ऑफ फिअर, अनुवाद-विवेक जोशी, समन्वय प्रकाशन कोल्हापूर, आवृत्ती पहिली, २०१२.
- ५३) बोव्हुआर सिमोन द : द सेकंड सेक्स, अनुवाद करूणा गोखले, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, २०१०.
- ५४) पाटील चंद्रकांत : कवितांतरण, साक्षात प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, २००८.
- ५५) खरे सी.प. : जागतिकीकरण समस्या आशय आणि अनुभव, दिलीपराज प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, २००२.
- ५६) कांबळे उत्तम संपा; : जागतिकीकरणात मराठी कविता, परचुरे प्रकाशन मंदिर मुंबई, आवृत्ती पहिली, २००९.
- ५७) जोग. रा.श्री संपा; : मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ५ वा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, आवृत्ती पहिली, १९७३.
(१३८)

- ५८) जोग रा.श्री. संपा; : मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ३ रा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, आवृत्ती पहिली, १९७३.
- ५९) मालशे सं.ग. संपा; : मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड-२ भाग-२, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, आवृत्ती पहिली, १९८२.
- ६०) जाधव रा.ग.संपा; : मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ७ वा, १९५० ते २००० भाग पहिला, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९९.
- ६१) काळे कल्याण/सोमण अंजली संपा; : आधुनिक भाषाविज्ञान, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९९.
- ६२) मालशे स.गं., आणि इतर संपा; : भाषाविज्ञान परिचय, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती तिसरी, २००९.
- ६३) धोंगडे रमेश : भाषा आणि भाषाविज्ञान, दिलीपराज प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, २००६.
- ६४) धोंगडे रमेश व धोंगडे अश्विनी : मराठी भाषा आणि शैली, दिलीपराज प्रकाशन पुणे, आवृत्ती चौथी, २००६.
- ६५) धोंगडे रमेश : सामाजिक भाषाविज्ञान, दिलीपराज प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, २००६.
- ६६) कर्णिक मधु मंगेश : सांस्कृतिक महाराष्ट्र १९६० ते २०१० भाग-१, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली, २०११.
- ६७) पगारे म.सु. संपा; : आधुनिक साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा, प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव, आवृत्ती पहिली, २०११.
- ६८) खोले विलास संपा; : विसाव्या शतकातील मराठी समीक्षा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, २००४.
- ६९) वरखेडे रमेश संपा; : भाषावार प्रांतरचना आणि मराठी काही परिप्रेक्ष्य, साहित्य अकादमी नवी दिल्ली, आवृत्ती पहिली, २०१४.
- ७०) रसाळ सुधीर : वाङ्मयीन संस्कृती, मौज प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली, २०१०.
- ७१) पाटील गंगाधर : समीक्षामीमांसा, मौज प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली, २०११.

- ७२) पानसे रमेश : भाषाग्रहण व भाषाशिक्षण, ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली, २०१५.
- ७३) नगरकर संजय, शेकडे वसंत : व्यावहारिक मराठी, शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर, आवृत्ती पहिली, २०१५.
- ७४) रानडे म.गो. : मराठी वाङ्मयाची अभिवृद्धी एक टीपण-भाषांतरकार डॉ.स.गं.मालशे, मराठी संशोधन मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९८१.
- ७५) गोरे दादा : आधुनिक भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा, गोदा प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, २०१४.
- ७६) सारंग विलास : वाङ्मयीन संस्कृती व सामाजिक वास्तव, मौज प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली, २०११.
- ७७) गवस राजन, शिंदे अरूण व इतर : भाषिक सर्जन आणि उपयोजन, दर्या प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, २०१२.
- ७८) पाडगावकर मंगेश : बायबल:नवा करार, भाषांतर व मुक्त चिंतन, मौज प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती दुसरी, २०१०.
- ७९) कुलकर्णी आरती : भाषाविज्ञान संकल्पना व स्वरूप, विजय प्रकाशन नागपूर, आवृत्ती दुसरी, २००९.
- ८०) कऱ्हाडे सदा : मराठी साहित्याची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९९०.
- ८१) कुलकर्णी कृ.भि. : आधुनिक मराठी गद्याची उत्क्रांती, मराठी ग्रंथसंग्रहालय मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९५६.
- ८२) कुलकर्णी कृ.भि. : पाठ्य पुस्तकांची भाषांतरे, मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ४ था, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, आवृत्ती पहिली, १९७३.
- ८३) जहागिरदार चंद्रशेखर : वाङ्मय प्रकाराची संकल्पना, वाङ्मयाचे अध्यापन संपा; वा.पु.गिंडे, द.दि.पुंडे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९४.
- ८४) ठाकूर रवींद्र : साहित्य : समीक्षा आणि संवाद दिलीपराज प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९९.
- ८५) तुळपुळे शं.गो. संपा; : मराठी भाषेचे व्याकरण, साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९७९.

- ८६) भावे वि.ल. : महाराष्ट्र सारस्वत, विश्वकर्मा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पाचवी, १९६४.
- ८७) तुळपुळे शं.गो. संपा; : भाषाप्रकाश, पुणे विद्यापीठ पुणे, आवृत्ती पहिली, १९६२.
- ८८) खेरे विश्वनाथ : मराठी भाषेचे मूळ, मराठी संशोधन मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९७९.
- ८९) पाटील म.सु. : साहित्याचे सामाजिक व सांस्कृतिक अनुबंध, शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर, आवृत्ती पहिली, २००१.
- ९०) आवलगावकर रमेश : अभिनव मराठी शुद्धलेखन विवेक, सर्वज्ञ विद्यापीठ अहमदनगर, आवृत्ती पहिली, १९९९.
- ९०) गजेंद्रगडकर श्री मं. : भाषा आणि भाषाशास्त्र, व्हीनस प्रकाशन पुणे, आवृत्ती दुसरी, १९७९.
- ९१) केतकी मोडक व इतर : डॉ.ग.ना.जोगळेकर गौरव ग्रंथ, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, २०१२.
- ९२) मालशे स.गं. : साहित्य सिद्धांत, रेने वेलेक आणि ऑस्टिन वॉरन लिखित थेअरी ऑफ लिटरेचर या ग्रंथाचा अनुवाद, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती दुसरी, २००२.
- ९३) हिरेमठ राजशेखर : मराठी व्याकरण परिचय, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, आवृत्ती तिसरी, २०००.
- ९४) पठाण यु.म. : फार्सी-मराठी अनुबंध (भाषिक, वाङ्मयीन व सांस्कृतिक), महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली, २००७.
- ९५) ब्लोक झूल : मराठी भाषेचा विकास अनु.वा.गो.परांजपे, पुणे, आवृत्ती पहिली, १९४१.
- ९६) पोतदार अनुराधा : मराठीचा अर्थविचार, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, १९६९.
- ९७) मालशे मिलिंद : साहित्य प्रकाराची संकल्पना, साहित्य अध्यापन आणि प्रकार संपा; श्री.पु.भागवत, सुधीर रसाळ आणि इतर, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९८७.

- १८) कोसंबी दामोदर : पुराणकथा आणि वास्तवता अनुवाद वसंत तुळपुळे,
धर्मानंद लोकवाङ्मय गृह मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९९८.
- १९) शेणोलीकर ह.श्री. : प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, मोघे प्रकाशन,
कोल्हापूर, आवृत्ती पहिली, १९८७.
- १००) कालेलकर ना.गो. : भाषा आणि संस्कृती, मौज प्रकाशन गृह मुंबई,
आवृत्ती पहिली, १९८२.
- १०१) कुलकर्णी गो.म. : आधुनिक मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी,
मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, आवृत्ती पहिली,
१९९४.
- १०२) जाधव रा.ग. : साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ, काँटिनेन्टल
प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९६.
- १०३) तेलतुंबडे आनंद : सामाजिक न्याय आणि जागतिकीकरण,
लोकवाङ्मय गृह मुंबई, आवृत्ती पहिली, २००६.
- १०४) बुध्दीसागर मा.ग. : चिपळूणकर लेखसंग्रह साहित्य अकादमी नवी
संपा; दिल्ली, आवृत्ती पहिली, १९६३.
- १०५) पुंडे दत्तात्रेय संपा. : वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना, प्रतिमा प्रकाशन पुणे,
आवृत्ती चौथी, २००९.
- १०६) टिळक विद्यागौरी : वाङ्मयेतिहास लेखन : स्वरूप आणि समस्या,
संपा; प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९९.
- १०७) शर्मा रामविलास : भारतीय साहित्य के इतिहास की समस्याएँ, भारतीय
साहित्याच्या इतिहासातील समस्या, मराठी भाषांतर
दत्तात्रेय पुंडे आणि पद्मजा घोरपडे, मुंबई विद्यापीठ
मराठी विभाग व प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती
पहिली १९९८.
- १०८) कुलकर्णी गो.म. व : वाङ्मयेतिहास सद्यःस्थिती आणि अपेक्षा, मेहता
पुंडे दत्तात्रेय पब्लिशिंग हाऊस पुणे, आवृत्ती पहिली १९९५.
- १०९) तिळवे श्रीधर : टीकाहरण, शब्दवेल प्रकाशन कोल्हापूर, आवृत्ती
पहिली, १९९९.
- ११०) पाटील विलास : वाङ्मयधारा, झुंजार प्रकाशन कोल्हापूर, आवृत्ती
पहिली, २००५.
- १११) केळकर अशोक : वैखरी : भाषा आणि भाषाव्यवहार मॅजेस्टिक
प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९८३.
(१४२)

- ११२) जोशी वसंत : भाषा आणि साहित्य संशोधन, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, आवृत्ती पहिली, १९८१.
- ११३) कुलकर्णी कृ.पा. : मराठी भाषा उद्गम आणि विकास, मॉडर्न बुक डेपो पुणे, आवृत्ती पाचवी, १९६९.
- ११४) काळे कल्याण, शहा : निवडक भाषा आणि जीवन, मेहता पब्लिशिंग मृणालिनी संपा; हाऊस, पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९८.
- ११५) जाधव रा.ग. : साहित्य व सामाजिक संदर्भ, कॉटिनेन्टल प्रकाशन पुणे, आवृत्ती दुसरी, १९९६.
- ११६) जाधव रा.ग. : मराठी वाङ्मय स्वातंत्र्योत्तर संदर्भ, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९८.
- ११७) जोशी प्र.ज.व : सामाजिक भाषाविज्ञान, निराली प्रकाशन पुणे, गोखले चारूलता आवृत्ती दुसरी, १९९०.
- ११८) भागवत गीता : प्रशासनिक मराठी भाषेचा विकास, राज्य मराठी विकास संस्था मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९९६.
- ११९) सराफ रा.सो. : भाषा, मातृभाषा आणि परभाषा, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, १९७२.
- १२०) देशपांडे वि.भा., : मराठी भाषा आणि साहित्य, मेहता पब्लिशिंग तावरे स्नेहल संपा; हाऊस, पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९०.
- १२१) पाटील चंद्रकांत : एकोणिसाव्या शतकातील विज्ञानविषयक पुस्तकांची भाषांतरे, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली, १९८८
- १२२) माटे श्री.म. : अनुवाद अथवा भाषांतर, विवेकमंडन, १९५६

हिंदी

- १) कुमार सुरेश : अनुवाद सिद्धांत की रूपरेखा, वाणी प्रकाशन नयी दिल्ली, तृतीय संस्करण, १९९६.
- २) राजूरकर भ.ह. : अनुवाद कथा है, वाणी प्रकाशन नयी दिल्ली, तृतीय बोरा राजमल संपा; संस्करण, २००४.
- ३) बुंदेले शंकर संपा; : प्रयोजनमूलक हिंदी और अनुवाद, संत गाडगे बाबा अमरावती विश्वविद्यालय अमरावती, प्रथम संस्करण, २००७.
- ४) शहा के.पी. : अनुवाद स्वरूप एवं सिद्धांत, फडके प्रकाशन कोल्हापुर, द्वितीय संस्करण, २००८.
- ५) तिवारी भोलानाथ : अनुवाद की व्यावहारिक समस्याएँ, शब्दकार गाबा ओमप्रकाश; प्रकाशन नयी दिल्ली, संस्करण पाँचवाँ, १९९९.
- ६) समीर श्रीनारायण; : अनुवाद की प्रक्रिया तकनिक और समस्याएँ, लोकभारती प्रकाशन इलाहाबाद, संस्करण पहला, २०१२.
- ७) ठकार निशिकांत, : अनुवाद स्वरूप और विवेचन, पुस्तक क्रं. १-३, खडसे दामोदर, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ पाटील पद्मा नाशिक, प्रथम संस्करण, २००२.
- ८) रेड्डी राचमल्ल रामचंद्र : अनुवाद के सिद्धांत समस्याएँ और समाधान, साहित्य अकादमी नयी दिल्ली, संस्करण पहला, १९८८.
- ९) गोपीनाथन जी : अनुवाद सिद्धांत एवं प्रयोग, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, प्रथम संस्करण, १९८५.
- १०) पालीवाल रीतारानी : अनुवाद प्रक्रिया और परिदृश्य, वाणी प्रकाशन नयी दिल्ली, प्रथम संस्करण, २००४.
- ११) सिंहल सुरेश : सृजनात्मक साहित्य और अनुवाद : स्वरूप और समस्याएँ, सार्थक प्रकाशन नयी दिल्ली, १९९८.
- १२) दास मंजुला : अनुवाद सिद्धांत और व्यवहार, पराग प्रकाशन, नयी दिल्ली, १९८८.
- १३) गार्गी गुप्त तथा : अनुवाद चिंतन के सैद्धांतिक आयाम, भारतीय अन्य संपा; अनुवाद परिषद नयी दिल्ली, १९९१.

- १४) खेमाणी आनन्द प्रकाश : अनुवाद कला कुछ विचार, एस चंद्र एण्ड कंपनी, संपा; नयी दिल्ली, १९६४.
- १५) शर्मा सौमित्र; : अनुवाद चिंतन, विद्या प्रकाशन मंदिर नयी दिल्ली, १९९०.
- १६) राय त्रिभुवन; : अनुवाद शिल्प और आयाम, अनिल प्रकाशन, इलाहाबाद, १९९९.
- १७) सिंह दिलीप संपा; : अनुवाद का सामाजिक परिप्रेक्ष्य, दक्षिण भारत हिंदी प्रचार सभा हैद्राबाद, १९९९.
- १८) तिवारी भोलानाथ : अनुवाद विज्ञान, शब्दकार प्रकाशन नयी दिल्ली, संस्करण सातवाँ, १९८९.
- १९) श्रीवास्तव रवींद्रनाथ, गोस्वामी कृष्णकुमार : अनुवाद सिद्धांत और समस्याएँ, आलेख प्रकाशन, दिल्ली, १९८५.
- २०) सिंह सुरजभान : अंग्रेजी हिंदी अनुवाद व्याकरण, प्रभात प्रकाशन नई दिल्ली, प्रथम संस्करण, २००३.
- २१) सराफ मनोहर, गोस्वामी शिवकांत : अनुवाद सिद्धांत एवं स्वरूप, विद्या प्रकाशन कानपूर, प्रथम संस्करण, १९८९.
- २२) ब्लूमफील्ड : भाषा, अनु. डॉ. विश्वनाथ प्रसाद, श्री जैनेंद्र प्रेस जवाहर नगर दिल्ली-७, आवृत्ति प्रथम, १९७६.
- २३) बांदिवडेकर चंद्रकांत : मराठी साहित्य परिदृश्य, वाणी प्रकाशन नयी दिल्ली, प्रथम संस्करण, १९९७.
- २४) कोसंबी दामोदर धर्मानंद : प्राचीन भारत की संस्कृति और सभ्यता, राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली, १९९३.

English

- 1) Mukherjee Sujit; : Translation as Discovery, Orient Longman Private Limited Himayath Nagar Hyderabad, Second Edition, 1994.
- 2) Theodore Savory : The Art of Translation, Jonathan Cape, London, 1968.
- 3) Catford J.C. : A Linguistic Theory of Translation, Oxford University Press, 1956.
- 4) Finch C.A. : An Approach to Technical Translation, Oxford Pergamon Press, 1969.
- 5) Jyan F Finlay; : Translating Teach Yourself Books, London, 1971.
- 6) Devee Ganesh : Translation Theory: An Indian Perspective, The Bombay Review, 1990.
- 7) Nida Eugene : Theory and Practice of Translation, United Bible Societies, New York, 1969.
- 8) Andre Lefevere : Translating Poetry Humanities, Atlanta, 1975.
- 9) Poddar Arbind Ed; : Indian Literature, Indian Institute of Advanced Studies Simla, 1972.
- 10) After Babel : Aspects of Language and Translation : George Steiner : London, 1975.
- 11) Mukharjee Sujit : Towards A Literary History of India, Indian Institute of Advance Study Simla, 1975.

कोश मराठी

- १) आपटे वा.गो. : मराठी शब्दरत्नाकर, अनमोल प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९९.
- २) ठकार वि.शं. : पर्याय शब्दकोश, अभिनव मराठी इंग्रजी, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, आवृत्ती पहिली, २०००.
- ३) जोशी लक्ष्मणशास्त्री : मराठी विश्वकोश खंड-१, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९७६.
- ४) भाटवडेकर मो.वि. : राजहंस व्यावहारिक मराठी शब्दार्थ कोश, राजहंस प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, २००७.
- ५) झांबरे स.ध. : साकेत शुध्द शब्दांचा कोश, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, सुधारित आवृत्ती, २०१२.
- ६) डॉ.सदाशिव देव : कोशवाङ्मय विचार आणि व्यवहार सुपर्ण प्रकाशन, पुणे आवृत्ती पहिली २००२
- ७) द.ह. अग्निहोत्री : अभिनव मराठी-मराठी शब्दकोश व्हीनस प्रकाशन, पुणे आवृत्ती पहिली, १९८५
- ८) प्रभा गणोरकर व इतर : मराठी वाङ्मयकोश (१९२० ते २००३) संपा; मौज प्रकाशन, मुंबई आवृत्ती पहिली २००४
- ९) प्रभा गणोरकर व इतर : वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश संपा; जी.आर. भटकळ फाउण्डेशन, मुंबई आवृत्ती पहिली २००१
- १०) भावे ह.अ. : मराठी इंग्रजी शब्दकोश, वरदा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९५.

हिंदी

- १) हिंदी मराठी शब्दकोश : संपादक ह.अ. भावे,
वरदा प्रकाशन, पुणे
आवृत्ती दूसरी २००९
- २) हिंदी शब्दसंपत्ति : डॉ.मीनाक्षी खाडीलकर,
का अभ्यास विद्या प्रकाशन, कानपुर
प्रथम संस्करण १९९३

इंग्रजी

- 1) Michael Ellis, Michael Fullalove (Edi.) D.K. Illustrated Oxford Dictionary, Oxford University Press, New York Reprinted in 2012
- 2) Sudhakar Prabhudesai & Vasant Natu. Edit. : Navneet Advanced Dictionary, Navneet Publications (India) Limited Edition-8, 1998

मराठी नियतकालिक सूची

- १) अर्जुनवाडकर लीला : ललित साहित्याचे भाषांतर : एक यक्षप्रश्न, भाषा आणि जीवन वर्ष १० अंक ३, १९९१
- २) आलासे वीणा : अनुवादकाची कामगत, भाषा आणि जीवन, वर्ष ५ अंक ४ दिवाळी १९८७
- ३) इझेकिल निस्सीम : भाषांतराची कल्पना : काही विचार नवभारत ऑक्टो/नोव्हें. १९५६
- ४) कुलकर्णी उमा : अनुवाद दुध नव्हे ताक, साहित्यसूची, ऑक्टो/नोव्हें. १९८९
- ५) चित्रे दि.पु. : कवितेचे भाषांतर, नवभारत, एप्रिल १९८९
- ६) कोठावळे अशोक केशव : ललित मासिक, वर्ष बावन्नावे अंक-५, गिरगाव मुंबई, मे, २०१५.
- ७) सावंत दिलीप : आत्मप्रत्यय, त्रैमासिक, वर्ष पहिले अंक-४, कंधार जि.नांदेड, जुलै, २०११.
- ८) कानडजे एस.एम. : पैलू, त्रैमासिक, अंक तिसरा, सरस्वती नगर बुलडाणा, ऑक्टो-डिसें, २०१३.
- ९) सिरसाठ विनोद : सा.साधना, ९९६ सदाशिव पेठ बॅ.गाडगीळ रस्ता पुणे.
- १०) राजवाडे वि.का. संपा; : भाषांतर मासिक, जानेवारी, १८९४.
- ११) ठकार निशिकांत संपा; : भाषांतरमीमांसा विशेषांक, त्रैमासिक साक्षात अंक चौथा, वर्ष पाचवे जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर, २००३.
- १२) तुपे केशव संपा; : भाषाभान, वर्ष दुसरे, अंक पहिला व दुसरा, औरंगाबाद जानेवारी-जून, २०११.
- १३) पगार एकनाथ संपा; : अनुष्टुभ, द्वै मासिक वर्ष चौथे, अंक चौथा, पाचवा, जुलै-ऑक्टो, २००९.
- १४) पाटील पुरूषोत्तम संपा; : कवितारती द्वै मासिक, वर्ष २६वे अंक ५ वा, देवपूर-धुळे, जुलै ऑगस्ट, २०११.
- १५) नांदेडकर श्रीधर संपा; : प्रतिष्ठान द्वै मासिक, वर्ष ६१ वे अंक चौथा, औरंगाबाद जुलै ऑगस्ट, २०१३.

- १६) जाधव मा.मा. संपा; : अक्षरगाथा त्रैमासिक, वर्ष दुसरे अंक तिसरा,नांदेड, १० ऑक्टोंबर २०१३.
- १७) गावस्कर महेश संपा; : समाजप्रबोधन पत्रिका, त्रैमासिक, वर्ष ४६ अंक १८२, बेळगाव, एप्रिल-जून, २००८.
- १८) पानतावणे गंगाधर संपा; : अस्मितादर्श त्रैमासिक, वर्ष ४४ अंक-३, श्रावस्ती औरंगाबाद, वार्षिक विशेषांक, २०११.
- १९) प्रा.मनोहर, : शब्दसृष्टी, हिंदी मराठी आदान-प्रदान विशेषांक, डॉ.विजया संपा; : त्रैमासिक पत्रिका दीपवाली, २०११.
- २०) जाखडे अभिषेक संपा; : उत्तम अनुवाद, दीपवाली विशेषांक, वर्ष पाचवे, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, २००९.
- २१) जाखडे अभिषेक संपा; : उत्तम अनुवाद, दीपवाली विशेषांक, वर्ष सहावे, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, २०१०.
- २२) जाखडे अभिषेक संपा; : उत्तम अनुवाद, दीपवाली विशेषांक, वर्ष सातवे, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, २०११.
- २३) सावंत मनोहर संपा; : साहित्यसूची, मी आणि अनुवाद, अनुवाद विशेषांक त्रैमासिक, गिरगाव मुंबई, २०१३.
- २४) मेहता कुमुद संपा; : भाषांतराचे काही प्रश्न, सत्यकथा संपा; श्री.पु.भागवत द्वैमासिक, ऑगस्ट, १९७१.
- २५) परांजपे प्र.ना. संपा; : भाषा आणि जीवन, अनुवाद विशेषांक, वर्ष १०, अंक ३, वर्ष ११, अंक १-२, मराठी साहित्य परिषद, पुणे
- २६) देशपांडे एल.एस. : साहित्य कृतीचे भाषांतर : एक प्रवर्तरूप, मराठवाडा साहित्य परिषदेचे मुखपत्र प्रतिष्ठान, जुलै-ऑगस्ट, १९९१.
- २७) शेख गुलाम : वृश्चिक द्वैमासिक सप्टें, ऑक्टों, बडोदा, १९७०. व इतर संपा;
- २८) नांदुरकर मोरेश्वर संपा; : साहित्यसूची, अनुवाद विशेषांक, दिवाळी अंक, १९८३.
- २९) परब प्रकाश : मराठी भाषा समस्या व उपाय, मराठी संशोधन पत्रिका त्रैमासिक, एप्रिल-मे-जून, २००६.
- ३०) परांजपे प्र.ना. संपा; : भाषा आणि जीवन, मराठी अभ्यास परिषद पुणे, वर्ष २५, अंक -२, २००७.

- ३१) भागवत दुर्गा : अनुवाद आणि अनुवादक, सत्यकथा द्वैमासिक
संपा; श्री.पु.भागवत, दिवाळी अंक, १९६०.
- ३२) कुलकर्णी द.भि. : अनुवादित कलाकृतीचे मूल्यमापन, सत्यकथा
द्वैमासिक संपा; श्री पु.भागवत, जानेवारी, १९७०.

दैनिके

- १) देसाई हेमंत : जागतिकीकरणाचा अंतर्मुख करणारा वेध,
दै.महाराष्ट्र टाईम्स, ६ मे, २००९.
- २) दिघे अनघा : अनुवाद करिअरचा अर्थवाहक पर्याय, दै.लोकसत्ता
औरंगाबाद, २६ डिसेंबर, २०११.
- ३) प्रभुणे सुचित्रा : अनुवाद क्षेत्रातील संधी, दै.लोकसत्ता औरंगाबाद,
१४ जानेवारी, २०१३.
- ४) देशपांडे सुप्रिया : अनुवादाचा वसा, दै.महाराष्ट्र टाईम्स, संवाद पुरवणी
औरंगाबाद, २९ ऑगस्ट, २०१३.
- ५) नांदेडकर श्रीधर : हिंदी मराठीचा कवीतिक दुवा - प्रा. चंद्रकांत
पाटील, दै.महाराष्ट्र टाईम्स, संवाद पुरवणी
औरंगाबाद, २७ जुलै, २०१४.
- ६) सदफ मुश्ताक : भाषा अनुवाद क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी, एचआरडी.
मिनिस्ट्री व हमदर्द पब्लिक लायब्ररी संयुक्त
विद्यमानेआयोजित ८ व ९ सप्टेंबर, २०१४ रोजी
चर्चासत्र प्रसंगी अध्यक्षीय भाषणाचा गोषवारा
दै.सकाळ औरंगाबाद.
- ७) तौर पृथ्वीराज : मुलांनी मुलांसाठी केलेला अनुवाद, दै. महाराष्ट्र
टाईम्स संवाद पुरवणी औरंगाबाद, १४ डिसेंबर,
२०१४.
- ८) बांदेकर प्रवीण दशरथ : भाषा श्रीमंत करणारा अनुवाद, माय नेम इज
रेड-ओन्हान पामुक, अनुवादक गणेश विसपुते
दै.महाराष्ट्र टाईम्स, संवाद पुरवणी, औरंगाबाद
२० सप्टेंबर २०१५.
- ९) लेले मुकुंद; : केल्याने भाषांतर, घडेल करिअर दै. सकाळ,
औरंगाबाद ३० सप्टेंबर, २०१५.
- १०) वकील सुप्रिया : अनुवाद हा आता माझ्या जगण्याचाच भाग,
दै.सकाळ सप्तरंग पुरवणी औरंगाबाद, २४
जानेवारी, २०१६.
- ११) टोकेकर विदुला : दै.महाराष्ट्र टाईम्स, संवाद पुरवणी औरंगाबाद,
२४ जानेवारी, २०१६.
(१५२)

- १२) सोहोनी लीला : स्वभावधर्मानुसार पुस्तक निवडावं, 'अनुवादानुभव',
दै.सकाळ सप्तरंग पुरवणी औरंगाबाद,
२१ फेब्रुवारी, २०१६.
- १३) सोहोनी लीना : ही तारेवरच्या कसरतीसारखी कला, अनुवादानुभव
दै.सकाळ सप्तरंग पुरवणी औरंगाबाद, २८ फेब्रुवारी,
२०१६.
- १४) शानभाग माधुरी : संस्कार देऊन गेला तो सुंदर अपघात, अनुवादानुभव
दै.सकाळ सप्तरंग पुरवणी, औरंगाबाद, ६ मार्च,
२०१६.
- १५) गोखले करूणा : नातं लेखकाशी, अनुवादानुभव, दैनिक सकाळ,
सप्तरंग पुरवणी, औरंगाबाद, ८ मे, २०१६.
- १६) परांजपे प्र.ना. : भाषांतर आणि राजकारण
महाराष्ट्र टाइम्स, २६ ऑगस्ट, १९७९

संकेतस्थळे

- 1) <https://www.translation-services-usa.com/languages/marathi.php>
- 2) <https://www.onehourtranslation.com/translation/benefits/language-pairs/english-to-marathi>
- 3) <http://www.shabdkosh.com/mr/translate/website/website-meaning-in-Marathi-English>
- 4) <https://translae.google.com>
- 5) <http://www.hindi2dictionary.com>
- 6) <http://www.onlinesaraswati.com>
- 7) <https://www.almaany.com/en/dict/en-hi>